4749
A 3403
A 3403

«مفصل»

تاريخ قوم توركى

مؤلفى:

حسن عطا بن ملا محمد العبشى.

سنه ١٣٢٧ هـ. / ١٩٠٩ م.

اوفا، «شرق» مطبعه‌سى.

УФА.

Электро-типографія „Восточная Печать".

1909 г.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

موءلف طرفندن

موءلفلر ومصنفلر اثرلرنده بحث ایده‌چك علم‌لرنی قومی-ملتی ویا عموم آدم اوغللری ایچون، درجه‌لرینه کوره «فائده‌لی» - (مفید)، «کرکلی» - (مهم)، «بیك کرکلی» - (اهم)، «آنسز چاره یوق» - (ضرور ولابدمنه) دیه بیلورلر. کوب وقت بونی کورستورگه واثبات ایدرکاده طروشورلر. درستدنده «علم» - «بیلك وبیلمك» اولدیغندن اوزینه گنه قاراغانده هیچ قایوسی فائده‌سز وکرکسز دگلدر. «بیلکانلر ایله بیلمکانلر برابر اولورمی»؟ «هر نرسه‌نی بیلماودن البتة بیلو آرتقدر». «علم یاقتیلق - (نور) بیلماو قارانغیلق - (ظلمت) در». یالغز بر شرطی واردرکه تحصیلنده کرکلکی جهتندن ترتیبنی رعایه واورننده استعمال ایدلمك لازمدر. بونلر ایسه هیچ کمنك انکار ایتمدیکی بیك ایسکی حقیقتلردر. اما «علم» بیك کوب تورلی اولدیغی کبی قوملر-ملتلر وبونلرنك علملرکا احتیاج نسبتلریده شول قدر تورلی، تورلیدر. زمان واحوال آلشنوی ایله‌ده بونسبتلر آلشنه‌لر: برزمان وبر احوال تلاوی بوینچه «فائده‌لی» درجه‌سنده اولان «علم» ایکنچی زمان وایکنچی احوال تلاوی بوینچه «ضرور» درجه‌سینه کوتاریلور، کیروسنچه هم اولور.

بن ده موءلفلر کبی اوشبو اثرمده، وبونك یگاغنه باصدرلمش مختصرنده بحث ایتدیکم تاریخ عامنی قوملرنك سلامت وسعادتلری ایچون بیك کرك وضرور دیه بیله‌من، هم آنلر (موءلفلر) عادتنه ایاروب

بونی کورساتورکا واثبات ایدرکاده طروشامن. أیتلمشلر اوستنه بو اورنده‌ینه برایکی سوزایتوب، آچیقراق کورستور ایچون بر مثال هم کلتوره‌من: شویله‌که اوسکوچی‌لر (نباتات) نڭ ترك یاشاو (حیات ونما) لرینه توپراق، تامر، کاوده، تارماق، یپراق، صو لازم اولدیغی کبی هوا ایله قیاشده لازم ولابدمنه‌در. اولگیلرنڭ لزومی آزغنه کورو وصناو ایله معلوم اولسه‌ده صونکغی لری (هوا ایله قیاش) نڭ لزومی اول‌قدر بیگل بیلنمای بلکه بایتاق علم وتجربة صوڭنده‌غنه بیلنه‌در.

ایندی، بزلرده بر زمانغه کیلوب یتدوك که بو زمانده «علم» لردن بعضلری ملتلر-قوملرنڭ ترك یاشاولرینه بیگرا کده لازم ولابد منه اولب اورلمشلردر. بونلردن بعضیلرینڭ لزومی آز کورو وصاناو ایله‌ده بیلنه‌در. اما بعضیلری بایتاق علم وتجربه وصناو ایله‌گنه بیلنمشدر. قوملرنڭ سلامت وسعادتلرینه هوا ایله قیاش نسبتنده ضرور ولابدمنه اولان «علم»لردن بریده اوشبو تاریخ علمیدر.

تاریخ علمی‌نڭ لزومی وضرورتی اوشبو درجه‌ده ایدوکی بیك ایسکی زماندن بیرلی علم اهللرینه اوزاق صناو وتجربه صوڭنده شکسز بیلنه کلمشدر. شونڭ ایچون تاریخ علمی اوزی‌نڭ اوستدن کورنوینه قارامای بیك ایسکیدن بیرلی تورلی قوملرنڭ الوغ عالملرینی اوزی ایله شغللندره کلمشدر. اوشنداق اهل اسلام نکده امام و محقق و علامه عنوانلرینی آلمش، بتون عالمگا آثارلری ایله مشهور اولمش الوغ عالملری ونهایتسز کوب مؤلفلری بیك ایسکی زماندن اوشبو یگا وقتلرغه قدر

تاریخ ایله شغللنمشلردر. بر، اسلام علماسی اوشبو عصرمزه قدر تورلی تیلده ایکی بلڭگه قریب تاریخ کتابی یازمشلردر. بوندن اوستون تاریخ، دین وتهذیب اخلاق ایچونده ضرور ولابد منه اولدیغندن کتب سماویه لرده هم بایتاق بولوب کچمش احوال (تاریخ) یازلمشدر.

تاریخ علمی ایسکیدن بیرلی اوشبو درجه ده ایکان، نه سببدندر بزم قومز- ملتمز (روسیه تورکلری) ایچنده بو کونکا قدر اوزینه تیوشلی اورننی آلا آلمامشدر. تورك تیلنده تاریخ بیك آز یازلمشدر. صونگغی زمانلرده ایسه حکایت و امثال درجه سینه قدر ایندریلوب بونلردن آیرلماس بر حاله دوندیرلمش؛ بونڭ ایله شغللنمکده علماغه یاقشماس بر اش حساب ایدلمشدر. بو سببدن صنفم، تربیه م حسبلی بونڭ ایله شغللنمك بڭاده لایق دگل ایمش. ئلك قایچان اولب بتکان ایسکیلر، اوتب کیتکان زمانلر حالنی تفتیش ایله عمر عزیز ضایع ایتمك هیچده تیوشلی دگل ایمش کبی کوب نصیحتلر ایشتمش ایدم. درسدنده بتماس توگانماس ایسکی کتابلر، ایسکی اثرلر ایله اشتغال، وآنلره یقینراق اشنا اولمق ایچون تورلی تیلده بیك کوب وبیك کوب جلدلی کتابلر اوقمق، صرف ایدلمش وقت، توگلمش کوز نورینه نسبة بونلردن آلنمش، تاریخ ملیمز ایچون کرکلی معلومات آز وبعضسندن بر دریادن بر تامچی نسبتنده اولمق، بنی خلجانغه کلتورور، جانمنی حسرتلندرور ایدی. اوشنداق بیك الوغ تاریخ یازار ایچون صرف ایتمشی اون ایکی یل عمرینی کوبسنمشلرنی کوردیکمده، بنم کچراك گنه تاریخ یازار ایچونده بوندان آرتغراق عمر عزیز صرف ایتمکم ینه بغرمنی

یاندرور، قانمنی قایناتور ایدی.

یالغز یوقاریده ذکر ایدلگانچه اسلام علماسندن (ایسکی ویگا) بیک الوغلری (* بو علم (تاریخ) ایله شغللنوب، آنلرنکده یونان قبط، هند، فارس، یهود، فرنک، چین لسانلرنده یازلمش کتابلردن استفاده ایتمش اولدقلری، بعضیلرنڭ بر تاریخ یازار ایچون یکرمی بیشار یل عمر صرف ایتمش اولولری، بگا یخشی اورنک اولب بنی جواترلر ایدی. بو آز آز معلوماتلر، بری یاننه بری کلدکده بایتاق احوالمزنی آچولری، وبوبرر برر تامچیلر بری یاننه بری ییولدقده قومز-ملتمز یوزینه یاغلمش پچراقلرنی یوارغه یتار قدر اولوی، همده تچقان اوطی کبی ضعیف ضعیف نورلر برگا قوشلدقلرنده قومز-ملتمزنڭ اصل تامرلرینه وباشقه احوالمرینه قابلانغان قارا نغولقنی یبارورویاقتورتور قدر اولوی حقیقت! بنی شادلندرور وغیرتمنی ده آرتدرورایدیلر.

کیچه گی کون قومز-ملتمز قارامقنده حکایات وافسانه‌لر وکرکماس صانلمش «تاریخ» نڭ تیز کوندن کرکلی «علم» و«فن» صانلهچغنی، (علامتلری کورندیکی ایچون) قوتلی امید ایدر ایدم. درستده ده تیز کوندن تاریخ! تاریخ کرك! ندالری وطلبلری ایشدوله باشلادی. بنم بو فن ایله شغللنومدن خبری اولان قرنداشلرم مشافهة، وخطلر حتی جریده‌لر واسطه‌سی ایله بگا مراجعت، ایدوب بنی تاریخ یازمغه آشقدره باشلادیلر. بن ده بونلرنڭ سوزینی یرگه صالماس ایچون، همده کوبنی کوتدروب آزدنده محروم ایدو قورقوسی اولدیغی

---

*) علامهٔ مسعودی، وعلامهٔ ابن جریر الطبری، وعلامهٔ ابن خلدون وغیرلر کبی.

ایچون معلوماتم هماندە آز، تفتیشلرم هماندە کامل دگل ایدوکنی اعتراف ایدە طوروبدە «لایدرک کلە ولایترک» مقتضی سنچە قولمە قلم توتدم. بیک کرکلی حساب ایتدیکم معلوماتی برکون اوّل اولسون قرنداشلرم ایلە اورتاقلاشونی نیت ایدوب اوشبو «تاریخ قوم تورکی» اسمندە رسالەنی یازدم هم طبع ونشر ینە کروشدوم. اللّٰه عزوجل بزەتمام ایدونی وقرنداشلر یمە فائدە النولرینی نصیب ایلسون آمین.

مؤلف ومصنفلرنک بر بیلگولی مقصدلری، ترتیبلرندە دە توتدقلری بر یول ومسلکلری اولەدر. بنم دە اوشبو رسالەنی یازومدن بر مقصدم واردرکە اولدە قوم وقرنداشلریمزە اوز آتا، بابا وقرنداشلرینی، وطن وآنلرنک احوالنی درست وطوغری بیلدرمکدر. وبو واسطە ایلە بتون عالم موءرخلری جیولشوب اشلەدکلری «فن تاریخ» بناسنە بر طاش صالمقدر. توتدیغم یول ومسلک ایسە اوشبودر: ۱) نچی درج ایتدیکم معلومات کرک کم آغزندن ایشدلسە ایشدلسون، کرک قایو زماندە، کرک کم طرفندن یازلسە یازلسون زماننە، شخصنە، شهرتنە وبزکا نسبتنە وباشقەسینە قارامای، یالغز حق وطوغری اولوینە غنە کوز توتب، کوچم یتکانچە تفتیش وتدقیق ایتدکدن صوک بویلە (حق) کوردکلرمنی گنە یازدم. شولا یدە اولسە اوزمنک، آز علم ویرلمش خطاونسیاندن خالی اولمیان آدم ایدوکمنی هیچ اونتمدم. ۲) نچی یازدقلرمنی سیاسی، ملی شخصی، صنفی تعصبلردن آزاد ایدوب هیچ کمنی رد وجرح ایتمدیکم کبی، هیچ کمکا طرفدارلق هم ایتمدوم. بلکە صالقن قان ایلە یازدم. یازلمش تاریخلردن بعضلری اوشبو خصوصلرنک بری

ایله متهم اولولری بگاده یخشی سبق اولدی. درستدنده حقیقت یاننه ینه بر مقصد قاتشسه، حقیقت اوز حالنچه گنه چقمایدر. ۳) نچی معلومدرکه هیچ بر «فن علم» علماسنڭ اختلاف افکارندن قورتلمدیغی کبی تاریخده بوندن قورتلمدی. تاریخ علماسنڭ تورلی سوزلرینی وتورلی فکرلرینی یازمی ایله اوقوچیلرنڭ باشنی آیلندرمای بلکه میزانمنڭ قوتی یتدکنچه حق کوردکلرمی گنه آلوب یازدم. قالغانلری ایله اوغراشمادم بوسببدن یازمشلرمنڭ قایو برسی بعض کتابلرغه وبعض فکرلرگه البته موافق اولمیه چقدر. بو خصوصده بنی معذور کوریلوب عفو بیورلسون. ٤) یازلمش معلوماتم اربابی تاریخ علماسی آراسنده مشهور ایسه مأخذلرینی یازمغه حاجت کورمدم. اکر مشهور اولمسه اول وقت یازدم. اکر خصوصی اوز استدلالم وفکرم اولسه آنی هم آڭلاتدوم. ٥) نچی تاریخ ضبط ایده باشلاغاندن اوشبو وقتقه قدر اولان زمانه‌نی برده اوچکا بولدم (تقسیم ایتدم) لکن تاریخ عمومی کبی روما وروم انقراضلرندن دگل بلکه بلغار ومنغول حکومتلری انقراضلری ایله بولدم. شویله‌که: باشی معلوم اولمیان بیك ایسکی زماندان بلغار حکومتی یمرولگانچه یعنی منغوللر کیلگانچه‌گه قدر ۱ نچی قسم یاکه ایسکی زمان؛ منغوللر کیلگاندن حکومتلری یمرولگانچه یعنی قزان آلنغانغه قدر ۲ نچی قسم یاکه اورته زمان؛ قزان آلنغاندن اوشبو عصرمزگه قدر ۳ نچی قسم یاکه صوڭغی زمان آتالمغه تیوشلی کوردم. ٦) نچی اوشبو رساله‌نی آنا تیلمزگا یادکار اولسون ایچون اوشبو وقتغی قزان شیوه‌سی تورکی تیل ایله یازدم همده یالغز «فن» کتابلرنده کوریلمدیکی

ایچون طوپاص وقبا حساب ایلماگان وادبی تیلدن محروم ایدلگان تورکی سوزلرنی ممکن قدر کرتورگا، شونکڭ ایله برابر کوبراك قرنداشلریم فائده‌لنونی قصد ایدوب، قولدان کیلگانچه جمله لرینی قسقه، عباره‌لرینی آچیق ویکّل ایدرگا طروشدم. بوسببدن بعض اورنده اضمار اۏرننه اظهار قیلوب بعض مشکل ماده‌لرنی تکرارده یازغالادم. ۷) نچی تعلیم وتدریس ایله اوزاق شغللنکان قرنداشلر مشورتی ایله بو کتابنڭ مختصرنی، شاکردلر فائده‌لنونی بیگراك نیت ایله ممکن قدر قسقه یازمش ایدم. اما بعض خیرخواهلر آنك قایو بر اورنلری آرتغراق قسقه یازلدیغنی، بعض معلملر اضطرابغه قالو احتمالی اولدیغنی قرنداشانه بڭا اخطار ایتدیلر. ایندی بو رساله‌نی معلملر ویوقاریراق صنف شاکردلرده فائده‌لنولرینی نیت ایله یازامن. شول سببدن آرتق اوزنلقدن همانده صاقلانب هر قایو قرنداشلریمه بیلنمه‌سی لازم کورلکان تاریخی مسئله‌لر قارانکغو قالماس قدری گنه تفصیللیراك یازدم. ۸) نچی بارعقام، فکرم یازلمشلرنك مضمونی طوغری واقع غه مطابق اولوی ایله مشغول اولدیغندن، املا وانشا قاعده‌لرینه اهتمام ایده آلمادم. اوچراغانچه کونکلمه اوّل خطور ایتکانچه یازدم. طبیعی بوجهتلرده قصور کوب اوله‌چقدر. باشقه خصو-صلرده‌ده هیچ عصمة نی دعوا ایتمایمن. یالغزطاقتم وقدرتم قدرنچه برخدمت ملیهٔ علمیه اولمق ایچون یازدم. هر خصوصده کوریله‌چك قصورلریم ایچون اوقوچیلردن عفو اوتنه‌من.

تاریخ ملی ایله اشتغالمه سببچی اولانلره، معلوماتلری وکتب خانه‌لری ایله بنی فائده‌لندرگوچی قرنداشلره تشکر ایدوب رحمت اوقیمن.

حسن عطا.

« مفصل »

تاریخ قوم تورکی

جزء اوّل

بارچه قوملرنڭ قایو اروغلردن ایدکنی قسقەچه بیاندن صوڭ، تورك اروغی قوملرنڭ نسل ونسبلرینی وترکلك روشلرینی آوروپاده اول ظهورلری ترتیبی ایله بیان ایدر تاریخ فنیدر.

موءلفی: قزان مضافاتی امامرندن آخوند وقاضی حسن عطا ملا محمد اوغلی العبشی.

هر حقوقی صاحبینه عائددر.

اوفا، «شرق» مطبعەسی.

УФА.
Электро-типографія „Восточная Печать."
1909.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على رسوله محمد وآله واصحابه اجمعين اما بعد

تاریخ بر علمدر، اوتکان زمانده دنیانگ بر روشندن ایکنچیسنه دونونی بلدرور. اول زمان خلقلرینگ ترکلک روشلرینی وباشلرندن کچمش حاللرینی کورستور. قیلمش اشلرینی، توتمش یوللرینی وآندان نه حاصل اولدیغنی اوگرادر.

بو علم آدم اوغلنه شوندای بر تجربه وعبرت ویرورکه، اول تجربه وعبرت ایله آلده‌غی عمرنده معیشت وترکلک خصوصنده یول یـا گلشوب آفتلرگا دوچار بولودن صاقلانورغه کوچی یتار. دنیا وآخرة مسعود اولوغه استعداد حاصل ایـدر.

تاریخ نی بیلورگا اوچ تورلی یول واردر: برنچیسی اوتـکان زمانده‌غی اشلر وکشیلر طوغروسنده خلق آراسنده خبرلر ساچلور، آتادن اوغلغه ایلـکیدن صونگیغه أیتلنه سویلنه کلور، بونی سویلنمش اثرلر آتالنه در (*). بو روشلو خبرلر ایشدلدیکنچه گنه قبول ایدلمس

(*): عربچه «آثار منقوله» آتالنه در.

بلکه آرقلیغه بویلیغه حساب ایدلنور، زماننده غی و آلدنده وآردنده غی بولب اوتمش اشلر، وحاللر ایله چاغشدرولوب قارالور. الله عز وجل نلڭ دنیانی یارادونده وتدبیرنده اولغان سنة وعادتنه ده کوز صالنور، بوشغه چیقارور دای براش کورنمگانده قبول ایدلنور.

ایکنچیسی: اوتکانده گی اشلرنڭ اوستنده اولور، کوزی ایله کورور ویا کورمشلردن طوغری اوزی، ویا بر ایکی ویا کوب کشیلر آرقلی ایشدور، کورگان وایشتکانلرینی یازار، بو یازلمشلر بزکا ایرشور، بونی «یازلمش اثرلر» آتالنه در (* بو روشلی خبرلر اولگی کاقاراغانده قوتلیراك در. شولایده اولسه اولگیده گی صاقلق بونده د، شول چیکلی کرکدر؛ آنڭ ایچون بو روشلی خبرلر هر ایکاوسی کوب وقتنی آرتدرو وکیمتو ابله اوزگارتله لر. قایو وقت اصلی توبی اولمغان، باشدان آیاق بوش اوی وتورلی عرض ایله توزلگان قروغ خیال لرده بولب چیغالار. بورونغی تاریخلر کوبرا کده اوشبو ایکی تورلی اثرکا بنا قیلنب یازلمشلر در.

اوچنچیسی: ایسکی زماندن قالمش شهرلر، قلعه لر، اورلر یورطلر، قوراللر، آقچه لر، سویاکلر، قبرطاشلری، آط وایواسبابلری کیوملر، زینتلر، یازولر وبوندن باشقه الله یارادمش ویا آدملر یاصامش نرسه لر. بونلرنی «ایسکی اثرلر» آتالنه در**) تاریخنڭ طوغریراق هم اشانچلیراق یولی اوشبودر. صوڭغی تاریخلر کوبراك اوشبونوع

*) «عربچه» «آثار مکتوبه» آتالنه در
**) عربچه «آثار عتیقه» آتالنه در.

اثرلرکا بنا قیلنب یازلمشلردر. بو نوع اثرلر کون بکون تابلب طور مقده‌در. ایسکی تاریخلرنك کوب صحیفه‌لرینی اوزکارتورکا مجبور ایتمکده‌لردر. (*

تاریخ نك بولشچیلری

تاریخ نڭ سویلدیکی براش ویابرکشی البتة اوشبو دنیامزنك بر طرفنده اولور. براش‌نڭ ویا کشی‌نڭ اورنی بیلگولی وآچیق بلنمسه کوب وقت یانکلشلقغه توشولنه‌در هم‌توشولمشدر. بونك ایچون بیر یوزینی آلدیمزغه جایلمش آش یاولغی کبی تانو بیلمو ده بیك کرك‌در (**.

زمان دیدوکمز هر وقت یگاروب طورمقده اولان برنرسه‌در آنڭ یگارو ی ایله باشقه‌نرسه‌لرده یگارور (*** . بوسببدن بیریوزنده اولان نرسه‌لر وخلق‌لرده هر زمان ینگاروب واوزکاروب طوردیغی

*) بونوع اثرلربزم اجدادمز بلغار تورکیلرندن‌هم بیك کوب قالمشدر علمانڭ اجتهادی ایله‌کون بکون تابلا ومیدانغه‌چیقا باراد رایکنچی جزءده بیانی کیلور.

**) عرب‌لر بوعلمکا «معرفة الممالیك والمسالیك» و «علم احوال البلدان» تسمیه ایتمشلردر. کشف الظنون وموضوعات العلوم کبی‌لر بو فنده اسلام علماسی اثرندن بیك کوب کتاب صانیلر . یونانچه جغرافیه آتالنه‌در.

***) (ازمان امرمتجدد یتجدد به آلاخر) دیوصبی شا کردلرکاده اوگرتلنه‌در.

کبی ییرمز اوزیده یگارو، واوزگارودن قورتلمشدر. هوالر آلشنمش، دگز صولری کوچمش، بوز آستنده‌غی ودگز توبنده‌گی، ییرلر اوستگا چیقمش آدملر ترکلك ایده‌رگا یاراقلی اولمش. اوّلده آدملر ترکلك ایتمش بعض ییرلر صو توبنده قالمش، ویاصوسز اوت سز صحرا حالنه دونمش. توتاش دگزلر آیرلمش. آیرملری تو تاشمش. ایشدلکان واوقاغان خبرلرنی یا ڭلش راسنله‌مق ویا تیوشسز یالغانغه چیقارمقدن صاقلانوایچون ییر احوالنی ده بیلو کرکلی در (*،

اهل شرع قاشنده دنیاده‌غی کشیلرنڭ بارچه‌سی آدم علیه السلام اروغندندر. شولایده اولسه‌زمانلرنڭ بیك کوب اوتدیکندن بوکو نگی کوردیکمز کبی خلق بیك کوب تورلی اروغلرغه بولنمش، وبو اروغلر ده نچه بولـکلرگا آیرامشلردر. تیللریده شول قدر تور لیلندیکی کبی قیافتلری وترکلك روشلریده شولایوق باشقه‌لنمشدر. ایندی حاضرکی آدملرنڭ قایوسی قایوروغدن ویا قایوسنه یقین ایدوکنی بیلورگا سیما وقیافت ایله تیللر واحوال معیشت علملریده کوب بولشلق ایده‌لر (**.

---

*) عربلر بوعلمنی (علم احوال الارض) و(یا علم طبقات الارض) آتامشلردر. یونانچه (غیولوغیا) آتالنه‌در.

**) عربلر بوفن علملرگا «علم قیافت» و «علم الالسنه» «وعلم احوال معاش» دیمشلر. اما آوروپا خلقی «آنتروپولوغیا» و «لنیغو ڤیستیکا» و «اتنوغرافیا» دیورلر.

بورنغی زمان ایله حاضرگی زمان آراسنده آیرمه

بورونغی زمانلرده یوللر بیك آز، یورولر بیك مشكل و بیك خوفلی ایدی. بوسببدن خلقلرده بری ایكنچیسی ایله تانشو و آرالاشو آز و بیك چیتن ایدی. یازوچیلرده دنیاده بیك سیراك، كتابلرده كوب دگل ایدی. شول سببدن هر نه حقده اولسه اولسون خلق‌نڭ بیلك ومعلوماتلری كوب و كیڭ دكل ایدی. كرك تیلدن سویلنمشلر وكرك كتابلرغه یازلمشلر صنالمای وتجربه ایدلمای شول كویی قبول ایدلنور ایدی. تجربه‌ایدركا وصنارغه قصد ایدلسه‌ده یولی اولمدیغندن شول كوبی قالور ایدی. دنیا یارادیلشی حقنده، دینده، طبده، تاریخده بیك كوب بوش، اوی، وخرافات‌لر حقیقت آراسنده یورودیلر. كتابدن كتابغه تیلدن تیلگا كوچریلدیلر. تاریخ فننده هر قایو قوم، اوز اروغنی آدم علیه السلامغه ایلتوب یالغاو لازم كبی صانوب اسملرتزوب كیدرلر و آدمغ. م.غه ایلتوب یتكورورلر ایدی. ویا اوزلرینه آیرم بر حیثیت (پر یؤیللیگیا) یاصاو كبی مقصد اقتصادی ویا سیاسی ایچون سلسله‌لر توزولور ایدی. كرچه پیغمبرمز محمد صلی الله علیه وسلم «كذب النسابون» دیمشدر. اما همانده اسلام تاریخلریده‌باشقه‌لردن كوچروب اسم‌لر تزمكدن قورتلمدیلر.

دین وشریعت كتابلرنده‌ده، بورونغیلر یازدقلرینك درستلگنی كورستوردای دلیل‌لر اولمدیغی كبی یاڭلشلقلرنیده كورستوردای كوب اش یوق ایدی. آنك ایچون دین وشریعت كتابلری (توراة جزء اوّلنی استثنا ایله) بر تاریخ كتابی دگل ایدی. بلكه

آدم بالالاری‌نك دین ودنیالرینی توزوك ایتمكا فائده اینیما
مواعظ، اخلاق، احكام، امثال، عبرة وكوچر كچ اولسون ایچون آرمك
بعض اخبار اوگرادر كتابلر ایدی. بو سببدن یازوچیلر وتور
چیلرنڭ یازدقلری و كورستمش حاللری حقیقتمی خیالمی ینه بلمس
قالور ایدی.

زمانمز ایسه هنر و معرفت زمانی اولدیغندن یوللر آچلدی
یورولر یكلایدی. باریشو، كیلشو، آرالاشو كوبایدی. خلقل
علم ومعرفتكا تشی طرناغی ایله یابشدیلر. یاشی، قارتی بی
وتانو سوداسنه توشدیلر. مدنیتده آلغه‌راق باسقانلری فرضیار
ونظریات علمندن (* زیاده وقایع وموجودات علمنه (** اهمیت
ویردیلر.

هر اشنڭ حقیقتنی درست تانومغه توجه ایدو ایله براب
تاریخ ووقایع بابنده‌ده قوملر اوّلا اوزلرینی، آتا وبابالرین
درست تانیمغه صكره بری ایكنچسنی بیلمكا آرتق هوس ایتدیلر
دنیاده‌غی قوملرنك تیللرینی بیلمكا، یازولرینی اوقومغ
آثارلرینی مشاهده ایتمكا، معیشت وتاریخلرینی اوگرنمكا طروشدیلر
بونڭ ایچون بیك چیتن ومشقتلی سفرلر وسیاحتلر قیلدیلر. ایسكی
شهر خرابه‌لری ومقبره‌لر قازدیلر، مغرب تیللری مشرقده، اوقلا
یغی كبی مشرق تیللریده مغربده اوگرانلدی. ویازولری اوقلری

---

*) غرب اصطلاحنچه «تیوریچسكا یا ناوكا» **) «پراكتیچسكو ی
ازنانیه» آتا نه‌در.

...ا *) کتب خانه‌لرنده توزان قابـــلامش یونان ...اسی اثرلری مشرقده اوقلدیغی کبی، مشرق - اسلام علماسی نڭ ...فیس اثرلری آوروپا کتب خانه‌لرنده تابلوب اوقلدی، وهر تورلی تیللرگا ترجمه ایدلنوب نشر ایدلدی. هند وقطای ایسکی کتابلر یده اوقلدی ومطالعه ایدلدی. بوندن اوستون علم هوسلیلری نڭ طروشلیغی آرقه سنده مصرهیروغلیفلری، بابل قداق روشلری یا زولری، اسکاند یناوٛیا رونی لری، حتی کول‌تکین طاشلرنده غی، ینسی تیکره‌لرنده‌گی ایڭ‌ایسکی تورك (** یازولری اوقلدی. عالملر، اوقدقلرینی وبیلدکلرینی صناماغه وچاغشدرمغه باشلدیلر کوب اش نڭ اوستندن پرده آچلدی. قاراڭغی اورنلری یاقتور دی. بار حساب ایدلگان اشلر یوق بولب چیقدیغی کبی، یوق حساب ایدلمش اشلرده بار بولب تابلدی. براولەچق اشلر باشقه باشقه تابلدغی کبی، کوب باشقه باشقه کورستلمش اشلر براولب چیقدی. علما بویولده اجتهاد لرنی توقتاتمای بلکه همان آرتدرابارالار. بوسببدن دنیا وآنڭ باروشی، آدم اوغللری وآنلرنڭ احوالی حقنده فکرلرونظرلر کون بکون

---

*) «آفینا» تورکلر «آتنا» دیورلر بورونغی «یونان» حاضرگی غریتسیه نڭ پای تخت شهریدر.

**) تورکلرنڭ اوزلری طرفندن کول تکین طاشلرینه باز لمش ایسکی تورك یازولرنده «تورك» کلمه‌سی بویله روشده تادن صونڭ واو ایله یازلمشدر. اما واوسز یازوب «ترك» صورتنه قالدرو عربلراشیدر. «آی توغمش» نی «آیتغمش» «توقتاغو» نی «طقطغا» صورتنه قالدردقلری کبی.

طوغریلشه در . وآنلردن آلنمش تجربه وعبرتلرده بیگرا کلی باشا نچلیلنه در .

بزلرهم علمانڭ بوهمتی آرقه سنده اوزلرینی کورمه‌دیکمز، تیللرینی بیلمدیکمز ویازولرینی تانیمدیغمز قوملرنڭ تاریخلرنی وترجمهٔ حاللرینی اوقیورمز . آثارلرینی وفکرلرینی تماشا ایدوب لذتلنورمز. حاللرینی، اوّللرینی آخرلرینی بیلوب تجربه وعبرت آلورمز . بونلر آرقه سنده اوز تاریخمزنی درست اوگرنمکا هم بـا یتاق قوت تابارمز ، کم اوغالی کملر ایدوکمزنی طوغری بیلورمز . آتا وبابالریمزنی آچیق تانورمز . آنلر حقنده شرق وغرب مؤر خلرینڭ یازدقلرینی سوز کچ آرقالی سوزوب خیاللرندن حقیقت لرینی آیروب آلا آلورمز . باشلرندن کچمش حاللرینی، توتمش یوللرینی، قیلمش اشلرینی، قالـدرمش آثـارلرینی وبونلردن اوزلری ویانسل واولادلری نه فائده ویاضرر کوردکلرینی دقت واعتبار ایله اوگرانورمز . بزلرنی کوزی یوموق حساب ایـدوب تورلی قصه‌لرقاتشدروب اوزمزنی اوزمزگا تعریف ایدوچیلرگـا ویا آنلرنڭ ساز چالولرینه، گورگورینه رقص ایدنلرکا اینانمامز بلـکه اوز کوزمزنی آچارمز ده اوز کوزمز ایله اوزمزنی کوررمز.

بونلردن بزکا شونچلین بر تجربه وعبرت وبصیرت حـاصل اولورکه بز آنلر ایله آلده‌غی عمرمزده سلامتلك وسعادة یولنی آچیق کوررمز. اوزمز ویانسل واولادیمزنڭ یول یگلشوندن صاقلا نا آلورمز. اوشبو مسابقه میدانننه دونمش دنیامزده آیاغمز طایوب یقلوب باشقه‌لر آیاق آستنده ایزلودن انشاء الله قورتلورمز .

ایشدگز! «بصیرت» ۱*) صاحبی سزلرگه اوشبو بصیرتنی حاصل قیلدرو ایچون بو کتابنی یازادره

آدم اوغللرینک تورلی اروغلرغه بولنولری

اهل شرع کورستوی بوینچه یر یوزنده‌گی بارچه کشیلر حضرت آدم ع. م. نسلندن کلمشدر. اما حاضرکی زمانمزده یاشاغان خلقلر مؤرخلر قولنچه حضرت نوح ع. م. نڭ «خام»، «سام»، «یافث» اسملی اوچ اوغلی نسلندن تارالمشلردر. آفریقا، هند، آمریقا، محیط جزیره‌لرینک کوبسنده ترکلك ایتمکده اولان قاره توسده‌گی وحشی خلقلر «خام» اروغنه نسبت ایدلنه‌لر. بونلر (قاره) توسلی خلقلر هم «نیغر» آتالنه‌لر. (*

مصریلر، آثوریلر، کلدانی‌لر، فنیکالی‌لر، سریانی‌لر، عبرانی‌لر (یهودی‌لر)، عربلر، ارمنی‌لر (اوز تاریخلرینه وبر احتماله بناء) سام نسلینه نسبت ایدلنه‌لر. بونلر «سامی‌لر» تسمیه ایدلنه‌لر(**

یافث اولادی ایکی الوغ فرقه‌گا آیرلمشلردر: بر بولـکینی «قوم آریه» — «آریانیه» — «آیرانیه» — «ایرانیه»، وایکنچی بولـکنی:

*) خام اولادی کوبراك کره‌ٔ ارض‌نڭ دائرهٔ نصف نهاردن جنوب طرفلرینه شرق وغربه ساچلمشلردر.

**) سامیلر، خامیلرنڭ شمال طرفلرینه شرقدن غربگا وجنوب طرفلرینه ساچلمشلردر.

۱*) مؤلفنڭ مطبوع اثرلرندن برینڭ اسمیدر.

«تورانیه» - «تورکیه» - «منغولیه» آتامشلردر. بونلردن، توسلرینه قاراب اولگیلرینی «آق قوملر»، صوڭغیسنی «صاری قوملر» آتامشلردر. (*

هندلیلر، ایرانیلر، افغانیلر، یونانیلر، آرناودلر، لاطینلر، فرانسوزلر، انگلیزلر، نیمس لر، اسلاڤانلر، «قوم آریه» یایسه «آق قوملر» دندرلر. (**

قطایلر، هندو قطایلر، آنناملر، یاپونلر، فینلر، تورك اروغلری، منغوللر، تاتارلر «قوم تورانیه» یایسه «صاری قوملر» دندرلر. (***

«قوم آریانیه نڭ اولکی اورنلری»

قوم آریه لر اوّلده یونان تاریخلرینڭ «باقتریانه» آتامشلری (بختر زمین) بلخ وهرات طرفلرنده ترکلك ایتمشلردر. صڭره ایکی گا بولنب بربولکی جنوب - مشرق طرفنه «هند»گا، ایکنچی بولکی حاضرکی ایران قطعه سنه ساچلمشلردر. صڭره، مغرب وشمال مغرب طرفلرینه آوروپاغه مهاجرة ایتمشلردر.

---

*) روس تاریخ واتنوغرافیه لرنده «بیلی راصا» و«ژولتی راصا» تسمیه ایدلنه لر.

**) سامیلرنڭ شمالینه، جنوب شرقدن، غرب وشمال غربگا «آریلر» ساچلمشلردر.

***) آریلر نڭ شمالنه شرق وغرب طرفلرینه وشمال دڭز لرینه قدر «تورانیلر» ساچلمشلردر.

آریلرنڭ معیشت روشلری

آریانیلر باشقه قوملردن ایلگراك کوچمه ترکلکدن اولطرمه (مدنی) ترکلكگا آوشمشلردر. ایگون ایگارکا، یونمغان طاشدن ایوبنا 'یدرکا اوگرانب، آول لرده وشهرلرده ترکلك ایده باشلا مشلردر. بونلر زمان نڭ کوب اوتوی ایله اورچب کوبایدکلرندن، اوّلگی اورنلرینه صیغمادیلر. ایگون ایکارگا یاراقلی اورن ازلب قوم قوم اولب کوچب کیدرلر، کوچمه ترکلك ایتمکده اولان قوملر ایله نزاعلشوب، آنلرنی یگوب اورنلرینه یرلشورلر ایدیلر. بونلر بر وقتدهغنه آیرلمای بلکه تورلی زمانلرده آیرلمشلردر. وبو آیرلشلر آراسنده یوزلرایله یللراوزب کیتمشدر.

«آریلرنڭ تیللری تورلیلنوی»

بونلر یراق یرلرگا کیتماسدن ایلك اورته آسیانڭ وایران نڭ هر طرفنه جایلوب عمو دریادن دجله، وفرات صولرینه قدر اورنلرغهییرلشدیلر. بری برلرندن یراق کیتکان صاین زمانلر هم کوب اوزار ایدی. بوسببدن تیللرنده هم کوب آیرمه وباشقالق اوله کلمشدر. یراق ییرلرکا کیتمشلری هم، باشقهباشقه اورنلردن کوچب کیتدوکلرندن تیللرده باشقه لق ینه آرتور ایدی. بوخلقلر هیچ بری اوز اختیارلری ایله کوچب کیتمای. بلکه (قوم تورانیه لرده هم کورله چگی کبی) آردلرندهغی کوچلیراك لرینڭ قوولری واینتکدرولری سببندن کوچارلرایدی. هر کوچکان اورنلرنده نچهعصر لر(هرعصریوزیل) اولطرغانلر بولرغه کرك. بعض اورنلرنده

بونلردن آز، آز آیرلوب قالغان خلقلر آردلرندن کلمش ایکنچی قوملری ایچنده بایتاق زمانغه قدر یاشارلر ایدی. (*

« آریا قومنك هندکا و ایرانغه مهاجرتلری »

آریا قومندن ایلك اول بر بولکی جنوب شرق طرفنه هندکا کیدوب کوب وقت «آریا» اسمنی صاقلامشلردر. بو کونگی هندو لر، چنکانه (چگان)لر شونلردندر. وبر بولکی جنوب غرب طرفنه کیدوب ساچلوب، «ایران» خلقی آتالمشدر. بو کونگی ایرانیلر (فارسیلر)، افغانیلر، کردلر، (بر قولکا بناء) ارمنلر شونلردندر.

« آریا قومنك آوروپاغه کوچولری »

صگره اوشبو آریا قومندن تورلی وقتده گروه گروه خلق قفقاز طاغلرندن وبوسفور (** بوغازندن کیچوب آوروپاغه‌کاوب تورلی طرفنه ییرلشدیلر. قوم آریه‌دن آوروپاغه کوچمشلری اوشبو تو باده کی شعبه‌لرکا بولنمشلردر:

۱) پلاسج شعبه‌سی - بورونغی ایللر یانلر، حاضرگی آرناودلر اوشبو شعبه‌دندرلر. آرناودلر اوزلرینی «اشکپتار» آتیلر هم

---

*) قفقازده آز، آز وبری بزلرندن بتونلای باشقه تیل ایله سویلشمکده اولان قوملر اوشبو نوع قوملر اولولری گمان ایدلنه‌در. تیل تورلیلنوی حقنده اسرائلیات باشقه سبب (بابل واقعه سنی) کور ستسه‌لرده، فن اربابی آنی قبول قیلمایلر.

**) استانبول، اسکدار بوغازی.

ایلٔ ایسکی قومدن بولولرینی حساب ایدەلر. (*

٢) یونان شعبەسی – بورونغی پەلاصغیلر، ایللنلر، یونانلر، غریقلر، روملر اوشبوشعبە دندرلر. (**

٣) لاتین شعبەسی – ایتالیانلر، رومانیالیلر = (ولاخی)، فرانسوزلر، بلوجلر (بیلگیا)، اسپانیوللر، پورتوغاللر، اوشبو شعبەدن حساب قیلنەلر.

٤) کلت ویاسلت شعبەسی – بورونغی غال کیلتلری، کیمیریلر، بریتانیا، ایرلاندە، غوالانل خلقلری بوشعبە دندر.

٥) تفتون شعبەسی ویاغرمان قومی – بورونغی غوط یا کە غوطیلر، غرمانیە وآفستریا نیمسلری، بالطیق بویندە روسیەایچندەگی نیمسلر، بورونغی اسقاندیناویە خلقی = نورمانلر = ۋاریاکلر، دانیالیلر، اشۋیدلر، نورۋیجلر، اسلاندیالیلر، بوشعبەدندر.

٦) اسلاو یا کە اسلاۋان شعبەسی – بورونغی پروصلر، پولاقلر (لهلر)، لیتۋانلر، چیخلر، صربیەلر، چورناغوریستلر، خرۋاتلر،

---

*) روم ایلی ولایتلری غربندە عثمانلیلر تحت تابعیتندە ترکلك ایدەلر. مسلمانلری وآزراق نصاریلری هم باردر. صاف درون، جنکاور وجسور خلقلردر. حسیات ملیەلری حسیات دینیەلرینە غالب قوملردر. یعنی دین ومذهب باشقەلقنە اعتبار ایتمای بارچە آرناود بری برین قرنداش حساب ایدەلر.

**) بابل، فنیکا، مصرلیلردن صوڭ آوروپا اقوامندن ایلٔ ایلك علم ومعرفت، هنر وصنایع ایلە اوزلرینی نورلندرمش، بوکونە قدر هر قومگا استاذ اولب اسملرینی قالدرمش اولان افلاطون، سقراط، آرسطو، جالینوس وغیر حکیملرنی یتوشدرمش قوملردر.

اسلاۋوقلر، اسلاۋونلر، مالاروسلر، بیلی روسلر، دونای بلغاریلری، هم ۋیلیکی روسلر بوشعبه‌دن صانالمشلردر*). لکن بو صوڭغی ایکیسینه اسلاۋان دیمکدن آرتغراق اسلاۋانلشمش قوملر دیمك طوغریراق چیقار. چونکه دونای بلغاریلری قوم تورانیه وتورك شعبه‌سی اولان کاما بلغاریلری ایله بر اروغ قوملر ایدی. آزاق و قارا دیڭز تیکراسندن کوچب کیلوب، دنیستر و دونای نهرلری تیکراسنده **) ترکلك قیلمشلر ایدی. صوڭره ٦٧٩ سنه‌ٔ میلادیه‌ده (بعد الهجرة ٥٨ سنه‌ده) «میزیه» ***) اسمنده اسلاۋانلر ترکلك ایتمکده اولان یبرنی صوغشب آلوب آنده قوتلی «بلغار» حکومتی تأسیس قیلدیلر. لکن قوم حاکم وغالب اوله طوروبده، اوز تیللرینی وعرف عادتلرینی صاقلای آلمای، قول آستلرنده‌غی اسلاۋان قومی‌نڭ تیل وعرف‌عادتلرینی آلوب اسلاۋانلشدیلر.

بوکون ویلیکی روس آتالمقده اولانلری اوّلده هم «غوط» و اسلاوان و «چود» اروغی قوملردن حاصل اولمش ایدی. ۱*) صوڭنده، ویلیکی روس قومنه نیمس، فین وغیر قوملر خصوصا «تورك»

---

*) اسلاۋانلرنی اسکیت شعبه‌سندن صانامق اسکیتلرنڭ کم ایدوکلری بیلنمگان زماندن قالمش خطادر. بو خطانی صوڭغی زمان تفتیش وتحقیقی اصلاح قیلدی».

**) قرا دینگزنڭ غرب وشمال طرفندن قویارلر مشهور یلغه‌لردر. دونای یونانچه «ایستر» تورکچه «طونه»، دنیستر «طورله» آتالمشلردر.

***) بو کونده بلغاریه آتالنه‌در. ۱*) صلاویوف.

و «تاتار» و «منغول» قوملری بیك كوب قاتشوب (* اسلاواناشمشلر در. فقط فامیلیه صورتنده کوبسنده بوکونکا قدر تورکی اسملر وتور کیلك خاطره لری صاقلانمقده در.

قوم آریانیه لرنك بارچه سنه (آریا قومی) (قفقاس جنسی) (هندو آوروپا قومی) (هندو-غرمان قومی) دینلمکده در (**

قوم تورانیه

اولاد یافثدن منغول قیافتلی برآدم (مورخلر قولنچه تورك) قوم وقبیله سی ایله آسیا اورتالرنده اسی کول (*** وآلتای طا غلری تیکراسنه کیلوب یرلشمشدر. زمان کوب اوزوی برله بونلرده البتة کوبایمشلر. طبیعی اوّلکی اورنلرینه صیغمای تورلی طرفغه

---

*) یهود وروم فرانسه وزلردنده قوشلمشلر آزدکلدر اما ایلك کوب قوشلغانی شولوق تورك قومنه منسوب (فین) لر ایله تورك تاتار منغول قوملریدر. شونك اوچون شمس‌الدین سامی بك ،،روسلر دخی تاتار، فینو وسائر قوم تورانیه نك اسلاولشمشلرندن بشقه برشی دکلدر،، دیمشدر. (قاموس الاعلام) بهر حالده ویلکی روس قومی قاننه کوب مقدارده تورك قومی قانیده قاتشمشدر.

**) کتابدن اصل مقصود قوم آریانیه بیانی اولمدیغندن اوشبو قدر معلوماتنی یته‌چك کوردم.

***) حاضرگی یدی صو ولایتنده (سیمریچنسك اوبلاصتده) «اسیق کول» هم آتالنه در. آلتای طاغلری اسی کولکا یقین قطای چیگی تیکرالرنده الوغ ومشهور طاغلردر.

ساچلورغه مجبور اولمشلردر، بونلرده قوم آریانیه کبی بیك کوب تورلی شعبه‌لرکا بولنديلر. هرقايوسی برطرفغه کیدوب ییرلشديلر. ويا کوچمه معيشت ايتديلر. قوم تورانی‌نڭ کوبراکی کوچمه‌معيشتلی اولدقلرندن آیرلولری، قبيله‌لرکا بولنولريده‌بيك تيز اولورايدی اما آرالرنده برندن قوتلی ونفوذلی (خان) چيقسه ینه، برکا جيولو لريده بيك تيز اولور ايدی. قوتلی خان‌نڭ فوتی ايله ینه بولنور لر ايدی.

تاريخ وعلم قيافت وعلم الالسنه‌علماسی‌نڭ‌تفتيش وتحقيقی ايله قوم تورانيه‌دن اوشبو قوملر صانالنه‌در: (قطای) – چين (هندو قطای)–ماچين، (تبت)، (آننام)خلقلری،(یاپون)قومی،(قوريا)خلقلری (فين) ارغلری، (تورك) خلقی (تاتار) و(منغول)لر (تونغوص)لر (بوريات)لر (مالای) اروغلری قطب شمال طرفنده‌غی (غيپير بوری) خلقلری(یوقاغير) (غيلاك) (آين) (کامچادالی) (چوقوت) (کورياك) (نومولوص) (اسکيموس) (اليوت) (تيلينغوت) وغيرلر.

بوعلم ايله بيك اوزاق وقت شغللنمش ويقين اشنا‌نمش‌نيمس علماسندن آنتروپولوغ فريدريخ‌مولّلر قوم‌تورانيه‌دن‌ايللی ايکی‌قوم صانيدر، اوشبونده ذکر ايدلمشلردن بعضلری ینه کوب قومکا بولنه‌لر مثلا تورك اروغی قوم اون يدی الوغ فرقه‌کا بولنمشدر. *)

اوشبو قوملر بارچه‌سی فارسيلرنڭ (توران) آتامشلری تور

---

*) ايلڭ‌ايسکی قطای، یونان، تورك، ايران آوروپا روس تار يخلرنده سکساندن آرتق تورك قبيله‌لری ذکر ايدلمشدر.

کستان صحراسندن ساچلمش خلق اولدقلری ایچون (قوم تورانیه) آتالمشلردر. توب اورنلری (آلتای) طاغلری اولدیغندن (آلتای) قوملری، خلقی نکده کوبرا کی (اوغر) ویا (اویغور) اسمنده کی قبیله‌دن تارالدیغی ایچون (اوغر-آلتای) کروهی آتالمشلردر.

هر قایولرینک سیماوقیافتلرنده (منغول) قیافتی اولدیغندن (منغول) ویا (منغول روشلی) قوملر آتالمشلردر. تورك اروغلری‌نك هم بارچه شعبه‌لرنك منغول قیافتی آچیق مشاهده اونمشدر. باشقه قوملر ایله قاتشمغان خالص تورکلر خاص منغوللردنده آرتغراق منغول قیافتنده تابلمشلردر. بوسببدن قوم تورانیه‌نك عمومی الوغ آتالری (تورك) بیك منغول قیافتلی اولونی کمان ایتمشلردر. بونك ایچون منغول روشلی قوملرنك بارچه‌سی یعنی قوم تورانیه «تورك اورغی قوملر» آتالمشلردر.

قطای - چین خلقی.

قوم آریانیه‌لرده کورلمش حال قوم تورانیلرده هم شولایوق کورلمشدر. یعنی خلق اورچو،وکوبایو سببندن تورانیلرده اورنلرینه صیغمامشلردر. شعبه‌لر اوزلری مقصودلرینه موافق اورن تابغانچه غه قدر، ویاآردلرندن ایکنچی‌لری قوودن توقتاغانچه‌غه قدر کیتار ایدیلر. تورانیلردن بعضلری اوشبو کونلرگه قدر کوچمه معیشت ایتمکده اولسه‌لرده آرالرندن قایو برلری بیك ایرته اولطرمه

معیشت ایده باشلامشلر در .

قـوم تورانیـدن ایلك ایلك چین ـ قطای ویاپون خلقی شرق، وجنوب شرق طرفنه یونا لمشلر. اوّلده تبت قطعه‌سنده بر نچه وقت کیچنوب بر آزی شـول یرده قالمش «تبت خلقی» آتالمشلر (*) کوبسی ینه شـرق طرفنه کیدوب هوانغ هو (نهر اصفر) ایله «کیانغ هو» (نهر ازرق) آراسینه یراشمشلردر. صگره محیط یقالرینه وجزیره لرگا قدر سـاچلدیلر. قطایلر اوزلرینی دنیانڭ ایلڭ ایسکی قومی حساب ایده‌لر. ایکی یوزمڭ یل مقدم بابالرندن قالمش اثرلر کور سته‌لر. اولطرمه ومدنی معیشت، علوم ومعارف، هنر وصنایع جهتندن درستدنده قطایلر بیك ایسکی خلقلردر. دنیا اِترکلـکی ایچون حاجت هرنرسه خِلقی اوله‌رق اوزلرنده‌یتوش‌ایدی. علم و معرفت‌هنر وصناعت‌هم آنلر ده‌بیك‌ایرته‌باش کوتارمشلر در. بو سببدن آنلرنڭ باشقه قوملرگا احتیاجی توشمای آنلر ایله‌هیچ آرالاشمای قاتشمای، اوزلری بارمای اوزایچلرینه باشقه‌لرنی یبارمای اوزلری گنه ترکلك ایدر ایدیلر. بوسببدن ایسکیده مدنیتلی، معارفلی قوملر ـ سامیلره آریلره بونلرنڭ دنیاده بارلقلریده معلوم دگل ایدی. صوڭراق بارلقلری بلنسـه‌ده اختلاطلری آزاولدیغندن، بونلر حقنده معلومات‌ینه‌بیك آز، ایدی.

(*) تبت‌خلقی بوکونده‌ده‌قطایلردن آزفرقلی، ایسکی دین‌وایسکی مدنیت‌ایله‌یاشامقده‌لردر. قطای‌نڭ برولایت‌ممتازه‌سی حکمنده‌ایدی. صونگغی وقتلرده آنکلیه اوز نفوذی تحتنه آلمغه قصد ایله بایتاق تدبیرلر قورمش ایدی. لـکن بو تدبیرلر تیز کون‌ن نتیجه‌سز قالور کبی کورنه‌در: چونکه ایسکی خواجه‌لری قوت آلوب کیله‌لر.

ينه صوڭراق اختلاط زمانلری يتكاچ حاللری بيلندی. تاريخلری اوقلدی. آتا بابالرينه بيك محبتلی، وآنلر احوالنی بيلورگه بيك هوسلی اولدقلرندن، آنلرده تاريخ هم بيك ايسكيدن يازوله كلمشدر. تورك اروغی قوملر ايله هر وقت كورشيلكده اولب، آنلر ايله قاتشولری وتاريخی واقعه‌لری بيك كوب اولديغندن، آنار تاريخ كتابلرنده بزم قوم توركی حقنده هم بيك كوب خبرلر يازلمش تابلدی.

چينليلر، تورك اروغلرندن- تاتارلر وتوكيولر ايله‌قانلرينی قاتشدردقلرندن، آرالرندن «منغول» اسمنده قوم حاصل اولمشدر. (*) بومنغوللر بر وقت بتون يريوزنده اولان توركی قوملرگا قوم حاكم اوله‌رق قاتشوب آرالاشمشلردر.

قطايلر صوك زمانغه قدر صاف وپاك خلقلی، غدر خيانت ويا لغان‌سومز ،هنر ومعارف‌گا طروش، آزايله‌قناعت‌ايدوچی‌خلقلردر. (**)

(*) فن علماسی‌نڭ تحقيقی، بوخصوصده بزنی مشهورنڭ خلافنی يازارغه مجبور ايتدی.

(**) روس ويا‌پون محاربه‌سی وقتنده‌قطايده اوزاق مدت يوروش وآنلرنی اعتبار ايله‌تفتيش ايتمش ڤيتيرنارپ. پ. ڤلاديمرف، قطايلرنڭ، صاف درونلق، عدالت‌لی، متواضع، مهمان دوست، اعانه‌لی، تعصبسز، وغير حسن اخلاقلری حقنده كوب خبرلرمصداقلری ايله سويله‌دی. اگرده ڤلاديمروف‌نڭ صالقون قانلی افراطوتفريطدن آزاد طوغری سوزلی ايدوكنی يقين بلمسام، البتة سويلمشلرينی مبالغه‌گا حمل ايدر ايدوم. قطايلرنڭ بويله خلقده ايدوكی ينه بيك كوب طريقی ايله ثابت اولدی.

قطایلرده مدنیت ودین

قطایلر بیك ایسکی زمانلردن بیرو مشرق‌نڭ ایڭ متمدن وایڭ هنرلی، معارفلی وایڭ قوتلی خلقی ایدی. لکن صوڭغیلری ایسکی زمانلرغه بیك محبتلی وایسکیلکلرنده متعصب، وبونڭ ایله مغرور اولدقلرندن زمانلرینی وآنڭ استه‌دکلرینی تانورغه تله مدیلر. زمانده بونڭ ایچون آنلرنڭ قولاقلرینی قاطی ایدوب بوردی. اوتکون قطایلر! تیز کوندن اویغاندیلر. هر خصوصلرینی زمان‌نڭ تلاوینه کوره اصلاح وتجدیدایتمکا کروشدیلر. اوّلك سیوری چبن کبی خور وحقیر صاناغانلرینی بوکون اوزلرینه استاذ ایتدیلر. سلامت ودوام قومیتلری اوچون لازم‌اولان علملری اوقومغه قویولدیلر. بوکبی قوملرنڭ آلده‌غی کونلری نچك اوله‌چغی اوزندن اوزی معلوم. کوره زه‌لك اینمك حاجت‌دکل.

قطایلر اوّلده عموما بودادیننده ایدیلر. صوڭغراق اسلام دینی عادتدن طش تیزلك ایله ایچلرنده ساچله‌در. بوکونده یتمش میلیون قدری قطایلر اسلام دینی ایله مشرفلردر. یالغز پیکینده اوتز بیش مسجد جامع باردر. حکومت دائره‌لرنده وعالی منصبلرده کوبراك مسلمانلردر. بوسنه برمسلمان قطای غنیرالی پیتربورغه‌هم کلمش‌ایدی قطای مسلمانلرینك استقباللری خصوصنده اولوغ امیدلر ویروردای اخبار سویلمش، ملی ودینی عالی فکرلربیان ایتمشدر.

قطاینی نچه مرتبه‌لر تورك قوملری استیلا ایتسه‌لرده مدنی ومعرفتلی قوملر آراسنده مدنیتسز ومعرفتسزقوملر کرك غالب، کرك مغلوب

اولسون یاشی آلمدیغندن اوزلری قطایلمشوب، قطایلرنڭ کوبایو وقوتلنوینه وتورك قومی‌نڭ آزایوینه ,ضعیفلنوینه خدمتدن باشقه نتیجه‌سی کورلممشدر.

«پیکین» شهری قطایلرنڭ پای تخت‌شهرلریدر. پادشاه‌سرایی شهر اورتاسنده‌در. بونڭ ایله‌سندن ایکی قات شهر چولغامشدر. «ایچ شهر» ویا «تاتار شهری» آتالمشنده عموما تاتارلر ترکلك ایده‌لر. طش‌شهرده باشقه‌لری ترکلك ایده‌لر. پادشاه‌لری مانجور نسلندن تورك اوغلی برتاتاردر. (*

یاپون قومی

یاپون ویاکه جاپون خلقی قوم تورانیه‌دن برشعبه ایدوکنی یو قاروده کورمش ایدوك. یاپونلرده مهاجرة قانوننچه آلتای واسی کول تیکراسندن نشائت ایدوب شمال شرق‌طرفینه کیدکیدحاضرگی اورنلری محیط جزیره‌سینه قدر یتشمشلردر. یاپون خلقی‌نسبی‌حقند تورلی فکرلر وملاحظه‌لر کوب اولسه‌ده اصل درستی بودر: چین

*) بوکتابده یازارغه تله‌دیکمز یالغز قوم‌تورکی‌احوالی ایدی قوم تورانی‌نڭ باشقه اروغلری حقنده سوز اوزایتمیه‌چق ایدوك. شولایده اولسه تاریخمزده هر وقت مناسبتی اولدیغندن قطایلرنی براز ذکر ایتدوکمز کبی یاپونلره هم برنظر ایدوب، قانمزده‌اورطا قلقلری اولدیغندن (فین)لری هم براز بیان ایدچکمز.

تورك (مانجور-منغول) آین کبی تورانی قبیله‌لرننك اختلاطندن حا
صل اولمش برقومدر. میلاددن ایلك آلتی یوز آلتمش یللرغه
قدرگی حاللری آچیق معلوم دگل ایسه‌ده اما شول وقتلردن اعتبارا
منتظم تاریخلری باشلانادر. میلاددن ایلك ٥٨٥ سنه‌ده بتون یاپو
نیا بردولت مستقله صورتنه کیروب میقادولر دولتی تأسیس اید
لمشدر. بلگ آلتی یوز یلدن بیرلی چین قطای مدنیتنه تابع اولب
علوم ومعارف ویازولری وباشقه عرف وعادةلری چیندن آلنمش
ایدی. چنکزخان اوغلی‌نلگ‌اوغلی (قبلای خاقان) چین-قطاینی آلد
قدن صکره دورت بلك سفینه ایله یاپونیاغه عسکر یبارمش ایدی.
لکن یاپون حا کملرینك تدبیری وبرقوتلی یلنك یاردمی ایله
قبلای خاقان تصرفنه کرمای قالدیلر. آوروپا ایسه یاپونیانك دنیا
ده بارلقنی مشهور سیاح مارقو-پولونلگ *) یاپونیاغه سیاحتندن صو
نکغنه (اون اوچونچی قرن میلادیده) بلدی.

«یاپونلرده مدنیت»

یاپون حلقی قطایلر کبی ایسکیدن مدنی یعنی علوم ومعارف،
هنروصنایع، سوداوتجارت ایله‌مشغول قوملرایدی. بونك ایله برابر

*) مارقو پولو ١٢٥٢ سنه میلادیه‌ده ویندیکده طوغب ١٣٢٣ده
وفات ایتمشدر. تجارت ایچون‌چین‌کاقدرباروب قبلای‌خان خدمتنده
١٧ یل طورمشدر. اول وقتغه قدر آوروپالولرغه مجهول قالمش،
تاتارستان،چین،هندچینی ویاپونیا مملکتلرنده سیاحت ایدوب مشهور
سیاحت نامه‌سنی یازمشدر.

قطایار کبی آتا وبابالرینه وآنلرننك عرف وعادةلرینه ومعارف لرینه بیك مبتلی ایدیلر. بوسببدن زمان واحوال اقتضا ایتمش شیلردن آرتق آتا وبابالری طریقلرینه اعتنا ایدلنور ایدی. یاپو نیاده عرف عاده کوبراك وقت برطرزده ایسکیچه بارسه‌ده زمان وأ یلنه تیکره‌لرنده‌کی احوال بر طرزده بارماس بلکه هر یرده کور لدیکی کبی همان آلشنور ایدی. اوّلده یاپونیانك دنیاده بار-لقنیده بامکان آوروپالیلر وآمریقالیلر علوم ومعارف سایه‌سنده ١٨٥٣ سنهٔ میلادیه تیکره‌لرنده دشمانلرندن حمایه وآنلره خیر خوا هلق ایدر ایچون *) یاپونیاغه‌ده کیلوب یتدیلر.

بو واسطه ایله زمان یاپونلردن کوبسی‌نك کوزینی آچدردی. یاپون قومی‌نك سلامت وسعادتلری ایچون نی‌نرسه‌لر کرك ایدوکنی قولاقلرینه اوقودی. طبیعی مدنیتلرینی زمان تلاوینه‌کوره یکارتمش هر قومده کورلدیکی حال بونلرده‌ده کورلدی. سلامت وسعادتنی بارچه‌سی استه‌دیلر. لکن تورلی یولدن ازله‌دیلر: بعضلری سلامت وسعادتنی یالغز آتا بابا اسمنی وعلومنی محافظه‌ده کوردیلر: بعضلری زمان واحوال استه‌دکلرینی یخشی تانوب لزومنه کوره یاراقلنوده وقوراللنوده کوردیلر بو ایکی فکر آراسنده مجادله ونزاع اوزاق مدت دوام ایتدی. اما صوڭغیلرنڭ ثبات وصبرواش کوره بیلمکلری سایه‌سنده افکار عمومیه بونلر طرفنه آوشدی. صڭره آوروپا وآمریقا

*) آوروپا خلقی آسیامالکنه آیاق باصدقلرنده هر وقت اوشبو نیت ایله کلدکلرینی اعلان وتکریر ایله آسیا صاف درونلرینی اشاندرورلر ایدی.

لولرنك حمایه وخیرخواهلقلر یله نیدن عبارة ایدیکی آچیق بیلنه باشلادی. دنیامزنکده برفراغت واستراحت میدانی دگل بلکه ایسکی ایسکیدن قوملرنك بری ایکنچیلری اوستنه چقار ایچون نزاع وغلبه ایتشمك، هجوم ومقاتله قیلشمق میدانی ایدوکی یاپونلر قاشنده تحقق ایتدی. آنلرده اوز آرا بتماس توگانماس اختلاف ونزاعلرغه آزاعتنا ایده باشلاب، سلامت وسعادت یوانی بیگرا کده طروشوب ازنی باشلادیلر. تابدیلر! لکن آتا بابا یولنده ثباتده غنه‌ده دگل، یایسه آوروپامودهلرینه علی العمیا تقلیدده وآتابابا طریقندن بتونلای چیقوب بتمکده‌ده دگل، بلکه اوستلرینه کیلکان، کیله چك دشمانلرنك کوکلـلرنده‌گی وقوللارینده‌غی قوراللرینی غایت دقت ایله تفتیش ایدوب مقابله بالمثل قاعده سنچه آنك ایله قوراللنمقده تابدیلر. اما آزافرادلی خلقغه کوب افرادلی دشمان آیاق آستنده ایزاودن قورتلور ایچون بوقوراللر دشمانلرنقدن کوب یخشی وقوتلی اولمه‌سی شرط ایدیکنی قطعا وجزما بلدیلر. یاپونلر بویولده بار اجتهادلرینی صرف ایتدیلر. طروشلقلری بوشقه کیتمدی. یکرمی اوتوزییل ایچنده کچك یاپونیانی آوروپانك ایك متمدن ممالکی صره‌سینه کرتدیلر. بوسببدن حاضرگی کونمزده یاپونیا آوروپانك ایك قوتلی دیرژاؤلری قطره‌سینه کرمشدر.

یاپونلرده اخلاق، عرف وعاده ومعارف

یاپون خلقی عموما صاف درون وپاك خلقلیلردر. غدر، خیانت واوغریلق قیلماز، یالغان سویلمز. جبر وظلم وجنایت ایتمز. ایسرتکچ اچماز. تیز آچیغلانماز. نی قدر آچیغلاندرلسه ده فاحش واوصال سوزلر

ایله سوکنماز. هیچ کمدن استهزا ایدوب کولمز. علم ویا مال ویا حیثیت ایله اصلا کبر ایتماز وتفاخر قیلماز. بوش کوسترشلر ایله شغللنماس، خرص وقومسزلق قیلماز. اوشنداق مال اسراف ایتمز فائده‌سز ومعنیسز موده‌لرغه آلدانماز. هر کم ایله خوش وبرادارانه معامله ایدر. شولایده بواسه صاقلقنی قولندن بر اقماز. یعنی باشقه لردن اوزینی آلداتماس. آز ایله قناعت ایدر. اشکا بیك طروش، علم ومعرفتکا چاماسز اجتهادلی، هنر وصنایعغه بیك هوسلی خلقلردر.

یاپونلرده شایان تحسین وامتثال ینه بر ایکی اش باردرکه: اولا علم ومعارف، هنر وصنایع بابنده آتا بابا رسمی ایله قناعت ایتمدکلری حالده بونلره آصلا تیل تیکورماسلر. «زمانه‌لری بوبله اولمش قوهٔ فکریه‌لریده شول مقدار اولمش» دیورلر. بالعکس یاپون قومنی وحشتدن بدویتکا، بدویتدن مدنیتکا (* چیقاردقلری ایچون اسلافلرینه‌ـ آتا بابالرینه تشکر ایدوب رحمت اوقورلر، آنلرنی تعظیم وحرمت ایله یاد ایدرلر. ایکنچی، آوروپادن فائده‌لی وضرور علملر وهنرلر اوگرندکلری حالده ضررلی وکرکماز عرف وعاده‌لرنی اصلا قبول ایتمشلردر.

آوروپانڭ اسراف وسفاهتنی شویله طورسون، فائده‌سز عرف

---

*) آدم بالالارینڭ حیوان اهلی آصراماى ایگون ایکه‌ای آو آولامق، بالق توتمق ایله‌گنه عمر کیچروینه «وحشت حالی» دینله‌در. فائده‌لی حیوانلرنی اوزینه ایالاندروب آنلر ایله عمر کیچروینه «بدویت حالی» دینله‌در. ایگون ایگوب علم ومعارف، هنر وصنایع ایله عمر کیچروینه «مدنیت حالی» دینله‌در.

وعاده‌ومودەلرینی بویله اچلرینه اصلا کرتممشلردر. ضرورةداعی اولمدقده آتا بابا عرفنی وملی عادةلرینی آلشدرمامشلردر. لوندن وپاریژ پروفیسورلرینه معادل برياپون پروفیسوربنڭ معیشت وترکلك روشی، ایسکی وآزمعرفتلی اورته حاللی بریاپوندن فرقلی دکلدر. اوشنداق معارفلی لوندن وبیرلین استودینتلرینه برابر بر یاپون استودینتی‌نك سیما وقیافت وکیوم صالوم وترکلك روشی کوچ حال ایله اوقی‌یازا بله‌طورغان بر یاپون یاشندن فرقلی دکلدر. اونیۋویرسیتیتلرده عالی فنلردن درس ویریلور. اما پروفیسورلر هم استودینتلر آرزانلی لکن پاك، ملی‌کیوم وقیافتده، ملی رسم اوزره پاك ایدنلرکاتزلنوب اوتردقلری حالده درس ویرورلر ودگلارلر. فقیر استودینتلر، ملی کیوملرنده اوزلری ایچون ملی روشده آش هم حاضرلرلر.

یاپونیاده فقیرلك معارفدن حتی‌اونیۋیرستیتدنده مانع دکلدر. معارف بابنده دنیانك هیچ یرنده کورلمش حال یاپونیاده کوریلور: استودینت‌کوچر،استودینت-ایزوۋشچیك، استودینت لاکی،استودینت پوۋار،استودینت پادینشیك باشقه یرده بولماس یاپونیاده بولنور*). بونلر

---

*) بونلر ظن وتخمین‌ویاآندان‌موندان‌ایشدلمش مبالغه‌لی-اشانچسز خبرلردکلدر. بلکه بالذات اوزلری یاپونیاغه سیاحت ایدوب اوز کوزلری ایله کورب یازمش حقیقت هوسلیسی آوروپا وروس سیاحلری قلملرندن کوچرلمشدر. (تتمه) حمدلر اولسون بنم یوقاریدغی یاپون احوالنی یازدقمدن اوچ یل صوڭ اوزمزدن یتشمش سیاح ع. ابراهیم افندی بو یل یاپونیاغه سیاحت ایدوب بنم یازدقلرمنی تائید ایتمکده و«بیان الحق» جریده‌سی واسطه‌سی ایله‌عالمه‌نشر ایله‌مکده‌در.

ایچون خدمتدن بوش وقتلرینه طوغری کیلتوروب، اونیۋیرستیت لرده ایرته وکیچه‌لرده مخصوص درس وقتی اولور. ایمدی بو روشده اولغان قومنڭ استقباللری. آلداغی کونلری نچك اوله‌چغی اوزندن اوزی معلوم، بیان حاجت دگل.

یاپونیاده دین

یاپونیاده ایسکیدن‌بیرلی بودا دینی عمومی دیندر. بودا دینی اوّلده بز اسمی معلوم اولمیان بر مرسل پیغمبر دینی اولوبده موسی، وعیسی علیهما السلام دینلری کبی آخردن تحریف ایدلمش بر دین الهی اولمسی مظنوندر. بودا دینی دین و اعتقاد بابنده انسانلرغه تمام حریت ومساوات ویردیکی حالده تصفیه وتهذیب اخلاق یولنده بیك کوزل نصیحتلر ایدر. اسلام دیننه مشابهراق بر دیندر. اعتقاد وعمل بابنده بعض بر خلاف حقیقت اشلر البتة آخردن محرفلر طرفندن الحاق ایدلمشدر. یاپونیاده بو کونده دینده تمام حریت‌در. یاپونلر دین خصوصنده آوروپا خلقی‌نڭ تمام عکسنچه — کیر وسنچه‌در: آوروپاده، علوم ومعارف ترقی ایتدیکی نسبتنده دینسز لکده شول قدر آرتور، یاپونیاده ایسه بالعکس علوم ومعارف ترقی ایتدیکی نسبتنده حق دین‌کا میل ومحبتده شول قدر آرتادر. حق دین قایو دین؟ بونی تفتیش وتحقیق ایچون رسمی صورتده مخصوص کامیسیا تعیین ایدلمشدر. هردین اربابی مخصوص آدملر کوندرمشلر در. آڭلاشلنوینه بناءً یاپونلرنڭ اسلام دیننه میل‌لری قوتلیدر. اگر بودا دینندن باشقه دین‌کا کوچه چك ایسه‌لر البتة اسلام دیننه کوچه‌چکلردر.

تورك و یاپون مناسبتی

عثمانلی قرداشلریمزدن بعض محررلرنك، عثمانلی تورکلرنده ممتاز بر حیثیت کوردکلرندنمی، یایسه آوروپا خلقی‌نك «پان تورکیزم» (اتحاد تورکیه) ایله اتهام ایدولرندن خوف ایدوبمی ویا غیر بر سببدنمی باشقه تورکی قوملر حقنده بیك اعتبارسزلق ایله یازدقلرینی مع التاءسف کورەمز. تورکیلرنك عثمانلیلر ایله قرنداشلك مناسبتنی بیان شوبله طورسون، «تورك» اسمنی بوبله کوب تورکیلر ایله اورطاقلاشاسیلری کیلمای، کوب تورکی قوملرنی «اقوام تاتاریه» تسمیه ایدیورلر. «قابی» باباری ایله تمام بردرجەده اولان بدوی تورکیلر حقنده «اقوام وحشیه» عبارەسنی قوللانالر. بعضا بوکونده تورکی تیل ایله سویلشوب اوزلرینی تورك طانیغانلرنی، تاریخ ضبط ایدلنه باشلاغاندن بیرلی تورکستان صحرالرنده نشاٴت ایدوب شونده یاشامشلرنی، گویه حقسز «تورك» آتاامشلر ایمش کبی کورستمکدەلردر. اوشنداق مرجوح قوللرگا تمسك ایدوب یاپونلرنی هم دگز آطەلرندن کلمەبر قوم کبی کورستوب، تیللرینی هم السنهٔ تورانیەدن چیقارمغه عذابلنورلر. بالعکس تحقیقدن باشقه هیچ بر قصدنی، فن‌مسائلی آراسینه قاتشدرمغان، قلملرینی هیچ کم‌نك کیفینه ابارتمکان، صالقون قانلی‌نیمس علماسی، اوزاق تفتیش وتحقیق صوگنده یاپون ایله تورك قوملرینك بری برینه قرنداش ایدوکلرینی، تیللریده تورك-تاتار تیلنه منسوب ایدکلرینی اثبات ایتمشلردر. بز بوحقده اوز طرفمزدن سوز ایتمای مما کمه‌نی قارئلرمزه قالدرامز. فقط استشهاد ایچون جمله‌دن بری اولەرق برنیەمس خطی

تحت الخط یازامز. (*

*) «بیرلینر تاغیبلات» نڭ استانبول مخبری مکتوبلرینڭ برندن یازادر: «اقصی شرق واقعه‌لرنده تورکلر یاپونلر طرفنه حسن توجه ایده‌لر. بو حسن توجه نڭ سیاسی سببندن باشقه ینه برسببی باردر. بو ایسه تورکلردن بلا شعور اولسه ده لکن بیك تیراندر. یعنی بو حسن توجه نڭ سببی بو ایکی قومنی برین برینه باغلاغان قرنداشلك علاقه سیدر، قایسی در کم اوشبو قرنداشلك علاقه سنی اون یل مقدم مونخین (باویره ده) پروفیسوری ناومان کورستمش ایدی. پروفیسور ناومان نڭ فکری البتة بیك اعتبارلیدر، چونکه اول یاپونیانی بیك دقت ایله تفتیش قیلمش، حالرینه بیك درست اطلاع قیلمشدر. یاپونیاده اوزاق مدت غیواوغیدچسکی اینستیتوت نڭ مدیری (دیریکتوری) اولمشدر. بونڭ صوڭنده یقین شرق (تورکیه) ایله ده بیك تفصیل ایله درست آشنا نمشدر. اوستدن قاراغانده بتونلای باشقه کورلگان بوایکی قوم، کوب خصوصلرده بری برینه مشابه کورلمش، قرنداشلکر یله شبهه سز تابلمشدر.

بارچه سندن ایلك ناومان تیللرینی کورسته در. تورك ویاپون تیللری عمومی روشلرینه قاراغانده تورك‌تاتار تیللرینه منسوبدر. بو ایکی تیل کلمه وجمله‌لر تشکیلنده گنه دگل بلکه ادا روشلرنده وکلمه صفتلرنده ده بری برینه بیك اوخشاشلیلردر. بو اوخشاشلی لیق شول قدرد که ناومان اوزی نڭ آنا طولی سفرنده تورکچه ایدلمش سؤاللرگا یاپونچه جواب ویرمشدر. کوب خصوصلرده گرچه لغتلری بتونلای باشقه اولسه لرده مضموننده بو تیللرنڭ قرنداشلکی همانده معلومدر. شویله که هرایکی تیل تماکوتارتمق مضمونتی «تماکو ایچمك» تعبیرایده‌لر. بوندن صوڭ ناومان بوایکی قوم نڭ قومیتلر نڭ عرف وعاده لرنده ده کوب مشابهة بارلقنی کورسته در: هرایکی قوم، خلقی وطبیعی دیپلوماتلردر. تورکلرنی بز بو طرفدن کوبتاندان—

فین قومی

قوم تورانیه‌نڭ بیك اولوغ شعبه‌لرندن، وخالص تورك قومنه ایلڭ یقینلرندن بری «فین» قومیدر. بونلر «اوغر-آلتای» و«اورال-آلتای» و«تورکو-فین» قوملری آتالمشلر در. سببیده بونلرنڭ اوّل اورنلری «آلتای» *) طاغلری اولب قوم نگده کوبراکی ایسکیده «اوغر» آتالمش تورك ایله فین‌دن قاتش برخلق اولدیغندن «او

طانیمز. اما حاضربز یاپونلرده هم بوطبیعت بارلقنی اعتراف ایدرکا مجبور اوله‌مز. هرایکی قوم طوغمشلرندن عسکریلردر. (یعنی جنکاور) بوایکی قوم نڭ بری برینه اڠشاشلیقی مسکن لرنده معیشت روشلرنده وباشقه بیك کوب عرف وعادةلرنده‌ده کورله‌در. ناومان اوز اثرنده استشهاد ایچون بونلرنی بیك گوزل اثبات ایتکوچی کوب مصداقلر کیتوره‌در. ناومان اثرنده بوکاده دقت ایده‌درکه: تورك ایله یاپونلر آوروپا مدنیتنه هرایکاوسی برنقطهٔ نظرندن قاریلر: آوروپانڭ عرف‌وعاده، طورمش ویورمش موده‌لرینی بتونلای کرکماسکا، وآنلرایچون فائده‌لی دکل‌کا صانیلر. یاپونلر آوروپا علوم ومعارفنی بیك الوغ روشده آلدقلری حالده معیشت رسملری حقنده اولان نقطه‌نظرلرینی بوکونکا قدر آلشدردقلری یوقدر. (یعنی آوروپانڭ یوروش طورش حقنده‌غی موده‌لرینی همانده قبول قیلمایلر) «برلینرتاغیبلات» نڭ بومقاله‌سنی «پتربورغسکایا ۋیدومستی» غزیته‌سی هم ١٩٠٤ نچی یل ١٦ نچی ایبونده نشر قیلمش ایدی.

*) „آلتای„ کلمه‌سی بعضلر قولنچه „آلتون‌طاغ„ محرفیدر. اما صوڭغی‌لر „آلتون طاغ„ دکل بلکه اول تیکرا تورکلری لغتنچه الوغ اورمان معنیسنده اولان „آل‌تایغا„ محرفی اولونی گمان ایده‌لر.

غرب-آلتای» قومی آتالمشدر. کوبراکی اورال طاغلری (* تیکراسنده یراشدکلرندن وباشقه طرفغه کیتمشلریده اوّل اوزاق مدت اورال تیکراسنده کیچنوب، صکره باشقه طرفلرغه ساچلدقلرندن «اورال-آلتای» قومی آتالمشلردر. بو قوملردن نیمسلرکا اوّل معلوم اولانلری ساز-لقلرده ترکللک ایدوچیلری اولدیغندن نیمسلر سازلقده ترکللک ایدوچی معنیسنده اولان «فین» اسمی ایله آتامشلردر. بوقوم بیك ایسکیده تورك اروغلرندن برشعبه اولوب شول زمانلردن صوڭغی زمانلرغه قدر خالص تورك قومی ایله هر وقت کورشیلکده وآنلر ایله بیك قاتشو وآرالشوده اولمشلردر. حتی شول قدر آرالاشمشلرکه آرالرندن قوملر طوغمش. اول قوملرنی ,,فین،، قومنه ده ,,تورك،، قومنه ده نسبت ایدرکا ممکن اولمش بونلك ایچون فین خلقی ,,تورك-فین،، قومی هم آتالمشلر(**

یونانیلر، فینلرنی اسلاۋانلر ایله برابر کوب وقت بونلرنك قوم حاکملری اولمش تورکی قوم اسمی ایله «اسکیت» آتادقلری کبی، شولوق قانون ایله عربلرده فینلرنی هم «صقلاب» آتامشلر ایدی. اسلاۋانلر ایسه فینلرنی عموما «چود» آتادیلر. اما فینلر اوزلرینی «صومالاین»، «سوامی»، «مانصا»، «ماری» کبی تورلی اسملر ایله آتامشلر

---

*) اورال طاغلری آسیا ایله آوروپا قطعه‌لرینی آیرور شمالدن جنوبکا طوغری اوزایمش طاش طاغلریدر. ,,اورال،، لفظ تورکیدر. قوطه وبیل باو معنیسنده. اورامقدن مشتق.

**) ابن خلدون فینلرنی تورك قومندن دیه‌در. فنلر آراسنده تورك تیلنده داستانلری بارلقنی حکایه قیله‌در. ابن خلدون سوزنی صوڭغی تفتیشلر هم تائید ایده‌در.

ایدی. بوزمانمزده جغرافیون ومؤرخلر آنلرنی یالغز «فین» اسمی ایله گنه یوروته‌لر.

فین قومی شعبه‌لری

فین قومی بیك ایسکی زماندن آلتایدن مغرب وشمال مغرب طرفلرینه ساچلدیلر. تورکستان صحرالری شمالنه، سبریاغه، ایرتش واوب، ینسی صولری توبان طرفلرینه،اورال طاغلری تیکراسنه وآنك شمال مغرب طرفلرینه، آوروپا شمال شرقیه وشمالینه، بالطیق شمالندن شؤیتسیه، نارؤیکیا، دانیا ومحیط جزیره‌لرینه قدر، بالطیق جنوبندن دؤینه نهری تیکرالرینه، ؤولغا باشارینه، مسکاو، اوقاصووی، زویه،ؤولغا *) قاما، ؤیاتکا، اوفا نهرلری تیکرالرینه ساچلمشلردر.

تاریخلرده اسمی کورلگان وبو وقتغه قدر سلامت ترکلك ایتمکده اولان فین قوملری اوشبونلردر: «قاماسین»،«توبا»،«قوط» «آرین»، «آسان» وغیریلر آلتای شماللرنده. «صاموید» تورخان،ینسی، اوب صولری توباننده **) وشمال دگزی بویلرنده، «اوستاك» ایستاك «ؤاغول» ینسی، ایرتش واوب (صامویدلردن جنوبکاراك) واورال طاغلری تکرالرنده وآنك برآز غرب طرفنده بیریزوفسکی اوستاکلر

*) ؤولغا نهری ایلك ایسکی تاریخلرده «را»،اسلام تاریخلرنده «ایتل» آتالمشدر. قاما - «چولمان»ؤیاتکا - «نقره» اوفا - «آق ایتل» تسمیه ایدلمشلر.

**) صامویدلرنك «بلغار»لرغه بیك مشابه ایدکلری تحقیق ایدلمشدر.

«يوغرا» ديوبده آطاانه‌لر. *)

«پيچورا» اورال‌طاغلری‌غرب شماانده پيچورانهری‌بويند‌ه، «زيران» اورال طاغلری مغربنده‌قاما باشلرنده، «بيارمی»اورال- طاغلری ايله- قاما باشلری آراسنده، ,,لاپلان،،- آوروپا شمالنده، ديگزبويلرنده، ,,ديم،،فنلانديه‌ده، «ايڤ» ليڤوينه‌ده،,,چود،،لادوغا كولی‌شرقنده ايست، ايستونيه‌ده، نارڤا نارڤاده، ڤه‌ست بيلی اوزبرده، ميرا راستوفده مسكاو يلغه‌سی شرقنده **) ڤوتاك (آر) بسرمن ***) ڤياتكا ايدلی

*) قرغزلر، باشقردلرنی هم«ايشتاك» (استاك ديمك قرغزلر كوب وقت سين ايله شين حرفنی بری اورننه ايكنچيسنی آلشدروب استعمال ايده‌لر) آتامشلردر. هم ايسكيده ايستاكلر و باش-قردلر «باسقوتير» آتالمشلردر. ايسكی زمانده ناوغورد سوداكارلری «واغول»و«ايستاك» قوملرينی «اوغر» آتامشلردر. روس س-ياحی پوتانين منغوليه‌ده « يوغرا » اسمنده ايسكی «اويغور» قومی احفادينی تابمشدر. «واغول» و«يوغرا» قوملرينڭ سيما وقيافت جهتندن « تورك - منغول» قومنه،تيل جهتندن «اوغر - هنگر- وينگر-» قومنه يقين مشابهتلری تحقيق ايدلمشدر. «ڤاغول» روسلر ويرمش اسمدر. اما آنلر اوزلرينی «ما نزا ياكه مانصا وسوامی» تسميه ايده‌لر.

**) ڤولغا يوقاروسنده اولان راستوف شهری فين - ميرالرنڭ ايدی. ۹نچی عصر ميلادی اورتالرينه قدر فين قومی ايله اسلاوان قوملری آراسنده چيك مسكاو يلغه‌سی ايدی. مس-كاو غوبيرناس-نده ميراسكی آتالمش صو تكسر اوشبو ميرفينلری‌برندن آغادرايدی. ڤيليكی روس قومی، اسلاڤان ايله، اوش-بو اسلاڤانلاشمش فينلرنك بركا جيولوندن حاصل اولدی (صالاڤيوف)

***) آر (ڤوتاك)لربلغارلر ايله بيك يقين آراالشمشلرايدی. حتی ايسكی بلغارلرنڭ برقلغه‌سی آر كلمه‌سی‌نڭ توركچه‌مصغری -

تیکراسنده چرمش میرا خلقی نڭ جنوب شرقنده اوفا، ویاتکا، ۋولغا صولری تیکراسنده، موروم اوقا نهری توبان تیکرالرنده، مشچار اوقا نهری بویلرنده *) (حاضرکی قاسم ـ خان کرمان شهری اوشبو قومکا نسبت ایله اوّلده مشچار شهری آتالمش ایدی)، چواش، موقشی موردوا، صوزی، زویه، ۋولغا صولری تیکراسنده. (غربلرنڭ بر طاس دیدیکی قوملر اوشبولردر.)

آوروپاغه قوم آریانیه‌لر کلمسدن ایلك آنده ترکلك ایتمش اولان ابیر وباسیق کبی تورانی قوملر، اوشبو فین اروغندن اولولری گمان ایدلنه در **).

ـ اولمش آرچه اسمی ایله آتالمش ایدی. وبونڭ اوستنه ۋیاتکا غوبیرناسنده اولان آرالردن برفرقه بسرمن (مسلمان محرفی) لر اوزلرینی ایسکی بلغار قومی احفادی حساب ایده‌لر.

*) بو قوملر اسمی الڭ اوّل روس تاریخلرنده، فتحه‌لی میم صوڭنده فتحه‌لی شچ بعض وقت ژ حرفی ایله مشچار و ماژار صورتنه یازلمشلردر. شچه حرفی فین وتورك تیللرنده اولمدیغندن اوّلده بو سوزلر البتته یایسه یالغز شین ایله مشار ویایسه یالغز چ ایله مچار أیتلمشلردر. اوقا تیکرالرنده وجنوبنده، ۋولغانڭ غرب وشرقلرنده، سیما ومعیشتلرنده بر آز فینلك اثری کورلمش تورکی قوملر مشار آتالمشلردر. مچار و ماژار اسملری حاضرده فین وتورکلر آراسنده ایشدلمایدر. آڭلاشلوینه بناء بونلر مجار و مازار صورتلرینه دوندیرلمشلردر. قزان تیکراسنده اوشبو مجار و مازار اسمی ایله آتالش مسلمان آول (قریه) لری هم واردر.

**) فین قومی، حاضرکی روسیه شمالنده بیك کوب یرنڭ همده شویتسیا نارۋکیا ودانیانڭ تاریخغه معلوم اولان الڭ ایسکی خلقلریدر.

بو خلقلردن بعضلری؛ «ۋیست»، «میرا»، «موروم»، «قایبال»، «قوط» وغیرلر قومیتلرینی صاقلای آلمای اسلاۋانلشوب، روسلر ایچنده یوغالمشلردر. بعضلری بوکونکا قدر سلامت، اولسه لرده لکن بار چه سنی اسلاۋانلشدرمق ایچون بیك الوغ تدبیرلر ایدلمشدر.

فین قومی نڭ تیل و قیافتلری

بارچه فین، اروغی خلق نڭ تیللری وقیافتلری بری برینه بیك یقین در. تورکی تیلکا هم یقین ومناسبتلی ایدوکنی علم الالسنه علماسی تحقیق ایتمشلردر. وهر قایو طائفه سنده، قیافت علمی عالملری «تورك - منغول» قیافتی مشاهده ایتمشلردر. هوا واقلیم صوگراق، کرچه قیافتلرینی کوب اوزگارتسه ده لکن اصل سیمالری همانده سلامت قالمشدر. آرالرنده بعضیلری مثلا «واغوللر» قیافت جهتندن منغول قومنه، «صامویدلر» لرده «بلغار» تورکلرینه بیك اوخشاولی تابلدیغی کبی، چواشلرده تیل جهتندن آنلره بیك یقین کورلمشدر. (*

فین قومی نك ترکلك روشی

فین اروغندن ترکلك باصقچلرینڭ هر قایوسنده قوملر بار در: وحشت حالنده، آو آولامق، بالق توتمق ایله ترکلك ایدو

*) چواش تیلی آزغنه فینلشمش، یایسه فینلکی آز قالمش تورکی تیلدر. ایسکی روس تاریخلرنده چواشلر تاتار حساب ایدلنوب باشقه تاتارلردن امتیاز اوچون «چواش - تاتار» آتالمشلردر. اما چرمشلر تاتارلرنی هم «چواش» تسمیه ایده‌لر.

چیلری بار، «صامویل»، «لاپلان» کبیلر. حیوان آصرامق ایله کوچمه معیشت ایدوچیلری بار، «اوستا کار»، «قاماسینلر» کبی. ایسکیدن قریه لرده ابگون ایگو ایله ترکلك ایدوچیلری بار، چرمش وچواش کبیلر. مدنیت، علم ومعارف یولنه کرمشلری بار، «ایست»لر کبیلر.

مدنیت، علم ومعارفده، هنر وصنایعده کوب ترقی ایدوب بوکونده روسلردنده یوقاری درجهده حساب ایدلمشلر یده بار، فینلاندیه ده‌گی فین لر کبی. بونلر بیك ایسکیدن هنر بیلمشلردر. اسکاندیناویا تاریخلرنده فینلر تیمر چیلك صناعتی ایله مشهور ایدیلر. شویتسیه نارویگیاده بیك ایسکی زماندن بیرلی فین قلیچی ماقتاولی اولمش. فینلاندیه فینلری زمانلرینی وآیلنه لرینی چولغاب آلغان حاللرنی بیك وقتلی اولمسه ده، شولایده بولسه بیك صوکغه ده قالمای تانومشلردر. قوّتلی یاط قوملر آراسنده ضعیف وزمانه سنه کوره ضرور علملردن محروم قالغان قوملرنك عاقبتلری نه اوله‌چغنه کوز یتکورمشلردر. فرصت قاچرمای، قوملرنی هلاك‌دن قوتقاروچی اسبابلرغه نق یابشمشلردر. ایچلرندن، فین وتورك قوملری احوالنی یقین تفتیش ایدوب یازمش وکوب حقیقتلر کشف ایدوب اوزینی بتون دنیاغه تانتمش کاسترین کبی عالملرده چیقمشدر. (*

---

*) کاسترین ۱۸٤٧ سنه لرده سبیریاده فین وتورك قوملری آرا سنده سیاحت ایدوب آنلرنك احواللرینی بیك یقین تفتیش ایدوب اول زمانغه قدر معلوم اولمیان کوب یکا حقیقتلر کشف ایتمشدر.

فین خلقی نڭ عرف وعاده وخلقلری.

فین خلقی عموما هیچ کمنڭ ملکی اولمیان موجوداتقه اوزکوچی وخدمتنی قوشو ایله ترکللك ایدونی اختیار ایتمشلردر. ترکلك ایچون آز نرسه کا قناعت ایدوب، ضرور وحاجت اصلیه دن باشقه هیچ نرسه کا کوڭل قویممشلردر. زینة، تکلف، اولوغلنو، اسراف، سفاهت، کبی اشلر آنلرنڭ خاطرینه ده کلممشدر. باشقه لرنڭ جاننه قصد قیلمق قایا، یوز صوینه، مالینه، وحقینه قاغلمقلق آنلرده هیچ اولممشدر. اوغریلق، خیانت، یالغان، ظلم کبی اخلاقسزلقلرنڭ نی ایدوکنی ده بیلممشلردر. بوخُلق، بوقوملرنڭ کوبسنلک، خصوصا باشقه قوملر ایله قاتشمغانلرنده بوکونلرده‌ده باردر. فین خلقی اوزندن غیری هیچ کمکا خواجه وبیورغوچی اولمغه، وباشقه‌لرنی اوزینه خدمت ایتدروکا وبوی صوندرورغه هوسلی اولممشلردر. بوسببدن آنلر ایچندن هیچ وقت، قوتلی حاکملر،اوزینه بیك کوب خلقنی بوی صوندرغوچی ،،خانلر،، چیقممشدر. ایچکی اشلرنده آنکا احتیاجلری‌ده اولممشدر. بلکه هر آول اوز قارطلری یخشی کیکاشی ایله، کوچ وقوت استعمالکا حاجت توشمای باشقارولمشدر. باشقه‌لرنك مالینه وییرلرینه کوزلری توشمامش وکوڭللری قزقممشدر. بونك ایچون آنلر هیچ برقومکا صوغش آچماممشلر وهیچ کمنڭ اوستنه یوروممشلردر. *) بلکه اوزلری هر طرفدن قسلمشلردر: شویتسیه نارؤیگیا

---

*) بویازلمشلر «فین» قومنه شاعرانه برمدح دگلدر. بلکه تاریخ واتنوغرافیه علماسنك تحقیقدن وبعضا اوز تفتیشمزدن حاصل-

ودانیه‌ده ،،غرمان،، اروغی خلقلر ،،غوط،،لر ،،نورمان،،لر ،،ۋار یاك،، لر بالطیق جنوبنك ،،اسلاۋانلر،، ،،روسلر،، ،،نیمس،،لر ییرلرینی آلوب آرالرینه کروب اورنلشقانلر در. جنوب طرفندن هم اروغداشلری ،،تورکلر،، بونلرغه آرالاشوب ییرلشکانلر در. لکن بونلر فین قومینك قومیتلرینی بتونلای یوغالتمای، بلکه آنلر ایله قاتشوب فین قومنه‌ده، تورك قومنه‌ده نسبت ایله تورکا یاراقلی قوملر طوغدرمشلر در.

فین قومی‌نك دینلری

فین اروغلری اوّلده هند دین قدیمه‌لرینه مشابه مجوس دیننك اولمشلر در. خالق خیردن عبارة برمؤثر (یمو) بارلقنی اعتقاد ایله آندان هر تورلی مقاصدلرینی صورامشلر در. خالق شردن عبارة ،،کرەمت،، اسمنده ینه برمؤثر بارلقنی اعتقاد ایدوب، آنك شرندن استعاذه وآنی ارضا ایتمکا لزوم کورمشلر در. اجدادیمز اولان کاما بلغاریلری اطرافنده اولان مجوس قوملرنی اسلام دینی ایله مشرف ایتمکا اجتهاد ایتسه‌لرده آوروپاقومنه (ۋاریاك، روس واسلاوانلرغه) بعض عرف وعاده‌لرینه ویا مقصدلرینه خلاف اولدیغندن، قبول ایتدره آلمامشلر در. اما آسیا (تورانی) قوملرنك طبیعتلرینه، عرف وعادةلرینه اسلام دینی قدر مناسب وموافق دین اولمدیغندن، فین

- اولمش برحقیقتدر. بوحقده بیك مرغوب معلومات کوب ایسه‌ده تطویلدن خوف ایدلنه‌رك یازلمدی.

لر اسلامیتنی بیك آسان قبول ایلمکده ایدیلر *) لکن اجدادیمز بلغاریلرنڭ باشینه بری آردندن بری بلا کسلەش ,,ۋاریاك،، ,,تاتار،، ,,روس،، طرفندن کیله طورمش آفتلر سببندن بو اشلرینی آخرینه قدر واردره آلمامشلردر. بونڭ ایچون فینلرده اسلامیت لایقنچه رسوخ ایده آلمای اوّلا آز، آز مجوسیتلرینه قایتب صوڭره روس استیلاسی صوڭنده آنلر خرستیانلقغه دعوت ایدلنمشلردر. هم آنلردن کوبسی رسما خرستیان حساب ایدلمکدەلردر. صوڭغی زمانلرده آنلرنی خرستیانلاشدرمق واسطەسی ایله روسلاشدرمق مقصد سیاسیەسی ایچون بیك الوغ اجتهاد وتدبیرلر قیلنمش ایدی. **) لکن کوتلکان قدر فائده ایدلمدیکندن بو تدبیرلر الغاقیلنورغه قرار بیرولدی.

---

*) بلغار اطرافندەغی فینلرده عربی ,,الله،، لفظنی ایتمك، بسم الله دیمك، جمعه کونلرنی بیرام ایتمك، خنزیر وخمردن صاقلانمق بالالرینی مسلمان اسملری ایله آتامق اسلامیتلرندن قالمش اشلردر. تورکچه وچواشچه تیللر قاتشدروب یازلمش قبر طاشلری هم کوبدر ۋیاتکا غوبیرناسنده فین = آر قومندن بر طائفه ,,مسلمان،، محرفی اولان ,,بسرمن،، اسمنی بو کونلرده صاقلامقدەلردر. آنلار اوزلرینی بورونغی بلغار خلقی‌نڭ بقیەسی حساب ایدەلر.

**) بو تدبیرلر کوبرا کده اوقتو واسطەسی ایله اولدیغندن اوّلده مقصودلرینه بیك موافق نتیجەلر طوغدرور یعنی فینلر اسلاۋانلشورلر ایدی. لکن صوڭغی زمانلرده بارچه اوقومقده اولغانلر آراسنده ملیت، قومیت فکری بیك قوتلی اویغاندقدن روسلشدرو ایچون تورزولمش تدبیرلر خلاف نتیجه ویرمکا یعنی روسلاشدرق یرینه فینلرکا قومیت فکری وتعصبی ویرمکا باشلامشدر. بونلردن بعضلری، حسیات ملیەلرینی قومیت، ملیتدن خبرسز یاشامقده اولان جنسداشلری ایله

تورك اروغلری

قوم تورانیه‌نڭ بارچه‌سینڭ اوّلـگی‌اورنلری اسی کول و آلتای طاغلری‌ایدوکنی یوقاروده کورمش ایدوك . بونلردن کوبسی آسیا نڭ هر طرفنه وجزیره‌لرینه و آوروپاغه کوچـدیلر ، وساچلدیلر . «تورك» اروغلری قوم تورانیه‌نڭ قبیله باشی وبیك ایسـکی والوغ شعبه‌سیدر . بونلر هم‌طبیعی ایسکی‌اورنلرینه‌اسی کول و آلتای تیکرالرینه صیغمای بیك کوب اروغلرغه بولنوب تورلی طرفغه ساچلدیلر . چیگی : شرق‌شمال ،(یاپون‌واوخوتسق) دیگزلری‌بویلرندن . فین اروغلری جنوبندن ، (بعضا بونلر ایله آرالاش) غربکا طرغری ویصله نهرینه *) قدر وآندن جنوبکا دونای نهرینه ، وآندن شرق طرفنه قارا وآزاق دیگزی‌لری شـمالنـه ، قفقاز طاغلری آردلری ، آذربایجان ، بحرخزر جنوبندن ، عمو دریا هر ایکی طرفنه ، ایسکیده یونانلر «باقتریانه» آتامشلری «بختر زمین» بلخ وهرات تیکرالرینه پامیر و هند وکوش طاغـلرینه وآندان تبت غربنه وآندان شـمال شرقغه ، تبت وقطای شمال غربندن سدچینی شمالندن ینه دیگزکا قدر ییرلرنڭ بارچه‌سنه تورك اروغی قوملر ساچلب یرلشمشلر ایدی .

ـ اورتاقلاشوایچون ،اوز تیللرنچه رساله‌لرحتی‌جریده‌لرنشرینه‌باشلامشلر در . اوشبو کونلرده‌گنه روسلشدر و ایچون تأسیس ایدلمش‌سیمناریه دن اوقوب چیقمش بر فین ایله مصاحبه‌مزاولوب ، حسیات ملیه‌سنڭ قوتلیلـکنه حقیقت تعجب ایتدوم .

*) روسیه‌نڭ‌مغرب طرفنده غرمانیه چیگنده‌بالطیق‌دیگزینه‌قویار .

تورك خلقی بو بیرلرنڭ ایڭ ایسکی خلقلری وخواجه‌لری ایدی. گرچه بو اورنلرنڭ جنوب غربدن آریلر، وشمالدن فینلر کیچوب کیتدکلری ظن ایدلسه‌ده، اما تاریخ یازیله باشلاغان وقتلرده بو بیرلرده اوشبو «تورکی» قوملر تابلوب، اول بیرلرنڭ خواجه لری کورندیلر. بو سببدن بونلر بیری خلق آتالدیلر. اما باشقه قوملر اوستنه باروب بیرلشدکلری ویاخود خواجه‌لق ایندکلری بیرلرنڭ چیگی ینه کیڭرا کلر: شمال وبالطیق دیڭزلرندن، وجزیره‌لرندن، ایلیه نهرندن (* آفستریا اورطه‌لرندن، آفریکاده‌جزائر، تونس، طرابلیس، مصر، شام، عربستان، بتون کچك آسیا، ایران،افغان، هند ستان،قطای مملکتلرندن ایدی. (تفصیلی صڭره کلور).

تورکلر، قوم تورانیه‌نڭ باشقه شعبه‌لری کبی طوغری یراق طرفلرغه کیتمای بلکی اوّلگی اورنلرینه توتاش آنڭ هرطرفنه بیك کوب بیرکا ساچلدیلر. اوشبوبیك صوڭغی زمانلرغه قدر شول بیرلرنك هروقت خواجه‌لری اولوب قالدیلر. شونڭ ایچون اورته آسیا آتالغان الوغ بیرلر وصحرالر بونلرغه نسبت ایله «تورکستان کبیر» و قطای چیگنه یقین کاشغر تیکرالرینی «تورکستان صغیر» ویا «تورکستان چینی» آتالدیلر. صحرالرنه قدر کیڭ وایرکن اولسه‌ده زمان کوب اوزوی ایله خلقلر بیك اورچدیکی سببدن بونلرنڭ بعضلری یراق طرفلرغه کوچارکا مجبور اولدیلر.

تورك اروغلری ایلنه‌سی بیك کیڭ اولان بیرلرده وصحرالرده ساچلوب حسابسز کوب شعبه‌لرکا بولندیلر. کوچمه ترکلکده بو

---

*) فرانسیه ایله غرمانیا آراسنده بر الوغ نهردر. شمال دیڭزینه قویار.

بولنولرکا سببچی اولور ایدی. اوز آرالرنده بری برندن آیرولور ایچون کوبرا کده، صو، طاو، اورمان، حیوان اسملری ایله آتالنورلر ایدی. قطایلر، فارسیلر، یونانیلر طرفندن ویرلمش، باشقه باشقه تورلی اسملری هم بولنور ایدی. بز بوشعبه‌لردن،بزکاعبرت ویرور دای الوغ واقعه‌لرکا سببچی اولانلرینی، ویا بوکونکا قدر سلامت قالغانلرینی بیان‌ایده‌مز. اما أیتلمش شعبه‌لردن بعضلری دنیاغه‌ـ کلمشده هیچ براعتداد ایدردای واقعه‌کا سببچی اولمای دنیادن اوتب کیتمش، بز آثارنی بیانغه حاجت کورمدوك.

یاقوت قومی

گمان ایدلنوینه کوره تورکلردن ایلڭ اوّل قوم تورکینڭ ایلڭ ایسکیسی زمره‌سندن اولان برقوم طوغری‌شمال‌طرفنه، بوکونکی‌بایقال کولی ولینا صولری وشمال دیگزی تیکرالرینه ساچلوب ،،یـاقوت،، قومی آتالمیلر. بوکونده بونلرغه نسبت ایله ،،لینا،، صوی *) بوینده بر شهر ،، یاقوتسك ،، آتالنه‌در. باشقه خالص تورك أروغی قوملردن بیك ایسکیدن آیرلوب صگره منغول اروغی‌قوملرایله آرالشدقلرندن تیللریده، باشقه تورك شعبه‌لرندن آرتغراق اوزکاروب، قیافتلریده بیك منغوللشمشدر. یاقوتـلرنڭ اوّلکی أورنـلری بایقال تیکراسی ایدی. ،،بایقال،، اوزیده دنگز معنیسنده اولان یاقوت تیلنچه سوز در. بایقال تیکراسنه بوریات کیلوب یاقوتلرنی تضییق ایتدوکلرندن یاقوتلر شمال‌طرفلرینه ،،لینا،، ،،کیتا،، ،،باغانید،،،،کاتانغا،، ،،آنا-بار،، ،،ینسی،، صولری تیکرالرینه کوچارکا مجبور اولدیلر.

---

*) ،،لینا،، و،،ینسی،، سبیر یاننڭ الوغ صولریدر. ،،کیتا،، ،،باغانید،، ،،کاتانغا،، ،،آنابار،، شول تیکراده‌کی صولر در.

یاقوتلر ایلڭ اوّلگی کوچمه‌لی (بدوی) خلق (ایلڭ ایسکی تورك) اولسه‌لرده اما مدنیتدن، علم وهنر وصناعتدنده بایتاق حظ آلمشلردر. زراعت وصناعتکا بیك استعدادلی وهوسلی اولدقلرندن آوروپا طرفندن بارغان ایگون قوراللرینی کورولری ایله فی الحال اوزلری تقلید ایدوب یاصیلر. چیرکاس خلقی کبی تیمر وکموشدن بیك نفیس وزینتلی اشیالر وقوراللر، آغاچدن قروب هم بیك کوزل اسبابلر یاصیلر. یاقوتلر، آط تیرسندن هیچ صو اوتکار مای طورغان کون اشلیلر. یاقوتلرده ایسکی تورکیلك صفتلری بارچه‌سی سلامتدر: ایلك سوکان آشلری آط ایتی وآط سودی-قمزدر. صغر وآط سوددن بعض برجیلاك کبی نرسه‌لر قاتشدروب، تورلی آشامق اسبابی حاضرلیلر. مشهور سیاحلر „ ژرانغیل „ هم „ موللر „ (* بوآشلرنی آشاب بیك لذتلی تابمشلر.

یاقوتلر اطرافلرنده اولان بارچه خلقلردن بایراقدر. بایلقلری حیوانلری کو بلك هم سودا ایله‌در. „ ژرانغیل „ یارطی میلیون صوماسی اولان یاقوتلر کورمش. ومع ذلك معیشت جهتلرنده باشقه یاقوتلردن فرقلری یوقدر دیبور. „ موللر „ یاقوتلرننك بیك اوتکون کوزلی ونق خاطرلی ایدوکلرینی تعجب ایدوب یازادر. یاقوتلرننك پاك وتازه

---

*) بارون ژرانغیل مشهور بحریوندن ۱۸۱٤ سنه‌لرده سبیر یاده شمال دیگزی بویلرنده سیاحت ایتمش. اول تیکرالرده‌کی خلقلرنی هم دقت ایله تفتیش ایتمش. کامچاتکا شمالنده نیژنی قولیمسك قار-شوسنده‌راق بر یکا آطه کشف ایدوب، بونڭ اسمی ایله ژرانغیل آطه‌سی آطالمشدر.

مشهور مورخلردن «موللر» ۱۸۷۳-۱۸۷٥ سنه‌لرده سبسیر یاده سیاحت قیلمش. شاهانه جغرافیه جمعیتی طرفندن سبیریانی وخلقلرینی تفتیش اوچون یبارلمشدر.

ایدوکلرنی بیان ایدوب، روس سیاحی نیقولای لاتکین «یاقوتلرننك بورطلری، روسلر ایولرینه آلشدرماس قدری‌جلی همپاك» دیور. اوّلده بارچه‌سی شامانی مذهبنده، اولب؛ صگره‌راق روسلر طرفندن خرستیانلشدرمق ایچون تدبیرلر قیلنمشدر. صگراق زمانلرده علوم ومعارفکا بیکرا کده هوس ایدب یاقوت قومی اچنده بونلرنی ساچار اوچون جمعیتلر هم توزومکده‌لردر.

«اسکیت» ویا «اسقولوط» تورکلری (*

تورك اروغلرندن ودنیانك بیك ایسکی قوملری زمره سندن اری «اسکیت» تورکلریدر. اسکیت اسمی بوقومکا یونانیلرطرفندن ویرلمشدر. اما اوزلری «اسقولوط» و«پار آلاط» اسمنده ایکی الوغ فرقه‌دن برکا قوشلمش قوملر ایدی. اسقولوطلر تبعه وپار آلاطلرده وم حاکم صورتنده ایدیلر. خانلری «پار آلاط» فرقه‌سندن قویلور ایدی. یونانیلر ایسه بعض وقت عموما «اسقولوط» اسمی ایله همذکر یدرلر ایدی. لاتین مؤرخی «یوستین» اسکیتلر مصریلردنك ایسکیراك قوملر دیور. «تورکستان کبیر» صحرالرینه توتاش یایق- اورال نهری واورال طاغلرندن، ویصله (**ودونای نهرلرینه قدر اولان

*) یونانیلرننك «اسکیت» ویا ,,اسکیتو،، کلمه‌لری ,,ایسکی تورك ،، کلمه‌سندن محرف اولوی گمان ایدلنه‌در.

) عثمانلی تورکلر ,, ؤیصتوله،، دیه‌لر. *) یونانیلر تانایس، عربلر تن دیمشلر.

آوروپا جنوب شرقی صحرالری، ایدل، دون، دنیپر، اوزی،دنیستر (طورله) نهرلری بویلری یوقاریلرینه قدر قرادیگز وآزاق دیگز لری، شماللری ققفاس طاغلری وبحرخزر شماللری باشی معلوم او- لمیان بیك‌ایسکی زمانلردن بیرلی«تورکی اروغی قوملر» ایله‌طولو ایدی. بونلرنڭ شمالنده قوم تورانیدن فین اروغی خلقلر ایدی ایلڭ ایسکی موٴرخلر ایلڭ اولگی تاریخلرنی یازارایچون‌خلقلرنی تیکشردکلرنده اوشبو ایتلمش اورنلرده اوشبو تورکی‌قوملر ترکلك ایتمکده اولوب تابلدیلر.

احوال امم نی تفتیش ایدوب ایلڭ اوّل تاریخ یازوچیلر سامیلردن: عبرانیلر=یهودیلر، آریلردن: فارسیلر یونانیلر، تورانیلردن: قطایلر ایدیلر.

تورکستان کبیر صحرالری وآنده ترکلك ایتمکده اولان تورکی قوملر حقنده فارسیلر، یونانیلر، قطایلر تاریخلرنده آز وضعیف خبرلر اولسه‌ده، اما بحر خزر وقفقاس طاغلری وقرا دیگز، شمال طرفلری حقنده هیچ معلومات یوق ایدی. عبرانیلر اورنلری یراق لق، هم قومیتلری، لسانلری بتونلای باشقه اولو سببندن قوم تورکی حقنده عموما معلوماتلری بیك آز ایدی.

عبرانیلر و یونانیلرنڭ ققفاس و قرا دیگز شماللری حقنده گمانلری

عبرانیلر ققفاس طاغلرینی دنیانك چیتندان أیلنکان «قاف» طاغی، خزر دیگزی ایله قرا دیگزلرنی بیر قرایندن أیلنکان محیط دیگزی حساب ایدرلر ایدی. بونلرنڭ شماللرنده ترکلك ایتمکده اولان خلقلر حقنده اصلا خبرلری اولمسه‌ده، هیچ خصوصده عاجز

قالمغان یهودلر، بو خصوصده‌ده ئاله نینه‌ای خیاللر ،خرافاتلر یازارلر ایدی. یونانیلر ایسه اورن جهتندن یهودلردن یقین اولسه‌لرده قرادیگز شمالری آنلرغه هم معلوم دگل ایدی. قرا دیگزنی آرقلی کیچوی ممکن بولمغان دیگز حساب ایدوب شول معنیده اولان «آکسینوس» آتامشلر ایدی. قرا دیگز آردلرنده جن ایله آدمنك قاتشوندن حاصل اولغان یارطیسی آدم یارطیسی جن خلقلر ترکلك ایدر ایمش کبی خرافاتلر یازارلر ایدی. صگره «غیز یود» *) زماننده قرا دیگز شمالی حقنده بر آز خبرلر اوله باشلادی. یونان سوداگارلری قرا دیگزنك بیرکی یاغینه چیغوب یوری باشلادیلر. بونده ترکلك ایتمکده اولان خلقلر حقنده خرافتلردن آیرولب بته آلمغان خبرلر کلتورورلر ایدی. «آفینا» میدانلرنده خلقغه سویلرلرایدی. **) معلومات هوسلیسی اولان یونانلر (غریقلر) رغبت ایله دگلارلر ایدی.

---

*) غیزیود یونان علما وشعراسندن بریدر. میلاددن قبل ۷۷٦ سنه‌لر تیکراسنده عمر ایتمشدر. آثارندن «خدمتلر وکونلر» و ،،انساب‌الهه،، وشعرلرینك بعض جزئلری بوکونگا قدر سلامت قالمشدر.

**) یونان شهرلرنده خلق جیولورغه مخصوص الوغ میدانلر اولر ایدی. اول میدانلرده یونان خطیبلری جمعیهٔ بشریه‌نك محتاج اولدیغی اشلر ومعلوماتلر حقنده خلقغه خطبه‌لر اوقوب، اوزلری‌نك قوه‌ٔ ناطقه‌لرینی صنارلر = تجربه‌ایدرلرایدی. خلقده بواشدن لذت آلوب میدانلرغه بیك کوب جیولوب، ایشتدکلری خطبه‌لردن قلبلرنده حاصل اولمش اثرلرنسبتنده،خطیبلرنی آلقشلارلر ویا-

یونانیلرنك قرا دیگز شمالنه مهاجرةلری

صگره میلاددن ٧٥٠ یل ایلك یونانیلر قرادیگزنك شمال طرفنه هجرت ایدوب قولونیه‌لر ـ قریه‌لر وشهرلر بنا ایده باشلادیلر. دنیپر طماغندن قرق چاقروم یوقاری „اولڤیا“، اسملی، قریمده سیواستو پول تیکراسنده „خرصونیس“، دون طماغنه یقین آزاق شهری تیکرا سنده „تانایس“، شهرلرینی بناقیلدیلر. قریمده آزاق بوغازی تیکرا سنده، بومعنیده (یعنی بوغاز دیه‌لك اولان) „بوسفور“، حکومتلری „پانتیکاپیه“، و „فاناغوریه“، اسملی ؛اق حکومتلرتشکیل قیلدیلر. *) بومهاجر یونانلر وطنلرنك قالانلرینه بوطرف خلقی حقنده درسدر اك معلومات یتوشدره باشلادیلر.

-استهزا ایدوب کولارلر ایدی. سیاحلر اوزلری‌نك کوردکلری و ایشتدکلری حقنده اوشبو میدانلرده خلقغه سویلرلر ایدی. مؤلفلر اوزلرینك تألیفلرینی خلقغه اوقورلر ایدی. فیلسوفلرده افکار فلسفیه‌لرینی خلقغه توشوندیررلر ایدی. بوندن اوستون دورة یلده برمرتبه بتون یونان قومی برمخصوص یبرکا جیولوب، آطچابشدرو، کشیلر یوکرتو، کوراشدرو وغیرلرکبی اوین کولکیلر قیلورلر ایدی. بونی «اولیمپیا» اویونلری آتارلرایدی. بوهم اوین کولکی ایله گنه قالماپوب، خطیبلر خطبه سویلارلر، مؤلفلر، سیاحلر، فیلسوفلر اثرلرینی بونده هم اوقورلرایدی. یونان قومی‌نك باشقه قوملرکا نسبة علوم ومعارفده بیك ایرته آلغه کیدولری، علوم ومعارف‌نك آرالرنده بیك تیز ساچلوب عالمده ایك مدنی وبارچه مدنیلرکا استاذ اولمق درجه‌سنه ایرشولرینه سبب اوشبو عادتلری اولمشدر.

**) „پانتیکاپیه“ حاضرگی کیرچ شهری. „فاناغوریه“ „تامانی“ تیکراسنده اولمشاردر.

«هرودوت» وباشقه یونان مؤرخلرینك قرا دیکز شمالی حقنده یازدقلری

ابو المورخین «آتالمش» مشهور یونان مورخی «هرودوت» میلاددن ٤٤٥ سنه ایلك قرادیکزنك بیرگی طرفنه چیقدی. خلقلرنی تفتیش ایدوب مشهور تاریخنی یازدی(* آندان صوك یونانلردن، رومردن باشقه لرده تاریخلر وجغرافیه لر یازدیلر. «تیمای»،«ارسططالیس» «آراتوسفین»،«بطلمیوس»، «ایفور» ،«استرابون» (** وغیرلر

*) یونان حکماسندن «مؤرخلر آتاسی» آتالمش «هرودوت» اناطولیده «هالیقار»(بوکونده بودروم تسمیه ایدلنه؟ ایدین ولایتنك منتشا سنجاغنك) اسملی برده قبل المیلاد ٤٨٤ سنه ده طوغمشدر. مملکتنك تحصیل علوم ایتدیکندن صوك سیاحته چیقمش. مصر، آناطولی، ایران، واسکیفیا مملکتلرینه یوروب اول ییرلرده اولغان خلقلرنك نسبلرینی، قانونلرینی، عرف وعادةلرینی، اوزغانده اولوب کیچمش احواللرینه (تاریخلرینی) یازوب آلمشدر. صکره یونانستانغه (حاضرگی تورکی کا داخل قسمنه) قایتوب،صکره ایتالیاغه یرلشوب طوقز کتابدن عبارت مشهور تاریخنی یازمشدر. هرودوت تاریخنی یونانلرعادتنچه ایلك اوّل «اولیمپیا» اوینلرنده اوقمشدر. بارچه خلق تحسین ایدوب آلقشلامشلردر. «آفینا» حکومتی اوشبوتاریخ ایچون مکافات ایدوب، هرودوتکا اوچ منك آلتون ویرمشدر. هرودوت یازلمشلرینه اعتماد ایدلنوردای مؤرخلرنك برنچیسیدر. تاریخی ایلك قیمتلی آثاردن صانالادر.

**) «استرابون» یونان قدیم جغرافیوننددن بریدر. میلاددن یارم عصر اول کلمشدر. شرق وشمال طرفلرینه سیاحت قیلوب، جغرافی احوالنی تفصیل ایله یازمشدر. اون یدی -

قرادیگز شمالی خلقلری حقنده کوب اثر یازدیلر .

بونلر بارچه سی أیتلمش اورنلرده یعنی دونای نهرندن او رال تیکرالرینه قدر بیرلرده بر روشلی کوچمه معیشت ایتمکده اولان اوز آرالرنده ینه کوب تورلی اسملر ایله آتالمش برارو غ (تورکی) قوملر تابدیلر. بوقوملر تورکستان کبیرده کوچمه معیشت ایتمش قوملر کبی، آربالرده (* وکیزایولرده ترکلك ایدوب آط سودی وابت ایلەر زقلنورلر ایدی .توه، صغر، آط، قوی کبی حیوانلر آصراب هر حاجتلرینی آنلر ایله باشقارورلر ایدی. هراشنی آط هیوانی ایله کورب آط اوستنده آشارلر ایچارلر، حتی یوقلار لر ایدی. آطلرینی قدرلرلر، حتی اوزلرندن آرتق کیندرورلر زینتلرلر ایدی.

دونایدن بلخ گا قدر اسکیفلر

دونای (عثمانیلر طونه دیورلر) نهرندن، قرادیگز شمالندن، قفقاس طاغلری وخزر دیگزی وعمودریا تیکرالرندن ،،باقتریانه،، (بلخ وهرات)غه قدر بیرلرده بارچەسنده اوشبو بر روشلی ترکلك

-کتابدن عبارة اولان ،،جغرافیه،،سی قیمتلی آثاردن صانالادر. میشچینکو طرفندن روسچة غه هم ترجمه ایدلمشدر.

*) چنگز عصرینه قدر کوچمه لی قوملرده آربا، بار ایدی. خاتونلری کوبراك عمرلرینی آربالرنده کیچورورلر ایدی. آربا لرده قالون کیندر صوقدیلر، بالا طوغردیلر، اوسدردیلر. چنگز، تاتارستانغه بارغانده هم آربالاری بار ایدی. کوچمه لی خلقلر صوڭراق آربا تاشلاندی. ویا آزایدی.

ایتمکده اولان بر اروغ خلقلر اولدیغندن، یونانیلر بارچه‌سنه فا ایله تا آراسنده بر حرف ایله «اسکیتو» اسمنی ویردیلر، یونانیلرنڭ بو کامه‌سنی تورلی قوم اوز تیللری شیوه‌سینه ایارتدیلر: فرانسوزلر «سیقت»، عثمانلیلر «اسکیت»، روسلر «اسکیف» وبعضلرده «صاق» آتادیلر. ایرانیلر بو قوملرنی عموما «تورانی» آتامشلر ایدی.

یونان جغرافیونی بو اورنلرنی اقصی شمالـکا وغرمانیه‌غه قدر بارچه ییرلرنی «اسکیتیا»، فرانسوزلر «سقتیا»، عثمانلیلر «اسکیتیا» روسلر «اسکیفیا» آتادیلر. ایرانیلر- فارسیلر ایسه «توران زمین» آتامشلر ایدی. (*

---

*) یونانیلردن صوڭره روما یر اوشبو قدر اورنلرنی «سارماتسیا» آتادیلر. روس مؤرخلرندن بعضسی بو قدر ییرلرنی یونانلرنڭ «اسکیفیا»، روما لیارنڭ ،،سارماتسیا،، آتامقلرنی مناسبتسز کوره‌لر، چونکه هرودوت اسکیفلرنڭ شمالنده، آنلردن باشقه اروغ وباشقه روشلی ترکلك ایتمکده اولان ،،آنـدرو فاغ،، ،،میلانخولینی،، ،،ایسیدون،، ،،غیپیربوری،، وغیر قوملر ذکر ایتـه دیه‌لر. شولوق روس مؤرخلرندن ایکنچیلری بوڭاجواب مقامنده‌ایته‌لر: ،،هرودوتنك بو صاناغان قوملری ،،فین،، قوملرندن باشقه هیچ کملرده تو‌کل ایدی،، دیه. بوندن آڭلاشلغانی‌شولدر: هرودوت ،،اسکیتو،، اسمنی خالص تورکلره ویرمشدر اما جغرافیونلر خالص تورك ایله تورکی الاصل (فین) قوملرکاده ،،اسکیت،، اسمنی تعمیم ایتمشلردر. تاریخ میدانـنه یڭاغنه، اسکیفیا آتالمش یرلرده طوغب نسبلری یخشی وآچیق معلوم اولماس بورون برنچه وقت اسلاوانلرغه‌ده اسکیت اسمنی یونانلر تعمیم ایتمشلر ایدی. اسکیتلر اوزلرینی ،،اسقولوط،، ،،پارآلاط،، ،،سایغات،، ،،مساغی،، ،،آلان،، ،،آبازیچ،، ،،آغافیرص ،،یوشی،، «باستارنو» وغیرلرکبی تورلی اسملر ایله آتارلر ایدی.

یونانیلرنڭ اسکیتو آتامشلری قوملر درستندە، ایرانیلرنڭ «تورانی» آتامشلری واوزآرا تورلی اسملر ایلە آتالمش «تورکی» قوملر دن باشقە هیچ کملر دگل ایدی اوزلرندن صوڭ تاریخ میدانینە چیقمش اولان هون، آوار، اوغر، بلغار، حزر، قپچاق، تاتار ومنغوللر ایلە تمام بر اروغ قوملر ایدی. *) اما تورك قوملرینی عموما اسکیت آتامغە سببچی اولانلر یایق ایلە دونای آراسندە ترکلك ایتمکدە اولان تورك اروغلرندن برشعبە ایدی. اك اوّل بونلر یونانیلرنك کوزینە کورنب اسکیت آتالدیلر. صڭرە تورك اروغلرینە بارچەسنە بو اسم تعمیم ایدلدی.

*) اسکیفلر بیك ایرتە طوغوب، شولایوق بیك ایرتە تاریخ میداننددن اسملری یوغالدیغی ایچیندن، بونلرنڭ کم ایدوکلری بیك صوڭغی زمانلرغە قدر تحقیق ایلە بیلنممش ایدی. حتی ایللی یل مقدم یازلمش روس تاریخلرندن بعضلری اسکیفلرنڭ روسیە جنوبندە اولدقلرینی کوروب آنلر تورکیلر دگل بلکە اسلاۋانلر اجدادی بولولرینی گمان ایتمشلر ایدی. لکن علمانڭ چیکسز اجتهادلری، توقتاوسز ازلکلەنولری بو، قراڠغی مسئلەنیدە آچدی. تاریخدە اوّلگی کبی یالغز اسملر وبعض احوال ایلە گنە قناعت ایدلمای، هر جهتدن تفتیش وتحقیق، تورلی قوملر تاریخلری ایلە چاغشدروب قاراولر، آلدندە غی وآردندە غی وکورشیلرندەگی خلقلرنیدە هر جهتدن تفتیش اسکیفلرنڭ کم ایدوکلرندە شك قالدرمسلق صورتدە آچدی. قاموس الاعلامنك آریا مادەسندە، اسلاوانلرنی اسکیت اروغندن صانامقلقندن تشویشکا قالمنگز. بو ایسکی خطادر. اما اسکیت مادەسندە شمس الدین سامی بك بوخطانی اوزیدە براز اصلاح قیلمشدر.

اسکیفلرنك منشألری

باشقه تورکی قوملر کبی اسکیت لرده آلتای واسی کول تیکراسندن چقوب بر نچه وقت ,,سیحون،، ,,سردریا،، تیکراسنده ترکلك ایتدیلر. صکره آردلرندن ایکنچی لری طغزلاوسببندن مغربگا بحر خزر شرقنه کوچدیلر. آندن شولوق تورکی قوملردن «مساغیت» لر طرفندن قوولب، ژولغا ایله دونای نهرلری آراسینه کوچدیلر.

اسکیتلرنك کچك آسیاغه هجومی

اسکیتلر قافقاس طاغلرینی کیچوب کچك آزیا قطعه‌سینه هجوم قیلغالادیلر، لیدیه (* حکمدارلرندن «کیلس» زماننده (میلاددن یدی عصر مقدم) هجوملرینی آناطولی قطعه‌سنه قدر ینکوردیلر. تخمینا یوز یلدن صوك لیدیه حکمداری «غالیات» اسکیتلرنی اناطولی دن چیقاردی. فارس پادشاهلرندن «کی اخسار»**) زماننده (میلادنی دن آلتی عصر مقدم) اسکیتلر ایرانغه هجوم ایتدیلر ,,کی اخسار،، مغلوب ایدوب کچك آسیاغه کروب کیدوب عربستانغه حتی شام و مصرغه قدر واردیلر. مصر حکمداری ,,پسامتیخ،، ***) الوغ هدیه‌لر ایله گنه شام ومصرنی صاقلی آلمشدر. غربی آسیا سکز یل چماسنده اسکیتلر قولنده طورمشدر. عاقبت ,,کی اخسار،، ظاهرده

---

*) اناطولی ولایتنده، حاضرکی ازمیر شهری تیکراسنده بر حکومت اولمشدر. **) فارسی وعربی وتورکی تارخلرده مشهوردر. بز آنك احوالنی بیانغه حاجت کورمدك. ***) مصر حکمدارلرندن اوچسی ننك اسمی در. میلادن قبل ٦٦٤، ٦١٠، ٦٢٥ سنه‌لرده حکومت قیلمشلردر

بونلر ایله اتفاق ایدر کبی کورنب اسکیت توره‌لرینی ضیافت کا دعوة ایله بارچه‌سنی اولترتمشدر. قالغانلرینی غربی آسیادن چیقارمشدر. اسکیتلر ققفاس تیکراسنه چیکلمشلردر.

«دارا» نڭ اسکیتیاغه سفری

فارس پادشاهلرندن مشهور ،،دارا،، قبل الهجرة ۱۱٤۳ سنه‌دن ۱۱۰۷ سنه‌گا قدر) ،،میدیه،، ولایتلرینه هجوم ایتدوکلری ایچون اوچ آلو قصدی ایله، بایسه الوغ پادشاهلرده هر وقت کورلدیکی کبی، مملکتنی کیڭایتونی قصد ایدوب بیك الوغ قوة ایله ،،اسکیتیا،، غه سفر قیلدی. دیڭزدن آلطی یوز کاراب، قرو یردن سکز یوز مڭ عسکر ایله کلدی، ،،دارا،، یونان متفقلرینه استانبول بوغازینه کوپر صوقدروب روم ایلی ولایتنی چیقدی. آندن دونایغه هم کوپر صوقدروب ،،اسکیتیا،، غه کردی اسکیتلر «دارا» ایله هیچ صوغشمای رزقلرینی اوزلری ایله آلوب قالغاننی یاندردیلر. قیولرینی زهرلدیلر. اوزلری همان آرتغه چیکدیلر. ،،دارا،، حاضرکی بیساربیه تیکراسینه یتکاچ آچلقدن زحمت چیگا باشلادی. اسکیتلرکا ایلچی یباروب صوراتدی: «نیك قاچاسز؟ نیك صوغشمایسز؟» دیو. اسکیتلر ایتدیلر: «صخرالریمز ایرکن. صاقلاب اوطره‌چق شهرلریمز یوق. قالاچق مالاریمز ینه یوق. جایی کیلسه صوغش قیلورمز الی» دیدیلر. *) آخرده «دارا» هیچ اش قیله آلمایاچغنی آڭلاب کیری

---

*) «دارا» غه بعض اشلردن کنایه اولان اوچ دانه بولاك یباردیلر. تفصیلی اوزون، اهمیتی اول قدر بولمغانلقدن بز یازمدق. استه‌کان کشی مفصل تاریخلرکا مراجعت قیلسون.

TÜRK TARİH ... KÜTÜPHANESİ

قایتا باشلادی. اسکیتلر شول وقت آردلرندن هجوم ایتدیلر. دونای صوینه قدر آردلرندن قووب باروب دارا عسکرینڭ بیك کونسنی تلف قیلدیلر. بو واقعه‌نی یونان تاریخلری «دارانڭ اسکیتیاغه سفری» آتامشلر. اما فارسی تاریخلری «دارانڭ توران زمینکا سفری» دیه یازمشلر. ایکیسی بر واقعه‌نی، دارانڭ تورکلر ایله محاربه‌سنی، حکایه‌در.

اسکیتلرنڭ معیشت روشلری، عرف وعادةلری

اسکیتلر تورلی اسملر ایله اسملنوب قرغز وقالمقلر کبی بدوی کوچمه معیشت ایتدوکلرینی، ایت وآطسودی قمز ایله رزقلندکلرینی یوقاروده کورمش ایدك. اسکیتلر بارچه‌دن آرتق حریتنی وسربستلکنی سور ایدیلر. جنکاور یعنی صوغشقه بهادر ایدیلر. اوزلری‌نڭ بهادرلکلرینه اشانب دشماندن هیچ قورقماس ایدیلر. جایاوده صوغشورلر ایدی. اما آط اوستلرنده دشمانغه صولو ایچنده هجوم ایدر ایدیلر. بونڭ ایله دشمانی سراسمه قیلورلر ایدی. دشمان ترتیب‌کا کیلوب قاطی مقابله‌کا توتونسه صولو ایچنده دشمان کوزندن جویالورلر ایدی. خصوصا اوق آتارغه بیك اوستالار ایدی. صوغش قورالی اولدیغیچون قلچنی بیك الوغلارلر ایدی. اسکیفلر زراعت وتجارت ایله هم شغللنورلر ایدی. لکن جهادنی بارچه‌سندن افضل حساب ایتر ایدیلر.

عربلر تورکمن، تورکلر عربدن، روسلر چرکاسدن خاص عسکر توزودکلری کبی آفیناده‌ده یونانلر بونلردن (اسکیت لردن) پولیسیسکی آتریاد (ضبطیه) توزومشلر ایدی.

اسکیتلرده زراعت وتجارت

اسکیتلرنڭ اوزارلرندن ایگون ایگوچیلری، سودا وتجارت ایدو چیلری بار ایدی. اوشنداق ایگون ایگار، سودا وتجارت ایدر ایچون باشقه قوملرنی (یونانلرنی)ده ایچلرینه قبول ایدرلر ایدی. ایگون ایگوچی اسکیتلر اوزی نهری (دنیپر)نڭ هر ایکی یقاسنده وشمال طرفلرنده ترکلك ایدر ایدیلر. اسکیفلر ایله یونانلر قاتشوندن حاصل اولغان خلقلر «کیللیپی»لر «اولڤیا»نڭ غربنده، «آلازون»لر «غیپانیس» (حاضرگی یوغا) نهری یقالرنده ترکلك ایدر ایدیلر. بونلر هم ایگون ایگار، وسودا قیلورلر ایدی.

تورك اروغلری‌نڭ هر قایوسنده کورلدیکی کبی، اسکیتلرده سودا وتجارتکا آرتق رعایه وحرمت قیلورلر ایدی. دشمان اولوب صوغشمقده اولان قومنڭ سوداکارلرینی هیچ منعسز ایچلرنده یوروتور لر، هیچ ضرر تیکورمسلر، بلکه هر وقت اعانه ویاردم ایدرلر ایدی. قرادیگز یقالرندن اورال طاغلرینه یعنی بلغار ییرلرینه قدر سوداکارلر یورورلر ایدی. اجدادیمز کاما بلغاریلرینه، سودا وتجارت وزراعت هوسنی برطرفدن آتالری (اویغور) تورکلری تابشردی، ایکنچی طرفدن اوزلری اوشبو یونان مهاجرلرندن اوگرانمشلردر. یونان آثار قدیمه‌سی بلغار شهری خرابه‌لرنده کوب تابلمقده در.

اسکیتلرده عمارة هم مدنیت

اسکیفلر یونان مهاجرلرندن بایتاق مدنیت، هم عمارة بنا ایدر کا اوگرنمشلر ایدی. لکن باشقه تورك اروغلری کبی، بنالروسرای

لرنی ترکلرکا حبس خانه حساب ایدوب، میت لرکا گنه لایق کوررلر ایدی. دنیپرنڭ صول طرفنده طماغندن اون دورت کونلك یرده (کییف تیکراسنده) اسکیف پادشاهلری نڭ «مزاری» (زیارتی) بار ایدیکه، مقدس اورن حساب ایدلنور ایدی. محکم بنالرایله برکتلمش واحاطه ایدلمش ایدیکه،دشمان آلورغه ممکن اولمغان اورن حساب ایدلنور ایدی.(کم بلسون؟ کییف شهری بناسی حقنده بیك ضعیف حکایه لرگنه بار. بلکه کییف اوزی اسکیف خانلری مزاریدر). باش اوردالری، یاکه خان اورداسی مشرق طرفنده کوچب یورور ایدی. آزاق دیگزینه، دون نهرینه، قریم شبهه جزیره سنه قدر یتشور ایدی. شولاینده اولسه اسکیف خانی ,,اولڤیا،،ده اوغ سرای بنا قیلدروب هر تورلی اسفینا کس وغریق زینتلری ایله زینتلمش ایدی. اسکیفلردن «آناخاریست» اسملی بریسی ,,آفینا،،غه باروب فیلیسوف ,,صولون،، غه (* شاگرد اولمش ایدی. ,, آفینا،، قانونلرینی اسکیفلرکا اوگراتو هوسینه توشمش ایدی. لکن موفق اولمدی. بلکه بو اجتهادی اوچون اوزنی تلف قیلدیلر. (نادان قوم ایچینه معارف کرتو وساچو آسان اش دگل).

---

*) صولون یونان قدیمنك یدی مشهور حکیملرندن بریدر. میلاددن تخمینا ٦٤٠ سنه لر اول سالامینه آطه سنده طوغمشدر. ,,افینا،، ننك واضع قانونلرندن وسیاحلرندن اولمشدر. سودا کارده اولمش، سر عسکرلکده قیلمش، حکیم وفیلسوفده اولمش، سیاحتده قیلمش، جمهوریتکا پریزیدنت (رئیس) هم انتخاب ایدلمشدر.

اسکیتلرنك سیاست جهتلری

سیاست (پولتیقه) جهتلرنده اسکیتلر خیلی نظاملی ایدیلر. ولایتلرکا بولنور ایدیلر. هر ولایتده بر حاکم اولر ایدی. طنچ وقتده حاکم اولمش ذات صوغش وقتنده سر عسکرلك ایدر ایدی. وبارچه حاکملر امور اداره‌ده مشورة ایچون پادشاهلری حضورینه جیولورلر ایدی.

مورخلرنك اسکیتلر حقنده تورلی فکرلاری

مؤرخلر آراسنده اسکیفلرنی وحشت وشدة ایله عیبلب، بیك قوبی قاره ایله یازوچیلرده اولمشدر. اوشنداق، اسکیفلر صاف، اخلاقلری پاك، بوزولمغان، آز ایله قناعت ایدوچی خلقلر دیو مدح ایدوچیلرده یوق توگلدر. بوصوگغی‌لر، اسکیفلرکا رازؤرات (فسق فساد) نی غربیقلر کلتوردیلر. آنلرغه غراقی کیلتوروب مسکرات ایچارکا اوگراتدیلر دیورلر. نی حال ایته‌سك! آوروپا مدنیلرینك آسیا صاف‌درون لرینه هر وقت اوّلکی بولا کلری اوشبو نرسه‌لر اوله کلمش *)

---

*) آسیالیلرغه جنوب غرب طرفدن بیك ایسکیدن غربیقلر کلتور دیکلرینی، آسیانك شرق شمالنده بیك ینگا وقتلرده‌ده آوروپالولر کلتوردیکلرینی مع التأسف کوره‌مز. آمریکا مشهور سیاحی جورج گینان (١٨٦٥-١٨٦٧) سنه‌لرده شرق شمالی آسیاده سیاحت قیلمش) عجائب صاف خلقلی وعادل‌لردیه مصداقلرینی کلتوروب مدح اینمشی «کوریاك» لرغه آوروپالولرنك کلتوردکلرینی حکایه قیله‌در: «اما آوروپا خلقی مدنی کوریاکلرنك اخلاقلارینی بوزمشلر: یالغان،

اسکیتلرنڭ ضعیفلنولری، وتاریخ میداندن چیغولری

اسکیتلرنڭ قوة وشوکتلری اسلام کتابلرنده اسمی بیك کوب ذکر ایدلمش اسکندر ماقیدونی *) آتاسی ,,فیلیب،، (قبل المیلاد ٣٣٦ سنه ده وفات) عصرندن تنزل ایده باشلامشدر. فیلیب، اسکیفلر پادشاهی ,,آتیاس،، ایله دونای تیکراسنده صوغشب، آنی بهادرلك وقوة ایله دگل بلکه حیله وخدعه - آلداو ایله یکمش. فیلیب اسکفیلردن یکرمی ملڭ اسیر ماکیدونیاغه کلتورب یرلشدرمشدر. فیلیب اسکیتلرنڭ

- آلداو، اوغریلق، اچکوچیلك، اوگراتمشلر. بوندن اوستون آنلرغه ایکی مهلك: ایسرتکوچی اچملك ایله، یوغشلی خسته کلتورمشلر» دیور.

*) اسکندر ماقیدونی، واسکندر رومی وبیوك اسکندر دیه تورلی اسملر ایله مشهوردر. بعضلر «ذوالقرنین» هم اوشبو اسکندر ایدی دیمشلر. ماقیدونیانڭ پای تحتی اولان «پلا» شهرنده قبل المیلاد ٣٥٦ سنه‌ده طوغمشدر. اسلام علماسی آراسنده «آرسطو حکیم» دیمکله مشهور، کوب رساله‌سی معمول اولان یونان فیلسوفی آرسطوتیلادن علم وحکمت اوگرنمشدر. ٣٣٦ سنه‌ده یکرمی یاشنده ماقیدونیا تحتنه اولترمشدر. یونانستان‌نی ودونای تیکراسنده اولان بدوی (تورکی) خلقلرنی هم ضبط ایتمش. ٣٣٤ده بوسفور بوغازنی کیچوب بتون کچك آسیا، فلسطین، مصر مملکتلرنی ضبط ایتمش. فارس پادشاهی «دارا» ایله الوغ محاربه ایدوب وآنکا غالب اولوب فارس نی ضبط ایتمش وهند مملکتلرینه‌قدر وارمشدر. جیحون (عمودریا) یقه‌سنده‌غی تورکلر ایله هم محاربه قیلمشدر. پای تحتنی مشهور قدیمکی «بابل» شهری اورننه قورمشدر. هم شونده وفات ایتمشدر. اسکندر، آوروپا خلقنی آسیا مدنیتی ایله تانشدرمشدر.

اسطانلرنده آلتون کمشدن هیچ نرسه تابمدی. «میتریدات»*) قارا دیگز سواحلنی هم بوسفور مملکتلرینی آلوب، اسکیفلرکا هم خیلی طارلق کلتورمشدر. اسکیفلرنک آخر قوتی روماالولر صوغشنده تلف اولمشدر. فراکیه**) «غوط»لری (غرمان اروغی خلق) دونای بوینده اسکندر ماقیدونی طرفندن مغلوب اولسه لرده اسکیتورکلردن «ایستر» = دونای، ایله «بوریسفین» - دنیپر آراسنده غی ییرلرنی آلمشلر ایدی. لکن تیز کوندن اسکیتلر ایله بر اروغ «سارمات» تورکیلری میدانغه چیغوب، بواورنلرنی غوطلردن قایتاروب آلدیلر. سارماتلر آزاق دیگزندن دونایغه قدر قوتلی حکومت تشکیل ایدوب، بو اورنلرنک، وخلقلرینک اوّلگی اسملرینی آشدروب، اوز اسملرینی تاقدیلر. بوندن صوك، مشهور عالم اولوب نچه عصرلر یاشامش اسکیفلر، حاکملکلرینی غائب ایدوب، اوزلری سارماتلرغه قوشلوب، آنلر اسمی ایله آتالدیلر. یالغز اسملرینی، تاریخ وجغرافیه صحیفه لرنده قالدردیلر.

---

*) «متریدات» پونت هم بوسفور حکمداریدر. میلاددن قبل ۱۳۲ سنه‌ده کلمشدر. قفقاز هم قریم ولایتلرنده‌کی تورکی قوملر ایله محاربه قیلمشدر. ماهر سیاسی وبك اوستا سرعسکر اولمش. ریم خلقی ایله‌ده اوچ مرتبه محاربه قیلمشدر. اول وقتده‌غی تیللرنک کوبسنی بیلمشدر.

**) حاضرکی دونای بلغاریه‌سی‌نك نصف جنوبی ایله روم ایلی شرقی ولایتلرندن عبارت بر ییر «فراکیه» آتالنور ایدی.

سارمات توركلری (*

اسكيف اروغی توركلردن «سارمات» اسمی ایله آتالمشلری هم اولدیغنی یوقاروده كورمش ایدوك. هرودوت بونلرنی «سارمات» ویا «ساورمات» دیه ایكی تورنی ضبط ایلمش. آنلرنی «دون» نهری شرقنده، حاضركی استرخان صحرالرنده تابمشدر. طبیعی بونلرده توركستان صحرالرندن چقوب، قفقاسیه‌نك شمالنده دون ایله ۋولغا آرالرنده تركلك ایدر ایدیلر. «دیودور»(** سارماتلرنی» اسكیف پادشاهلری میدیه‌دن (حاضركی اذربایجان وعراق عجم‌دن) دون یقا

---

*) تاریخی اسملرنك صحیحنی ووجه تسمیه‌لرینی تابو مشكلدر. شولایده اولسه سارمات فارسی «سر آمد» دیكان سوزنك محرفی اولوی مظنوندر. سارماتلرنی اسمده نوع مشابهة اولدقدن بعضلر چرمشلر اولونی كمان ایتمشلردر. چرمشلر تاتارلرنی چواش دیورلر. بونلر چواش آتاغانغه قاراب تاتارلرنی فین اروغندن صانارغه توغری كیلمدیكی كبی اسمی سارمات اولمقندنغنه بو توركلرنی ده چرمش فین صانامغه یول یوقدر. خصوصا سارماتلرننك قفقاسیه‌ده تاریخ میدانننه چغولری، آنده‌ده آذربایجان تیكرالرندن كلدكلری چرمش فین بولولرینه یول ویرمیدر. چونكه بواورنلر صاف تورك اورنلریدر. بلكه فینلر چیرمش اسمنی بو توركلردن آلوی گمان ایدلنه‌در.

**) دیودور یونان قدیم مشاهیر مؤرخیننلدندر. سجلیه‌ده آچر یوم شهرنده طوغمش. قبل المیلاد ٥٠ سنه‌لر تیكراسنده آوروپا وآسیا مملكتلرینی یوروب كوردیكدن صوڭ ,,كتبخانهٔ تاریخ،، اسمی ایله قرق فصل مكمل بر تاریخ یازمشدر. بو تاریخ اڭ قیمتدار آثاردن صانالنه‌در.

سینه کلتوروب یرلشدر دیلر »دیور. آردلرندن شولوق اسکیف ارو - غندن «مساغی» اسمنده گی تورکی قوملر سارماتلرنی تارتقنه توشو رورلرایدی. اسکیفلرنك ضعیفلنوندن فائده لنوب ،سارماتلر «اسکیفیاغه» یعنی دن ایله دونای آرالرینه اسکیفلر اوستینه کردیلر. اسکیفلرنی اوزلرینه قوشدیلر. حاکملك اسکیفلردن سارماتلرغه کوچدی. ببك ایسکیدن قانون عالم حکمنه کرمشدرکه، تورلی اسمده اولغان خلقلر بر یرکا جیولسه ، آزلق کوبلك اعتبار ایدلمای ، بلکه قایو طائفه سی غالب وحاکم اولسه بتون خلق غالب وحاکملر اسمی ایله آتالنه‌لر . مملکتلری ویرلری هم آنلرغه نسبت ایدلنه‌در . اوشبو قانون بو ینچه اسکیفلر ایله سارماتلر قاتش وآرالاش اولدقلری حالده ، بارچه‌سی « سارمات » آتالنوب اوّلده « اسکیفیا » آتالمش یرلرینه « سارماتسیا » آتالمشدر. بوقانون نی کیله‌چکده هم هروقت کوره‌چکمز .

یونانیلر ، روماليلر بوقانونلرده اوزدیلر، حاکمیت ومحکومیتدن قطع نظر سیاست جهتندن بتونلای آیرم ترکلك ایتمشلرنیده اروع ونسل وترکلك روشی برلکنی ملاحظه ایدوب ، اوّل تانیدقلری برشعبه اسمی ایله قالغانلرنیده آتادیلر. یونانیلر اوّل تانیدقلری بر شعبه اسمی اولان ،،اسکیت،، ایله بارچه قوم تورانی نی آتادقلری کبی، روماليلرده اوّل تانیدقلری برشعبه اسمی اولان «سارمات» لفظی ایله اولده «اسکیف» آتالمشلرنك بار چه‌سنی آتادیلر. روما جغرافیونی اوّلده ،،اسکیفیا،، آتالمش ودو نایدن عمودریاغه،غرمانیه واقصی شمالگا قدر یرلرنك بارچه‌سنی

,,سارماتسیا،، آتادیلر. اوشبو سارمات خلقنه نسبة ایله بالطیف دیگری ,,سارمات دیگری،، آتالمش ایدی. (*

سارماتلرنڭ اخلاق وعرف وعادةلری

سارماتلرنڭ اخلاق وعرف وعادة واخلاق جهتلرنده اسکیتلردن وباشقه توركی قوملردن آیرمالری یوق ایدی. بلکه زمانهلرینه نسبة باشقه قوملر ایله مقایسه ایدلدکده هم، نظر نفرت ایله قارالدای بر اشلری یوق ایدی. لکن بونلر وبونلردن صوڭغیلری اوّل کورنشلرنده بر سیاح ویا بر زاهد ویا بر تاجر صورتنده دگل بلکه بیك شدتلی ووحشتلی کورنمك لازم اولغان غازی صورتنده آوروپا خلقنه کورندکلرندن، آنلردن اوزلرینی مدح ایتدره آلمادیلر. سارماتلر اوّل عصر میلادی تبکراسنده قوم حاکم صورتنده میدانغه چیقدیلر. قچانکه روماليلر فراکیهنی آلوب دنایغه کیلوب یتدیلر، اوزلرینه قورقنچلی کورشیلرنی کوردیلر. شول وقتدن صوڭ روما مؤرخلری توقتاوسز بونلر حقنده یازدیلر. سارماتلر آزاق دیڭزندن دونای نهرینه قدر بیرلرکا خواجه اولدیلر.

روقوصلان. ویا «روقصولان» و«یازیغی»

سارمات تورکلری ایکی الوغ فرقهدن قوشلمشلر ایدی. بری ,,روقوصلان،، -(روقصولان)اسملی، آنلر آزاق وقارا دیڭز تیکراسنده

---

*) بارون تارناوونڭ ۱۸۹۳ نچی یلده پیتربورغده طبع ایدلمش ,,ایستوریچسکی آطلاس،، خریطهلرندن ۱۸ نچی رقم خریطهسنه قارانکز.

قالدیلر. ایکنچیسی «یازیغی» اسمنده ایدیلر. آنلر دونای یقالرینه اورناشدیلر. «روقصولانلر» روما قوغورتلرینه (عسکر) غلبه ایلدکلری کبی، یازیغیلرده «میزیه»نی صوغشوب آلدیلر. روما‌لیلر مدنیت وزینت ایله جانلری ضعیفلنمش اولدقلرندن، سارمات‌لر دوستاقنی آلتون ایله صاتوب آلورلر ایدی. اوّلده بتون عالمنڭ اولوغ پادشاه‌لرنڭ اشینه قرار ویرکان روما سیناتی اولوغ ادب ایله کوچه‌لی خلقلردن ایلچی قبول ایدر ایدی. تاتسیت *) یازیغی لرنی اوز متفقلرندن حساب ایتمشدر.

سارمات‌لرنڭ ضعیفلنولری

بتماس توگانماس صوغشلر آخرده سارمات‌لرنی هم ضعیفلندردی. گرچه حاضرکی جنوبی روسیه‌ده دنیستر بویلرنده کوچه ترکلك ایدوب سارمات‌لر، هر وقت روما‌لیلرنی اوزلرینه اعتبار ایتدردیلر. لکن بر وقت روما ایمپیراطوری «مارکیان» **) سارمات لرغه قاطی غلبه ایدوب بر قدریسنی ایللریه وباشقه روما مملکتلرینه کلتوروب یرلشدردی. سارمات‌لرنڭ ضعیفلنوی غوطلرنی قوةلندردی. روما مملکتنده‌کی سارماتلر غوطلر ایله قاتشوب اوز اسملرینی وقومیتلرینی غائب ایتدیلر. اوز یيرلرنده قالمش سارمات‌لردن کوبسی عمر اوزاق اوتوی ایله، اوزلرندن

*) تاتسیت ایسکی رومانڭ ایڭ مشهور مؤرخلرندن میلادنڭ ٥٤ سنه سنده طوغب ١٣٠ سنه‌سنده وفات ایتمشدر.

**) روما شرقی ایمپیراطوری ٤٥٠ دن ٤٧٥ کاقدر حکومت سورمش. هونلر ایله‌ده محاربه‌سی اولمشدر.

صوڭ تاریخ میدانندە باش کوتارمش اولان «آلان» «هون» کبی تورکی قوملرکا قوشلدیلر. وبرکیساگی-یازیغی لری قالدیغی «یاتۋاغ»لر، آریلر (اسلاۋانلر) ایچندە قالدقلرندن اسلاۋانلشدیلر. ٥ نچی عصر میلادی آخرلرندە سرماتلر حقندە تاریخ لردە برسوزدە قالمدی.

یاتۋاغ قومی

ایسکی زمانلردە تاریخی معلومات بیك آز اولدیغندن، کوب خلقلرنی قایا، وکمگا نسبت ایدرکا بلنمای ایدی. ویا ظن وتخمین ایلە گنە کوب وقت اوغللرنی آتالرندن غیریکا نسبت ایدلنە ایدی. «پیۋسین» (* ۋینیدلر ایلە فینلرنی ایکیسنی برکا توتب، قایا قویارغە بلمدی. غرمان اروغنەمی ویاسارماتلرغەمی نسبت ایدرکا، آنگا معلوم اولمدی. صوڭندن مسئلە آچلدی، ۋینیدلر غرمان اروغندن یعنی آریلردن، فینلر سارمات اروغندن یعنی تورا نیلردن ایدوکی تحقیق ایدلدی. اوشنداق اسکیفلرنك قایو اروغدن ایدیکی بیلنمدیکنی، ایللی یل مقدم یازلمش روس تاریخلری اسکیفلرنی اسلاۋان اجدادی گمان ایتدوکلرنی یوقاروده کورمش ایدوك. مشهور روس مورخی کارامزین (** زماننده اسلاوا

*) «پیۋسین» روما مورخین قدیمندن، میلاددن بریارم عصر اول تاریخنی یازمشدر.

**) کارامزین مشهور روس مورخی الکساندر پیرۋی زماننده اون ایکی الوغ مجلد روسیه تاریخی یازوب، بونڭ ایچون عمرینك

نلرنلڭ قایوار وغدن ایدوکی آچیق معلوم دکل ایدی. اما صوڭندان صالاویوف زمانده (* بومسئله‌ده آچلدی. اسکیفلر قوم تورانیه دن تورك اروغلرندن حاضرکی روسیه‌نلڭ ایلڭ ایسکی خلقلاری ایدکی، اسلاۋانلرایسه قوم آریه‌دن حاضرکی روسیه‌گه بیك صوڭ، غالیتسیه‌دن مهاجرة ایتمش قوملر اولدقلری تحقیق ایدلدی. **)

اوشانداق روس سالنامه‌لرنده روسلر ایله بیك ایرته دشمانلنه باشلامش یاتۋاغ اسمنده برخلق ذکرایدلانه‌در. ایسکی روس تاریخلاری بو یاتۋاغلری هم قایانسبت ایدرکا بلمدیلر. لیتوالرغه، پرو صلرغه می؟ ویاباشقه‌لرغه‌می؟ دین وعرف وعادة جهتندن پروصلرغه مشابه ایدی اما قیافت ولسان جهتندن آنلردن بتونلای آیرم ایدی. صوڭ زمانلرده قیلنمش خلقلرنی هر جهتدن کامل تفتیش بو، یاتۋاغلرنلڭ هم کم ایدوکنی کشف ایتدی؛ یاتۋاغلر بورونغی سارمات اروغندن «یازیغی» لر

-- ایلڭ کوزل وقتدن اون ایکی سنه‌سنی صرف ایتدوکنی بیان ایده‌در ١٨٢٦ سنه‌ده ٦٠ یاشنده وفات.

*) صالاۋیوف اوشبو صوڭغی عصرمز مؤرخی. یکرمی طوقز مجلد مشهور تاریخینی یازمشدر. ١٨٢٠ سنه‌ده طوغب ١٨٧٩ ده وفات ایتمشدر.

**) اسلاۋانلرنلڭ دنیاده بارلقلری ایلڭ اوّل ویصله نهری تیکرا سنده حاضرگی پروسیه‌ده میلاددن صوڭ بشنچی عصر آخرلرنده بلندی. اسلاۋانلر، آندن بوکونگی آفستریا ایچنده غالیتسیه صحراسینه کوچدیلر. بعضیلری شول تیکراده قالدی. بعضیلری بوکونگی پولشه ایله روسیه غربنه دنیپر صوی وایلمین کولی بویلرینه کوچدیلر. توبانده بیانی کیلور. صالاویوف بوایکی قوم یعنی اسکیفلر ایله اسلاۋانلر آراسنی بیك کوزل روشده آچمشدر.

احفادی اولوب چقدیلر*)

یاتۋاغلر اوّلك غرب طرفنك اورمانلرده پردلیسیه تیکراسنك، صگره بتون پودلاشیه‌ده، مازۋی‌نڭ برکیسا کنده ،،نارۋا،، نهرینه قویا طورغان ،،ۋالیوشی،، نهری ایله ،،بوغا،، نهری آراسنك، صگر. بورونغی صوداۋیه‌ده ترکلك ایتدیلر. معیشت رسملری یاروم کوچه‌لی ایدی. جانده تناسخ‌غه اعتقاد ایدر ایدیلر. آنلر صوغشده هیچ قاچماس ایدیلر. هم اسیرده توشماس ایدیلر. بلکه خاتون وبالالاری ایله هلاك اولور ایدیلر. اوزاق مدت نصرانیتکا بیرنمای مجوسیتلرینی محافظه ایتدیلر.

حاضرده یاتۋاغلرنڭ بقیه‌سنی اسکیف اسکوی اوکروغده ،،پیلا سی،، هم ،،قوتری، نهرلری شمالنده کورسته‌لر. یاتۋاغلر کرچه لیتوالسانی ایله سویلشسه‌لرده، اما یانغان فارایوزلری، وقارا کیملری اوتکون کوز قاراولری (** وباشقه عرف‌وعاده‌لری ایله بیلی روس ولیتۋانلردن آچیق آیروله‌لر ایمش.

«مساغیت» تورکاری

اسکیف اروغندن ،،مساغیت،، اسمنده برتورك قبیله‌سی،تورك

*) ایسکی مؤرخلردن ،،شافاریك،، (اسلاۋاك ١٧٩٥) هم ،،تاتیشف،،ده اوشبو فکرده ایدیلر.

**) پودلاشیه‌ده برمقال‌بارایمش،،ۋیغلادا یاق‌یادۋینغا،، بعنی یاتۋا غلرچه قاری دیمك ایمش.

قومی نڭ بیشگی اولان حاضرکی سیمریچنسکی اوبلاستده، اسی کول تیکراسنده ترکلك ایدرایدیلر. بونلرتاریخلرده ,,مساغی،، ,,مسا جیت،، ویابالغز ,,غیت،، ویا ,,جیت،، اسملری ایله ده ذکر قیلنه قلری کبی، ,,آسیا اسکیفلری،، هم آتالنه لر ایدی. قطایلر ,,یو یجی،، ویا ,,یویتی،، آتارلر ایدی.

مساغیت لر صگره آرال وخزر دیگزلری شمالنده، حاضرگی قرغز صخرالرینه کوچب آنده ترکلك ایتدیلر. آنارنڭ ترکلك روشی عرف وعاده وکیملری اسکیفلرنکی کبی ایدی. اسکیفلردن آیرمالری شول قدر ایردیکه، اسکیفلر آلتون کمشکا رغبت ایتمسلر ایدی. مساغیت لر ایسه آلتون ایله زیننلنورگا سور ایدیلر. باش کیوملرینی، آط اسبابنی آلتون ایله زینتلرلر ایدی. هرودوت هم آنلرنی اوشبو آیتلمش اورنلرده تابادر ,,آنلر تیمر، وکمشنی بلمای، قوراللرنی جیزدن وباقردن اشله دیلر،، دیور.

مساغیت لر آسیا صخرالرنده گیزوب، میدیه ولاینلرندن هند شمالیگا قدر یتشورلر ایدی. قطایلر مساغیتلرنی ,,آ-لا-نی،، هم آتامشلردر. (* مساغیتلر قوتلی وشوکتلی قوملر ایدیلر فارس پادشاهی ,,کیر،، نی هم یکمشلردر. آردلرندن هون قومی طرفندن تضییق ایدلنوب، مساغیتلرده ژولغانی کیچدیلر.

دون ایله ژولغا، قرادیگز ایله خزر دیگزلری آراسنه ققفاس تیکرا

---

*) باراطورغاچ بوقومگا اوشبو ,,آلان،، اسمی تعیین ایدلنوب ,,مساغی،، اسمی قویلدی.

لرينه كورجستانغه ،، آراقس،، نهری (* جنوبلرينه يرلاشمشلر ايدی .

مساغيت لرنك فارس پادشاهی «كی خسرو» ايله غزالری

بابل شهرنی فتح ايدوب، بنی اسرائيل نی اسيرلكدن قوتقارمش فارس پادشاهی ،،كی خسرو،، (هجرتدن ۱۱۸۱ سنه ايلك) خزر ديگزندن بصره كورفزينه قدر، هاليس (** نهرندن هندستانغه قدر ييرلرگا مالك اولمش ايدی . ،،كی خسرو،، مساغيتلرنی هم آراكس شمالنه سورمش ايدی . ،،كی خسرو،، دنيانی قورقتديغی حالده مساغيت لر ايرانغه هجومدن توقتامايورلر ايدی . اول وقت مساغيت لرگا ،،طومريس،، اسملی برخاتون حاكملك ايدر ايدی . ،،كی خسرو،، مساغيت لرنی اوزينه بويی صونارغه اوندامش ايدی . ،،طومريس،، بوگا مسخره ايله جواب ويروب ايلچيلرينه هم لازم حرمتنی قيلممشدر . ،،طومريس،، نلك بو قيلانو شينه آچولانمش ،،كی خسرو،، الوغ قوة ايله آراقس نهرينی كيچوب مساغيتلرغه هجوم ايدوب الوغ صوغش اولمشدر . لكن آخرده ايران عسكری يگلوب كوبسی تلف اولمش، ،،كی خسرو،، اوزی هم اولترلمشدر. تاريخلر يازوينه كوره طومريس قان ايله طولو صاوتغه كی خسرونك باشنی صالوب: ،،عمرك بويی قان توگودن طويمغان ايدك، بار ايندی، طويغانچی ايچ !،، ديگان ايمش .

---

*) ،، آراقس،، نهری روسيه وتوركيه وفارس حدودلرينه قريب قفقاز جنوبنده الوغ نهردر . باشنی توركيه ولايتلرندن آلوب خزر ديگزينه قويار .

**) هاليس نهری اناطوليده حاضرده ،،قزيل ايرمق،، آتالنه در .

مساغیت لر دون ایله ۋولغا آرالرنده قفقاس تیکرالرنده بیك اوزاق عمر کیچورمشلردر. لکن میلادعیسی ع م تیکراسنك مساغیت اسملری قویلوب، ،، آلان،، اسمی ایله ذکر ایدلنه باشلامشلردر. اولاد واخفاد لرندن بعضلری توبانده بیان ایدلنه چك اسملر ایله بو کونگا قدر سلامتلردر.

«آلان» قوملری

ایسکی مساغیت لر ،، آلان،، اسمی ایله ،،روما،، خلقنه، روقصو لان ویازیغی، وغوط لر ایله بر وقت معلوم اوله باشلامشلردر. ،،آلان،، اسمنی آلمش مساغیلرده آسیانك باشقه قوملری کبی ایگون ایکمیوب، شهرلرده اقامت ایلمای، بلکه خاتون واولادلرینی آربا لرده یورتورلر ایدی. اصل ییرلری کوبراکده، قرا دیگز ایله خزر دیگزلری آراسی اولسه‌ده. آسیا صخرالرنده، ،، میدیه،، (* و «آرمینیه»، آوروپا قطعه سنده، آزاق وقرا دیگز بویلرنك یورورلر ایدی. ،،آلان،،لر اوزلرندن اوّل، هم صوك تاریخغه معلوم اولان تورکی قوملر ایله هر خصوصلرنده برابر ایدی. باشقه تورکی قوملر کبی آلانلرده صوغشلرده آرتق بهادرلك کورستوب، گویه اونمنی ازلاب یورور کبی ایدیلر. یوروگان ییرلرنك، تورلی قوملر ایله غزالری هم کوب اولمشدر. ،،مارق اورل،، (** زماننك

*) میدیه حاضرگی آزربایجان ایله عراق عجم. **) ،، مارق اورل،،روما ایمپیراطورلرندن. میلاددن صوك ١٦١ سنه‌ده.

آلان‌لر روما خلقی ایله هم غزا ایتدیلر. اوچونچی ,,غوردیان،، (* زمانننده ماکیدونیاغه، آوروپانڭ باشقه ولایتلرینه ده کردیلر. ,,عاللیه‌ده،، (فرانسیه)ده آلانصون اسمی اوشبو آلانلردن قالدی. نیمس ۋاندالّلری واصۋیلر ایله برلشوب، آلانلر ,,رین،، نهرینی وپیرنه طاغلرینی (** کیچوب اسپانیه وپورتوغالیه‌ده توطان ایتدیلر. هر یرده کوریلدیکی حال بونده هم واقع اولدی. یعنی آلانلر قومیتلرنی وتیللرینی غائب ایدوب، ایکنچی قوملر زمره‌سنه کردیلر. قرا دیگز اطرافنده قالانلری ٤ نچی عصر میلادی آخرلرینه قدر مستقل ایدیلر.

«آلان»لرنڭ ضعیفلنولری

ایکنچی عصر میلادی اورته‌لرنده، یعنی ۱۵۰ سنهٔ میلادیه تیکرالرنده ایتل نهری غربنه تورك اروغلرندن، آسیادن ,,هون،، قومی کیلوب چقدی. اوّلا آلانلرغه هجوم ایدوب آنلرنڭ استقلاللرینی بتوروب، اوز قول آستلارینه آلدیلر. آلانلر هونلر ضعفی صوڭنده «خزر» لر ایله آرالاشوب آنلر طاعتنده اولدیلر. اول وقت «آلان» مملکتلری «خزر» بیرندن حساب ایدلنور ایدی. «آلان» لر

---

*) ,,اوچونچی غوردیان،، اوشنداق روما ایمپیراطورلرندن میلاددن صوڭ ۲۳۸ سنه‌ده ایمپیراطوراولمشلردر. (** ,, رین،، نهری شۋیتساریه‌دن باشلاب فرانسه، غرمانیاوغوللاندیا آرالرندن شمال دیگزینه قویار الوغ نهردر. ,, پیرنه،، طاغلری فرانسیه ایله اسپانیا آره‌سنده‌در.

عربلر دنیاغه کیلگانده ده، اوز اسملری ایله سلامت ایدیلر. هر سوزنی اوز قالبلرینه صوغوچی عربلر «آلان»نینگ «لان» یاصاب چیقاردیلر. ٦ نچی عصر میلادی تیکراسنده آلانلر همانده دون، ژولغا تیکرالرینگ کورنه‌لر. روما وعرب مؤرخلری آلانلرنی اورطه عصرلر *) بوینچه ذکر ایده‌لر. خزرلر شوکتی ضعیفلندکدن صونگ آلانلرینه استقلاللرینی قایتارالار. تاتارلر کیلدکده «آلانلر» قپچاقلر (هونلر، خزرلر، قپچاقلر ترتیبچه بیان ایدلنورلر) ایله اتفاق ایدوب، تاتارلرنی محاصره قیلوب بیك اوگغایسزلقغه توشورمشلر ایدی. لکن تاتار سرعسکری نڭ حیله سنه آلدانب، قپچاقلر، آلانلرنی یالغز قالدردیلر. تاتارلر اوّل آلانلرنی یگدیلر. صگره قپچاقلرغه هجوم‌ایدوب آنلرنی هم قول آستلرینه آلدیلر. آلان قومی فارس قومی ایله هر وقت یقین ترکلك ایتدکلرندن آنلردن بایتاق عرف وعاده آلوب قیافتلری هم بایتاق آریلشمش ایدی.

«آورصی» و «صیراق»

مساغی = آلان اروغی تورکلرنڭ «آورصی» و «صیراق» اسملی بر رشعبه‌لری وارایدی. عصر میلادیه أوّللرینگ آنلرنی مؤرخلر کوب ذکر ایدگ لر. قفقاس ودون تیکرالرینگ ترکلك ایدوب، رومالیلرنڭ

---

*) ایتالیه‌ده، «روما ایمپیراطورلغی» انقراضندن (بتوندن) «روم» (قسطنطینیه) انقراضنه‌قدر وقت، یعنی هجرتدن ایلك ١٤٦ سنه‌دن، هجرتدن صونگ ٨٣١ گا قدر وقت «اورطه عصرلر = قرون وسطی= سریدنی ژیك» آتالنه در.

بعض وقت دوستلری ، بعض وقت دشمانلری اولمشلردر. «سارمات» تورکلرینی ژولغا ایله دون آراسندن قووچی‌لر مساغی‌لردن اوشبو شعبه‌لرایدی. قریم شیه جزیره سنڭ برجزئنه هم مالك اولمشلرایدی.

« یاصه » و « قاصوغ »

بونلرده آلان اروغندن برر شعبه‌لر ، طوغریسی آنلرنڭ قالدقلریدر . قفقاز طاغلری آراسنده ، داغستانده ، ژولغا طماغی تیکرالرنده ترکلك ایدر ایدیلر . « یاصه » دیدوکمز حاضرگی «اوسیتین» لردر. « قاصوغ » « چرکسلر » در (*) آنلرنڭ ولایاتی ، ۱۰ نچی عصرمیلادیه‌ده « قاصاخیه » آتالنه‌در ایدی . «اوسیتین» لر چرکاسلرنی حاضرده‌ده . « قاصاخ » تسمیه ایده‌لر . بوقوملر بوکونكده صاغ سلامتاردر. لكن صوڭغی زمانلرده استقلاللرینی غائب ایدوب روسیه تحت تصرفنده یاشامغه مجبور اولمشلردر .

,, هون " تورکلری

تورك قومندن برشعبه، آلتای طاغلرندن باشلاب ، تبت وچین شمال غرب صخرالرینه ، تاریم نهری ، ولوب نور کوللری تیکراسنه وحاضرگی منغولیه صخرالرینه ، تورکستان کبیر ، وقرغز صخرالرینه

(*) روسیه جنوبنده ، کیف تیکرالرنده ، ,, تورکلر ،، ,, اوغوز ،، لر ,, قوایی ،، ,, بیرندی ،، (بارسیده تورکی) لردن جیولمش خلقلرده ,, چرکس ،، و ,, قره قالپاق ،، آتالنه‌لر ایدی .

واورال طاغلرینه قدر ساچلدیلر . هون قومی، چینلیلر (قطایلر) غه هجرتدن اوچ مڭ یلغه قریب ایلك معلوم ایدی. بونلرنی، قطایلر اوّلك ،، هیون - یو ،، صڭره ،، هیون - نو ،، (*) آتادیلر . صڭره تخفیف ایله « هون » وبعض وقت ،، هین ،، آتادیلر .

هونلر، بخارا وقرغز صخرالرینی برگا قوشب، اوّلك برالوغ وقوتلی حکومت تشکیل ایتدشلر ایدی . لکن زمانلر کوب اوزوی، احوالرنڭ کوب آلشنوی ایله بولندیلر؛ ،، جنوب هونلری،، ویا ،، آق هون ،، ، ،، غرب هونلری ،، ،، شمال هونلری ،، اسمنده اوچ طائفه گا آیرلدیلر .

آق هونلر ،، تی - له ،، اسمیله عمو دریا وآنڭ جنوبنه، فارسیلرنڭ « میدیا » ویونانیلرنڭ « آتروپاتنه » آتامشلری « آذربایجان » غه قدر ساچلدیلر. آذربایچان اوّلده ده باشقه اروغ (**) تورکیلر ایله یارطیلاش ایکان، آق هونلر کیلگاچ بتونلای تورکلشدیلر . اوشبو وقتغه قدر شول حالده قالدیلر . بوقوملردن «عمودریا» بوینده غیلری فارسیلر طرفندن «آب تلیت» یونانیلر بونڭ محرفی ایله «آفتالیت» ، عربلر «هیاطله» آتالمشلر ایدی . بحرخزر وآذربایجان قطعه سنك گیلری «مساغیت»، « آلان»، «هرقان»

(*) «هیون» ویا «هون» اورخون نهرینه قویمقك اولان برصو اسمی اولب، اوشبو تورکلر آڭا نسبت ایله « هیون » ویا « هون » آتالدیلر. تورك قبیله لری بری ایکنچیسندن، کوب وقت یرلشدکلری صو، ویا طاغ اسمی ایله آیرلشورلر ایدی .

(**) « اسکیف » و « سارمات » تورکلری کبیلر ایله .

« خزر » (* « تورکمن » وغیر بیك کوب اسملر ایله آتالدیلر . ارمن ویونان تاریخلرنده بونلر عموما « شرق تورکلری » تسمیه ایدلنمشلردر .

شمال هونلری منغولیه صخرالری تیکراسنده قالوب صوڭراق ایکنچی اسملر (قرایت، نایمان، منغول وسائره کبی) ایله آتالدیلر. غربی هونلر ایسه «اویغور» «اون اوغر» «سیانپی» وغیر تورك قوملرینی بربرکا جیوب بخارادن باشلەب قرغز صخرالرنده اورال طاغلرینه قدر قوتلی برحکومت تشکیل ایتدیلر. صڭره بونلردن برفرقه مغرب طرفنه یونالوب، یوللرینه طوغری کیلگان تورکی قوملرنی اوزلرینه بوی‌صوندردیلر. ایکنچی عصر میلادی یارملرنده جایق ایتل (وۋلغا) نهرلرینی کیچدیلر .

آوروپاده « هون » تورکلری .

دورتنچی عصر میلادی آخری آوروپاده بیك الوغ واقعه ایله مشهور اولدی . اوّلـده قطای شمال غربنده ترکلـك ایتمش اولان

(*) حاضرده کاسپی آتالمقده اولان استرخان دیگزی « هرقان» لرغه نسبت ایله « هرقان دیگزی » صوڭراق ،، خزر ،، لـرکا نسبة ،، حزر دیگزی ،، بروقت خوالیص تورکلرینه نسبت ایله «خوالیص» دیگزی، ایسکیده بروقت طهران شمالنده اولان قزوین (قزبین) شهرینه نسبة ایله «بحرقزبین» هم آتالنمش ایدی . آوروپا خلقی طرفندن ویرلمش اولان کاسپی اسمی اوشبو « قزبین » دن محرف در . تورکلر « قوزغن » دیگزی آتامشلردر .

«هون» لر حسابسز یراق صخرالردن کوچه کوچه آوروپاغه دون آرقلی کیلوب چیقدیلر. «هون» تورکلری، هرجهتلرنڭ اوزلرندن اوّلگیلر، وصوگغیلر ایله برابر ایدیلر؛ کوچمه معیشت ایتدیلر. ایولرنی کوره سیلریده کیلمای، آنی قبرکا حساب ایدر ایدیلر. بیك جنکاور وبهادر ایدیلر. آنلر عمرکا اوزلری نڭ کچك، لکن نق آطلری اوستنده ایدیلر. ایار اوستنده بار اشلرینی باشقاردیلر؛ آشادیلر ایچدیلر یوقلادیلر، سودا ایتدیلر. کگاش قیلدیلر خاتونلری آربالارده عمر ایتدوکلرندن اوستون صوغش وقتلرنده ایرلری ایله برابر صوغش هم قیلدیلر. اما اول وقت واقعی اشلر وحقیقتلر آراسنه خیالی وایدرمه اشلر یازو بیك موده اولدیغندن بونلر حقنڭ اوّل یازوچیلر اله نیندای اوخشامغان خیاللر، خرافاتلر یازدیلر. هونلرنڭ اورال وژولغا تیکراسنڭ اۨلمش تورکی قوملر ایله نه روشده معامله ایتدکلری تاریخلرده آچیق ضبط ایدلممش. آنلر هونلرکا اطاعت ایتمش اولولری گمان ایدلنه‌در. ایتل (ژولغا) نڭ غربنڭ ایسه هونلرنڭ اول هجوملری، ژولغا ایله دون آراسنده ترکلك ایتمکڭ اولان «آلان» تورکلرینه، ودون غربنڭ ,,غوط،، لرغه اولمشدر. بونلر حسن رضالری ایله اطاعت ایده سیلری کلمه‌دی. زمانلرنڭ ایڭ بهادر اولان بو «آلان» لرنیڭ هونلر یگوب اوزلرینه بوی صوندردیلر. اوّلڭ کی «اسکیفلر» وسارمات کبی ,, تورکی ،، قوملرنڭ ضعیفلنوندن، وسیرا کلنولرندن فائڭ لنوب، «اوست ـ غوط»

لر (* قرا دنگز بویلرینه دون یقالرینه قدر کلمشلر ایدی. هونلر،

---

*) اوچونچی عصر میلادیه‌ده بالطیق، رین، ویصله تیکرالرندن، اسکاندیناۋ ـ غرمان اروغندن ,, غوط ،، ویا ,, غوطف ،، اسمنده بر قوم، قره دیگز تیکراسینه یقینلشدیلر. ,, ترایان،، (روماده میلادنڭ ٩٨ نچی یلنده ایمپیراطور اولمش) وقتندن بیرو روما ملکی اولان ,, دا کیه،، (حاضرگی رومانیا ایله، آفستریاده ترانسیلۋانیه ولایتی) نی آلدیلر. ایمپیریه نلڭ ایلڭ خوفلی دشمانی اولدیلر. آوروپاده ,, فرا کیه ،، ,, ماکیدونیه ،، ,, گریتسیه ،، نی دیگزگا قدر تالادیلر. غوطلر ,, آفینا ،، شهرنده‌گی بارچه کتابلرنی اوط ایله هلاك ایدرگا قصد ایتکانلر ایدی. لکن آرالرنده بر عقللیلر ینڭ کگاشنی توتب قالدردیلر. اول ایتدی: ,, غریقلرگا کتابلرینی قالدرایق، آنلر آنی اوقو ایله شغللنسونلرده بونڭ ایله غزا، هنرینی اونودوب، بزگا هر وقت مغلوب اولرلر ،، دیدی. کیمه‌لر ایله آسیاغه چیغوب، ,, ڤیفنی ،، غالاطی، قاپادوکی‌ده کوب معمور شهرلرنی خراب ایتدیلر. یفسده مشهور ,, دیانی ،، (ایسکی یونان اساطیرنده، قمردن کنایه اولان الههٔ کاذبه اسمنه وبونڭ عبادتنه مخصوص بیك الوغ وزینتلنمش بر معبد ایدی) کلیساسنی یاندردیلر. غوطلر دهشتلی وحشیلکلری وبهادرلقلاری سایه‌سنده برقوتلی حکومت تأسیس ایلدیلر. صڭره شرقی وغربی آتالمش ایکیگا بولندیلر. شرقیلری ,, اوست ـ غوط ،، = شرقی غوط، غربده‌گیلری ,, ویست ـ غوط ،، = غربی غوط آتالدیلر. ٤ نچی عصر میلادیه‌ده اوست غوطلر حاکملری ارماناریخ وقتنده جنوبی روسیه‌ده قارا دیگزگا قدر یرلرنی اسکیفلردن آلوب، بالطیقغه قدر یرلرگا تصرف یوروته باشلاغانلر ایدی. نغایب وبرگوب یتمگان غوط حکومتی، هونلر ظهوری ایله تیزکوندن یمرولدی. روما وروم خلقی کبی اول زماننڭ مدنی قوملری، غرمان اروغلری ایله اسلاۋان اروغی قوملرنی ,, شمال ۋارۋارلری ،، آتادیلر.

غوطلرغه‌ده بیك شدتلی صورتده هجوم ایتدیلر. عموما خلقغه دهشت، وقورقو توشدی. مقابله وقارشو طورورغه هیچ کم یلتنمدی. غوط پادشاهی یوزیللق (یوزاون یاشنده اولمش) «ارماناریخ» ده موت اختیاری ایله اسیرلکدن قورتلدی. اوست غوطلرنڭ برقسمی هونلرغه اسیر اولدیلر. بر قسمی ،، ژیست غوطلر، طرفنه قاچدیلر. ژیست غوطلر ایسه روم ممالکنه باروب صغندیلر. آوروپا خلقی کرك هونلردن وکرك بری ایکنچیلرندن قاچوب مهاجرهٔ عمومیه دوربنی آچدیلر. هونلر روما مملکتلرینه هم شدتلی هجوم ایدوب خلقلرینی بیك اورکتدیلر. اول وقت مؤرخلری بونلرنك هیئهٔ هجومنی توصیفده بیك نچار عباره‌لر قوللاندیلر. یازوده هم بیك قویی قاره استعمال قیلدیلر. (* بو بهادر غازیلر

---

*) تورك قومندن، کرك هونلرنڭ، کرك اوّلگی وصوڭغی لرینڭ، صوغشلرنده وباشقه معامله‌لرنده زمانلرینه نسبهٔ قوت وشو کندن باشقه کوریله‌چك بریاط اش یوق ایدی. باشقه قوملرنکده ایڭ وحشیلرندن ایڭ مدنیارینه قدر، غزاوهجوم وقتنده شدتلری، هونلر وآوارلرنقدن کم دگل ایدی. غرمانلرنڭ جنوب طرفلرینه، ژاندالملرنك روماغه، اسلاۋانلرنك رومغه هجوملری، سارمات‌لر، هونلر هجومندن رحیملیراك دگل ایدی. کارامزین‌نڭ ،،اسلاۋانلر، ایمپیریه ایچون سارمات‌لر، هونلر دن‌ده قورقنچلیراق اولدیلر ،، دیمه‌سی بیهوده برسوز دگلدر. لکن مغلوبلر قلملیلر، غالبلر قلمسزلر اولدیغندن غالبلر حالی چاماسز قویی قارا ایله یازلمشدر. تجرید وتعدیل ایدلمای زمانمزه قدر کتابدن کتابغه کوچرله کلمشدر.

٤۳۲ سنهٔ میلادیه‌ده حکمدار اولمش مشهور خان‌لری «آتیلا» (آتلی ویاایتل نهرینه نسبت ایله «ایتللی» محرفی اولوی گمان ایدلمه‌در) زماننده ایتل (ۋولغا) نهرندن ،، رینن،، (آوروپا شمالنده فرانسه ایله غرمانیه آراسنده) نهرینه قدر، ماکیدونیادن بالطیق دیگزی جزائرینه قدر بیرلرکا مالك اولب، خلقلرینه فرمان یوروتب اوز لرینه اطاعت قیلدردیلر. «آتیلا» خان، شول وقت مؤرخلری یازوینه بناءً دونای یقاسنده اولان بارچه شهرلرنی آلوب، بعضیسنی تخریب وبعضیسنی اوزینه تسخیر ایتدی. اوزی «داکیه» و «پاننونیه» (حاضرکی ۋنگریه)ده، ایسکی تورکلر رسمنچه چادرلرده حکومت ایلدی. قسطنطینیه (روم) ایمپیراطورلرینی خراجگا باغلادی. اما اوزی آلتون وکمش وباشقه زینت لرکا رغبت قیلماس ایدی. بو طبیعتی ایله دشمانلرنی بیکراکده قورقتور ایدی.

اسلاۋان‌لرنك اجدادلری ویا اعماملری اولوی گمان ایدلمش اولان ،،آنط ،، و ،،ۋینید ،، لرنك، بوکونکی پروسیاده اول وقت بولنمش نفس اسلاۋانلرنکده، هونلر تحت طاعتنده اولولری شبهه سزدر. هونلرنك اسلاۋان قومی ایله نه روشده معامله ایدولری تاریخ‌لرده ضبط ایدلممشدر. یالغز بونلرغه تعلقلی اولغان بر واقعه یازلمشدر: ارماناریخ‌نك وارث تختی اولان غوط کنازی ،، ۋینیشار،، اوزی هونلرکا تابع اولسه‌ده اما همان باشقه قوملرنی تحت طاعتنه کرتمکا هوس ایدب، اسلاوان، وۋینیدلر ایله بر اروغ اولان «آنط»لرغه هجوم ایتدی. غلبه ایدب آنلرغه قورقو ویرمك ایچون کنازلری «بوکص» نی، بالالاری هم یتمش بویار ـ استارشینه

لری ایله وحشیانه اولترتدی . آنط لر هون پادشاهی « بالام بیر» خانغه صغنوب، غوط لر اسیرلـکندن قورتلدیلر. «بوکص» واتبا علری انتقامی ایچون ،، بالام بیرخان،، ڤینیشارنی اوز قولی ایله جایه‌دن آتدی. (*

قاتالاون محاربه‌سی

«آتیلا» خان، هونلردن، غوط لردن، اسـلاڤانلردن جیوب آلطی یوز منڭلك بر عسکر ایله مغربکا طوغری یورودی. یول اوستنده‌گی بارچه شهرلرنی اوز تصرفینه کرتب غاللیه (فرانسیه)کا کروب، پارس ایله ترووا شهرندن باشقه‌لرنی بارچه‌سنی آلدی. اورلیان شهری محاصره‌سی وقتنده روما قوماندنلرندن «آیه چیئوس» رومه عسکرینه ویست غوط، سـاقسون، بورغون، فرانق خلقلرینی برکا قوشوب، بیك الوغ قوت ایله «آتیلا» خانغه قارشی باردی. «آتیلا» خان‌نك عسکرندن کوبراکی آطلی اولدیغندن توز، و تیگز یرازلاب بر آز آردغه سین نهری بوینه «قاتالونینه» (شـالون) آتالمش بیرکا کیلدی. اشبو اورنده شول روشای صوغش اولدیکه: ایکی طرفدن یوز آلطمش ملڭدن آرتق کشی قرلدی. آوروپا

---

*) تورکی قوملرنڭ اسلاڤان قومی ایله اولمش ایلك اوّلـگی واقعه‌لری اوشبودر. تورکیلر اسلاڤانلرغه یاردم ایدوب آنلرنی غوط لرغه اسیرلـکدن قوتقاردیلر. دقت ایدلنه‌چك واقعه‌در. غوط قومی‌نڭ اسلاوان قومی ایله اول تاریخ ضبط ایلمش واقعه‌سی ایله مقابله ایدلنسه تورکلر حقنده آوروپا وآنلـرغه ایـاروب روس مؤرخلرینڭ یازدقلری حقسز چقادر.

خلقی ده آخرغی صولو لری اولدیغندن جان آچیغی ایله بیك شدتلی مقابله ایتدیلر. قان، طاشو کبی آقدی. ,,آتیلاخان،،ده کیرو رجوع ایدرکا مجبور اولدی.

«آتیلا» خان نك روماغه سفری

قاتالاون محاربه سنك ایکنچی یلنده، آتیلاخان، (بلکه آیه چیئوسدن انتقام ایچوندر) آلپه طاغلرینی کیچوب روما ـ ایتالیه اوزرینه هجوم ایتدی. هر یرده غلبه ایدوب «روما» شهرینه طوغری بارا باشلادیغندن، ایمپیراطور اوچونچی «ژالینتیان» (بعدالمیلاد ٤٢٤ سنه ده ایمپیراطور اولمش) قیمتلی بولاکلر ایله ,,پاپا،،برنچی لئونی نی ,,آتیلاخان،، قارشوسینه یباردی. ,,آتیلاخان،،ده انصاف ورعایه ایدوب، برقومنك الوغسنی الوغلاب، بونك حرمتنه صلح ایدوب، اوزوطنی بوکونگی مجارستانغه (وینکریه) قایتوب کیتدی. *) بر غرمان شاهزادەسی ایله عقد نکاح ایتمکده ایکان ٤٥٤ سنه میلادیه ده آکسزدن وفات اولدی. **)

---

*) آوروپا تاریخلری خورلاب بتوره آلمغان ایسکی نادان مجوس خونریز بر تورك پادشاهی، نصاری روحانیسنه بوقدر حرمت قیلوب، بوقدر انصاف وشفقت ایتکان. بوندای قوتلی صوغش وهجوم وقتنده رحیملی شفقتلی آبرازاژنی نصرانی اوروپالی برحاکم، تورك روحانیسنه کوبموحرمت ایدوب کوبمو انصاف وشفقت قیلور ایدی ایکان؟

**) روایته کوره ,,آتیلاخان،،نك زوجه سی زهرلامشدر. ,,آتیلاخان،،نك جنازەسنی اوچ تورلی معدندن یاصالمش اوچ قات تابوت ایچینه صالوب، برنهرنك صوینی توقتاتب طرروب، تو بنه اورطه بریرینه دفن ایتمشلر.

هون تورکلری‌نك ضعیفلنولری

اوشبو الوغ بهادر وجهانگیرنڭ عمری توگانوی ایله هونلرنك قوت وتصرفلریده توگاندی. هر ییرده کوبراك تورکی قوملرده کوره‌چکمز کبی بوندەده ,, آتیلا،،خان‌نڭ اوغللری اتفاقسزلق کبی، قوملرنی هلاك ایدوچی‌مرضغه مبتلااولدیلر. مملکتنی آرالرنده تقسیم ایتدکلرندن ضعیفلندیلر. هونلرنك تحت تابعیتنده اولغان قوملر بوندن استفاده ایدوب باش کوتاردیلر. حتی هونلرغه اوزلرینه‌ده پانونیه‌ده اورن طارایدی. دونای‌نك بیرکی طرفنه دنیسترنهری ایله ایکی آراغه کوچارگا مجبوراولدیلر. اول وقت بو ییر (یعنی دونای ایله دنیستر آراسی),,هوننیۋار،، آتالمش ایدی. هونلردن‌بعضلری ایمپیریه‌نڭ دونای بویلرینه ساچلدیلر. هونلر اوزلرندن صوڭ بلکه بر وقتلرده تاریخ میدانینه چیقمش اروغداشلری ,,بلغار،، ,,اوغر،، ,,آوار،، تورکلرینه آرالاشوب، هون اسمی غائب ایتدیلر. و صوگغی‌لری اسمی ایله آتالدیلر.

اوغر-بلغار قوملری

هونلرنڭ آوروپاغه ظهوری ایله بروقتده تورك قوملری او ستنه یابامش بلمسزلك پرده سینی بایتاق آچیلدی. بووقتغه قدر آوروپاغه معلوم اولمیان، هونلر ایله بر اروغ، بلکه آنلرنك برر

شعبه‌سی اولان ،،اوغر-بلغار،، *) بر آز صوكره ،،آوار،، و ،،آلتای،، تورکلری،، و ،،خزر،، اسمنده تورکی قوملرده تاریخ میدانِنه بری

*) اوغر بلغار قوملری: عین هونلر اولویده گمان ایدلمشدر. شویله‌که اوّلا غربی هونلرنڭ جنوب صخرالرندن کیچدکلری کبی شمال طرفلرینه یوناندکلری و اورال طاغلرینه قدر یتشدکلرنیده ایسکی تاریخلر ضبط ایتمشلردر. ،، اویغور،، اسمی ایله‌ده‌فی‌الحقیقة شولوق هونلر مذکور طرفلرغه مهاجرة ایتدکلری یازلمشدر. ایکنچی جمهور مؤرخین هونلرنی ،،تورك،، دیمکلری ایله برابر بعضلری خصوصا نیمس علماسندن مشهور مؤرخ واتنوغراف ومستشرق هنری یولی کلاپروت (١٧٨٥ سنه - ١٨٣٥ سنه) هونلرنی ،،فین،، قومندن صانامشلردر. اوغر - بلغارلر حقنده هم مؤرخلرنڭ فکری تمام شول روشلیدر. یعنی جمهور ،،تورك،، دیور. اما بعضلرفین‌دیورلر. اوغر بلغارلر حقنده (تو بانده کوره‌چکینه بناء) بوایکی فکر برکا جیوله یغی کبی، اکر بونلر عین هونلر اولسه، طبیعی آثار حقنده هم برکا جیوله‌در. اوچونچی، هون تورکلرینڭ الوغ پادشاه‌لری ،،آتیلا،، وفاتی ایله اوغر بلغارلرنڭ هونلر اورننده میزیه (حاضرگی بلغاریه‌ده) غزا ایده باشلاولری آراسنی تاریخلر بیك یقین باری یکرمی یلغنه کورستهلر بو احوال ایسه هونلر ایله‌اوغر بلغارلرنڭ برقوم ایدوکنه اشارة ایدلر. اما بزدونای یقه‌سینه باروب چقمش اولان هونلرنڭ صوڭندن کلمش آوارلر ایله ،،منغول،، لرکبی جنوب طرفندن یعنی اورال‌طاغلری‌جنوب منتهاسی ایله خزر دیگزی آراسندن یکاراق کچدکلرینی، اوغر بلغارلر ایسه بیك ایسکی زمانده اورال طاغلری ژولغا بویلرنده تحصل ایتمش خلقلر اولونی اعتبارغه آلوب، جمهور قولنی اختیارایده‌مز: هونلرایله اوغر بلغار آراسنده عموم خصوص بار دیمز. یعنی اوغر-بلغارلر عموم هونلرنڭ بر فرقه‌سی اولان ،،اویغور،، لردن برطائفه‌سی نلڭ ،،فین،، لر ایله اختلاطندن طوغمش بیك ایسکی برقوم اولولرینی ترجیح ایدمز-

آردندن بری چیقدیلر. «اوغروبلغار» اسمنده‌گیلری آوروپاغه برکا بلنه باشلاب، اورنلریده بریرده هجرتلریده برکا کورندیلر. دنیپر نهرندن، قرادیگز، وآزاق دیگزی بویلری، قریم شبه جزیره‌سی قرا دیگز ایله خزردیگزی آرالری قفقاز طاغلرینه‌چه وخزر وآرال دیگز لری بویلرنده ،،اوغر-بلغار،،-،،خزر،،لر ترکلك ایدر کورلدیلر. اوغر-بلغارلر ٤٧٤ سنه‌ٔ میلادیه دن باشلاب ،،میزیه،، (حاضرکی بلغاریه) فراکیه (روم ایلی شرقی) حتی استانبول طرفلرینه قدر غزا ایده باشلادیلر. اوغر بلغار قوملری بوییرلرکا اوزلری‌نك ۋولغا اورال طاغلری تیکراسنده اولان وطن قدیمی‌لرندن ساچلمشلر ایدی.

« اوغر-بلغار وفرقه‌لری‌نك نسبی »

ایمدی بو قوملرنك کملر وقایو اروغدن ایدکلرینی آچیق بیلملك ایچون تاریخلرینك اورته‌سی ایله‌گنه قناعت قیلمای اوّللرینی‌ده کورملك ضرور اوله‌در. بونك ایچون ۋولغا بویلری واورال طاغلری تیکرالرینه، بلکه تورکی قوملرنك، لابوراتوریه‌سی اولان اسی کول وآلتای طاغلری تیکراسینه‌ده قایتمقلقمز لازم اوله‌در.

قوم تورانیه‌دن بارچه سنك اوّل طوغان اورنلری اسی کول

- بونلر (تاریخده تکرار کورلدیکی کبی) صوڭراق الوغ قوت ایله کلمش قرنداشلری-هونلرکا باش ایپارکا مجبور اولمشلر. ومع ذلك آنلر تحت حاکمیتنده الوغ موقع احراز ایتمش الوغ وقوتلی برقبیله اولوب هونلر ضعفگا یوز توتدیغی صونکنده اوق باش کوتارمش وسیاست میداننده مشهور اولمشلر در.

وآلتای طاغلری ایدوکنی، فینلرنڭ بیك ایسکیدن تورك شعبه‌لرندن بری، وصوڭنداننده خالص تورك شعبه‌لرینه بیك یقین ایدوکلرینی بیلدوك. فینلرنك، آسیا غرب شمالنه، وآوروپا شرق شمالنه جایلدقلرینی، وبونلرنڭ جنوبندن بعضا بونلر ایله آرالاش تورکی قوملرنڭ غربکا طوغری ڤیصله ودونای نهرلرینه قدر ساچلدقلرینی، وبو ایکی قوم (فین ایله خالص تورك) نك قاتشو وآرالاشولرندن فینلرکاده تورکلرکاده نسبت ایدرکا ممکن کورلکان قوملر طوغدیغنی یوقاروده کورمش ایدوك.

ایمدی تورك ایله فین‌نك قایو شعبه‌لری آرالاشدیلر وبوایکی قومنك آراسندن حاصل اولب تورك‌کاده فین‌کاده نسبت ایدلنورکا ممکن کورلکان قایو قوملر ایدوکنی حاضر کوره‌مز: بونلر اوشبو «اوغر» - «بلغار» وبونلردن برر فرقه اولان باشغر - باش‌اویغور = «باشقورد»، «مشار» = «مجار» قوملریدر. اوشبو برنوعدن تورلی اسملر ایله آتالمش فرقه‌لر، تورك ایله فین قوملری آرالاشوندن حاصل اولمش قوملر ایدوکلری بعضا شواهد تاریخیه ایله مثبت وبعضا «آنتروپولوغیه» و«لینغویستیکا» و «اتنوغرافیه» علماسی‌نك اوراق تفتیش وتدقیقلری ایله ده تحقیق ایدلمشدر. (*) (فریدریخ

(*) تاریخلری بالکل، ویا، یتارقدری ویا اعتماد قیلنور روشده یازلغان قوملرینڭ قایواروغ، وآنڭ قایوشعبه سندن ایدوکلرینی معرفت ایچون اوچ تورلی طریق باردر: ١) آدم‌لرنڭ — توس، چهره، وقیافت، باش وینکاق سویاکلری، کوزیارلوی، بورون، آغز، ایاك وباشقه اعضا روشلرینی، روح وطبیعتی ایله برابر تفتیش ومقایسه ایتمك، وآرالرنڭ‌غی نسبتنی بیلمك. بوکا «آنتروپولوغیه» دینلور-

مونلر، اوسكار پيشل، دنيكر، يادرينسنى كاسترين، غيورغى وغيرلر)
بونلر حقنده ينكا تفتيش وتدقيقلر، ايسكيده عربلر، أوزلرندن

- بونكـ عالمنى «آنتروپولوغ» تسميه ايدالنور. ٢) قوملر سويلشه طورغان لغتلر، تيللر، جوهركلمه‌لرى، وادات لرى وصورة ادالرى وشيوه روش‌لرينى تفتيش ومقايسه‌ايدوب، آرالرنلغى نسبتنى بيلمك، بوڭا «اينغويستيكا» دينلور. بونكـ عالمنى «لينغويست» آتالنور. ٣) قوملرنكـ طبيعت، خلق، عرف وعاده، فكر، اعتقاد، شعر وادبيات، كيوم صالوم، ايواسباب‌لرى، صوغش قوراللرى، كسب، صناعت، تجارة كيفيتلرنى تفتيش ومقايسه ايدوب، آرالرنلغى نسبتنى بيلمك. بوڭا «اتنوغرافيه» دينلور. وعالمينى‌ده «اتنوغراف» تسميه ايدالنور. بواوچ طريق ياكه علم، برى برينه ياردمچى اولدقلرى كبى تاريخ نكده بيكـ الوغ بولشچيلريدر: تاريخلرنكـ اوزوكـ يرلرينى يالغارلر. وخطالرينى تصحيح ايدرلر. مسئله‌نى ايضاح ايچون برايكى مثال كيتورايكـ: جنوب شرقده هندستانك زنجى‌لر ومنغوللر ايچنده برطاقم آدملرنكـ، شمال غربده اولان، كلتر تفيتونلر وغيرلر ايله براروغ ايدكلرى هيچ برايسكى تاريخده يازلمش اولمديغى حالك بونى اثبات ايدوچى (قالغانلرى ياردمى ايله) «لينغويستيكا» اولمشدر. تورانيلرنكك برى برينه مناسبت واروغداش ايدوكلرينى كورستوچى (قالغانلرى ياردمى ايله) «آنتروپولوغية» اولديغى كبى، فينلرنى بريرگا جيغوچى اوشنداق (قالغانلرى ياردمى ايله) «اتنوغرافيه» اولمشدر. بونوع علم‌لر، فلسفه نقطهٔ نظرندن قاراغانده يقين افاده قيلماى، بلكه ظن غالب افاده ايده‌لر. لكن ضررى يوق. چونكه تاريخ علمى اوزيده ايسكيدن بيرلى علوم ظنيه دن صانالادر. همده ايلكـ اشانچلى سندايله كوچرلمش، سوز ويا ايلكـ معتبر كتابك كورلمش بربيان «ظنى» دن يوقارى علم افاده قيله آلمايلر. بواوچ نوع علم بزه ده نه روشلى بولشلق ايتدوكلرى توبانك انشاءالله كوريلور.

ایشتمش بیان‌نی تائید ایله‌در. بلغارلر حقنده عربلرنك، اوزلرندن ایشتمك ایله «قوم متولدون بین‌الترك والصقالبه» دیدوكلری (بوحقده تفصیلاًیراك معلومات آلمق اوچون مستفادالاخباره مراجعت ایله توصیه ایده‌مز) اتباعلری (* «اوغر» «باشقرد» «مشار» ـ «مجار» لر حقنده ده بیك طوغری چیغادر (** یونانیلر، روما‌لیلر، فارسیلر اوّل وبالذات توركلرنی ‹‹اسكیت››، ‹‹سارمات››، «تورانی» آتادیلر وبونلره ایارتوب، اروغده قرابتلری اولمیغیچون فین‌لرنی و «اسكیتیا» و «سارماتسیا» و «توران زمین» آتادقلری یرلرده ظهور ایدوبده نسبلری آچیق معلوم اولغانغه قدری ‹‹اسلاۋان›› لرنی هم بواسملر ایله آتامشلر ایدی. اوشنداق، یونانیلر، روما‌لیلر، فارسیلر رسمنچه عربلرده ‹‹صقلاب››، اسمنی أیتلمش قوملرنڭ (تورك، فین، اسلاۋان) اوچوسینه ده تعمیم ایتمشلر ایدی. لكن تیز كوندن توركی قوملرنی اوز اسملری ایله آتاب، صقلابدن آیروب چیقاردقلری كبی، اوزاق طورمای اسلاۋانلرنیده یكّا حاكملری (روس) اسمی ایله آیروب چیقاردیلر. صقلاب اسمی ‹‹ فین ››، قومنه اوزندن اوزی خاصلندی. نیمسلر طرفندن ویرلمش اوشبو اسملری شایع اولغانغه قدر ‹‹فین››لر

---

*) ‹‹اوغر››، ‹‹باشقرد››، ‹‹مشار››، ـ ‹‹مجار››، لرنی ‹‹بلغار››، اتباعی دیدوك شونڭ اوچون‌كه بونلر تاریخ میدانـنه چیقدقلرنده بارچه‌سی ‹‹ بلغار ››، طاعتنده اولوب كورندیلر.

**) (علاوه) یوقاروده‌غی سطرلر یازلغان صوڭ، نشر ایدلمش الڭ صوڭغی ومكمل ومصحح پاولینكف اینسیكلوپیدیه سنده‌ده، دونای اسلاۋانلرینه قوم حاكم اولوب بارمش بلغارلر تـورك ـ فین قومی ایدی دینلمشدر.

عربلر قاشنده صقلاب اسمی ایله یورودیلر . بونلرننك هر اوچ استعمالنه عرب تاریخ وجغرافیه لرنده مصداقلری باردر. ازجمله ,, الروس امة بلادهم متاخمة للصقالبة والترك . ولهم لغة برأسها وهم یغزون الصقالبة ،، دیدکلرنده صقالبة دن مراد ,, فین ،، ایدوکی اوز اوزندنك معلوم ، هم وقایع تاریخیه ایله ده مثبتدر . عربلر تاریخنك صقلاب اسلاڤانغه غنه خاص اسم دیب بلوچیلر الوغ یانکلشمشلردر. روسلردنده بویانگلشلقغه کوب کشی توتولب ، قاما بلغاریلرینی ده تورك ایله اسلاڤاندان حاصل دیوچیلر بولدی . (دونای تیکراسنك گی حاضرگی بلغارلر حقنده بوفکرلری طوغری) عثمانلی مؤلفلرندنده بویانکلشلقغه کوب کشی توتولدی . مشهور قاموس الاعلام صاحبی مرحوم سامی بك ده ابن فضلان نك بلغار پادشاهینه کیلکان واقعه سنی ,, اسلاڤان پادشاهنه ،، دیب تعبیر ایده در . الڭ صوڭغی تورك مؤرخی نجیب عاصم افندیده ,, صقلاب ،، نی اسلاڤان ایله گنه ترجمه ایده در. نتاك ,, اسکیت ،، ایله کوب خلق یانکلشوب بتمشلر ایدی. ایمدی تاریخی مسئله لرکا ,, آنتروپولوغیه ،، و ,, لینغوبستیکا ،، و ,, اتنوغرافیه ،، علماسیده قاتشقاچ ، بوالتباسغه اورن قالمدی . چرنکه بونلر ، قاما بلغاریلری وشعبه لری واتباعلرینك اسلاڤانلر ایله دکل ، بلکه فینلر ایله تورکلر آراسندن حاصل اولمشنی تحقیق ایتدیلر .

«اوغر- بلغار» «باشقورط» «مشار» ـــ ,,مجار‚‚ لرنك وطن قدیملری

بوقوملر باشی معلوم اولمیان بیك ایسکی زماندن بیرلی ، اورال طاغلری تیکراسنده ، آق ایتل = (بیلایا ـ اوفا) ،

چولمان = (قاما، (نقره) = ڤياتكا)، اتيل = (ڤولغا)، «اوقا» نهرلرى وبونلرنڭ تارماقلرى بويلرنده تركلك ايتديلر «اوغر» لر نفس اورال طاغلرنده واطرافنده «باشقورد» (مختصرنده باشقرد اورننه خطاء اوز اورنندن كوچريلوب ،، مجار ،، طبع ايدلمشدر .) اوغردن بر فرقه وطنلرينڭ جنوب وغربنده اورال طاغلرى تيكراسنده، آق ايدل وچولمان بويلرنده، ،، بلغار ،، لر باشقردلرنڭ غربنده، چولمان، نقره، ايتل بويلرنده ،،مشار ،، = ،،مجار،،، بلغار وباشقردلرنڭ جنوب غرب وغربنده اوقا، صورى، ڤولغا، زويه تيكراسنده وبونلرنڭ غربنده تركلك ايدر ايديلر .

اوغر- بلغار باشقرد مشار- مجار قوملرىنڭ فين وتورك طرفلرى

گرچه بوقوملرنڭ آتا وآنا طرفلرى، يعنى تورك وفين طرفلرى قايو شعبه‌لردن ايدوكى ايسكى تاريخلرده تصريخ وتعيين ايدلمشدر. شولايده اولسه بونلرنى استخراج ايچونده معلوم مقدمه‌لر يوق دگلدر. معلوم مقدمه لرنى كرگنچه ترتيب ايدلدكده اوّلده مجهول اولان بر نرسه‌نڭ معلوم اولديغى، مقدمات فلسفيه اولان، قوانين منطقيه نڭ مصدقيدر .

فين قوملرينڭ ،، اوغر - آلتاى ،، قومى آتالدقلرينى يوقاروده كورمش ايدوك، شولايده اولسه اوغر اسمى قوم تورانيه نڭ دسابسز كوب قبيله اسملرى آراسنده يوغالمش ايدى . (* فين

*) يادرينسف ۱۸۹۱ سنه ده پيتربورغده مطبوع ،، سبيريا ايناروديسلرى ،، حقنده‌غى اثرنده .

قوملرندن اورال طاغلری طرفنه ساچلمشلری ایسکی ویڭا وطنلری اسمی ایله «اورال - آلتای» گروهی آتالنورلر ایدی. اورال - آلتای گروهی: «صاموید»، «اوستاك»، «ژاغول»، «بیارمی»، «زیران»، «ژوتاك»، «چرمش»، «چواش»، «موردژا»، وبونلرنڭ بر رشعبه‌سی اولان «مشچار» قبیله‌لریدر. (* بو اسملر روسلر طرفندن ویرلمش یڭا اسملردر. اما آنلر اوز آرالرنده باشقه اسملر ایله آتالنورلر ایدی. بزكا معلوم اولانلری بویله‌در: صاموید‌لر اوز آرالرنده «آسان» و «آرین» وغیر اسملر ایله آتالمشلر ایدی. اوستاکلر اوزلرین «ایستاك» و «باسقوتیر» واغوللر اوزلرینی «ایستاك» و «مانزا» آتامشلردر. (بیارمی وزیرانلرنڭ بو اسملری ایسکیمی، یڭامی وتورکی قوملر ایله آرالشدیلرمی یوقمی بڭا آچق معلوم اولمدی.) ژوتاکلر اوز آرالرنده «آر» (صوڭراق برطائفه‌سی «بسرمن»)، (** چرمشلر

---

*) بوقوملردن اوز آرالرنده ینه خصوصی یقینلقلرده مشاهده ایدلمشدر: شویله‌که آرین ایله آر، وچرمشلر، اوستاك ایله ژاغول، بیارمی ایله زیران، موردژا ایله مشچار قوملری بر ی برینه بیگرا کده یقین ایدوکلری مشاهده قیلنمشدر.

**) ۱۷٤۱ سنه‌ده بیراینده طوغمش، سبیر یاغه سیاحت وتفتیش ایچون چاقرلمش اولان مشاهیر طبیعیوندن اولان «پالاس»، ژیاتکاده گی ژوتاك «آر» لر ایله ینسی تیکراسنده گی صاموید - آرین اروغلری آراسنده مشابهة کورمشدر. صوڭغی زمانلرده صاموید - آرین اروغلرینڭ، آلتای تارماغی سایان طاولرنده بو کونده ترکلك ایتمکده اولان سویوتیلر ایله براروغ ایدوکی کشف ایدلمش، سویوتیلرنی -

اوزلرینی «ماری» موردۋالر ـ ،، موقشا ،، مشچارلرده ـ ،،مشار،، ویا ،، مچار ،، آتامشلر ایدی .

بوقوملر مشرقدن مغربگا ، یعنی ینسی تیکراسندن ، ایرتش ، اوب صولری ، اورال طاغلری ، قاما ، ۋیاتکا بویلرینه ، ایتل واوقا نهرلری تیکرالرینه وآنڭ جنوب غربنه قدر ساچلمشلر ایدی . بونلرنڭ شمال طرفلرنده باشقه اسمده‌گی فین قبیله‌لری اولدیغی کبی ، جنوب طرفلرنده ده تورکی قوملر ایدی. تورکی قوملرایله آرالری شرقدن غربگا معین وخط مستقیم اوزره اولمای ، بلکه کره‌لی چیغالی وآرالاش ایدی . شولایده اولسه شمال شرقدن جنوب غربگا یعنی ینسی شماللرندن ایرتش ایله اوب صولری قوشلغان یرلردن ، اورال نهری ایله اورال طاغلری باشلری آراسندن ایتل غربنه ، صوری موقشا ، اسنا صولری باشلارینه قدر برخط موهوم فرض ایدلسه بونڭ شمالنده تورکی الاصل = یعنی اوّلده تورك قوملرندن برفرقه اولوب ، سکره آرالاری آچیلمش ، خیلی باشقه لشمش اولان، وروسلر طرفندن ،، چود ،، اسمی ویریلن ،، فین ،، قوملری ، جنوبلرنده خالص تورکی ، قوملری کورلمش اولور ایدی .

ـ یادرینسف وکناز کروپوتکین تورکی تیل ایله سویلشه‌لر تورکی قوملر دیورلر . آلتای مینوسین تورکلرندن آیرمه‌لری باری شول قدر : سویو تیلر چاچلرینی قطایلر کبی طلملیلر . هم تیللرنده بر آز منغول سوزلری قاتش دیورلر . بوروشدن بزم صاموید وآرلرمزده صونگراق فینلشمش تورکلر بولب چیغالار. ابن خلدون نڭ وباشقه لرنڭ فین‌لرنی تورکدن عد ایدولری اصلسز اولمدیغنی کورسته‌در.

بو ایکی قوم نلگ مصادمه ویا اختلاطلری اولسه، طبیعی فیندار یرنده اولر ایدی *) بونلرنلگ قاتشو وآرالاشولریده کوبراك الوغ صو بویلرنده اولمشدر. فین قوملرینه جنوب طرفلرنده اولان هر تورلی تورکی قوملر «اسکیت» ،،سـارمات،، ،، مـساغی،، ،،آلان،، «آوار» وجنوب «هونلری» آلتای تورکلرندن آز آزفرقه‌لر کیلوب قوشلوده احتمالدر. شولایده اولسه بونلرنلگ فین قومیندارینه تاءثیر بیرور (یارطیلاش تورکلندرور) قدر قاتشولری بعیددر. چونکه بو صانالمش تورکی قوملر مدنیتدن بیگراك بدویتکا وجنکاورلككا آرتق میل ایدوب، آنی حریت وراحت ومردلك صانادقلری کبی، مدـ نیتنی‌ده حبس ومشقت وقاراولچیلاق وجبن‌لك حساب قیلور ایدیلر. توگل اوزلری تمدن ایدو! بلکه باشقه‌لرده کورلمش مدنیتی‌ده یر یوزندن سبروب چول وصخرا حالنه دوندرمك هوسنده ایدیلر. بو سببدن شمال طرفلری اوزی‌نلگ صوقلری وقارلری ایله آنلرنی اور کدوب، قش اوچون جلی اورنلر، اوزلری وحیوانلری اوچون رز قلر حاضرلاو کبی الوغ مشقتلر آنلرنی شمـال طرفنـدن بیگرا کده قاچرورلر ایدی. همده غزا وجنك واموال غنیمت آلور ایچونده شمال طرفلرنده قطای، فارس، روم، روما کبی بای وزینتلی مملـکتلر یوق ایدی. بوسببدن آنلر غنیمت، وحیوانلرینی مشقـتسز طویـدرور ایچون جنوب طرفلرینه، بای ومعمور مملـکتلر تیگرالرینه بری او ستنه بری تهالك ایله یلشورلر ایدی.

*) چونکه یوقاروده فین بابنده کورلدیکی کبی فینلر هیچ قایو قومکا هجوم ایتمدیلر بلـکه اوزلری هر طرفدن قسلدیلر.

اما تورکی قوملر بارچەسینك بوطبیعتدە دگل ایدی، بلکە کیلە چکدە کوریلەچکی کبی ایگون ایگارکا، قریەلر بناقیلورغە سودا وتجارت ایدوب شهرلر بنا ایدرکا حتی علوم ومعارف ایلە شغللنورکادەهوس ایتمشلری وبویولدە بایتاق آدوملر آطلامشلری دە بار ایدی. بونلر ایسە غربی هونلردن برقسمی اولان «اویغور» و«اون اوغور» تورکلری ایدی. بونلاردنك معیشت باصقچینلڭ هر برنك فرقەلر، قبیلەلر بار ایدی، غربی هونلرنڭ، غرب شمال طرفلرینەدە یونالدکلرینی، اورال طاغلرینە قدر یتشدکلرینی ایسکی تاریخلر ضبط ایتدکلری کبی، بونلرنڭ «اویغور» اسمی ایلەدە شولوق طرفغە مهاجرة ایتدکارینی یازمشلردر.

معیشت باصقچینلڭ هر اوچاوندە افرادی اولان مذکور اویغورلردن برفرقە ایرتش صوی بوینە یوناشمشلر وآندە مدنیلری ایگون ایگوب قریەلر وشهرلر بنا ایتمشلر. بدویلر ووحشیلری شهرلر اطرافندە قونا، کوچە ترکلك ایدر اولمشلردر. هم واقعا مدنی معیشتدە بونی یعنی شمال طرفلرینە یونالونی اقتضا ایدر ایدی؛ چونکە اویغورلرنڭ ایسکی اورنلری قطایلر فارسیلر کبی مدنی قوملر ایلە تورلی قبیلە تورکلرنڭ جنك وجدال میدانلرینە دونمش ایدی. جنك وجدال، اوغرلق تالامق، باشقەلرنڭ مالنە جاننە قصد قیلمقنی دیمك ایدوکنیدە بیلمیان وباشقەلرنك توزان قدر نرسەسینە قصد ایتمەیان، مهمان دوست صاف درون وطنچ خلقلر-فینلر آراسی زراعت وایگونچیلك

ایچونک سودا وتجارة ایچونده آنیق میدان ایدی *) بو سببدنده زرا عت سودا وتجارة کامیل وآندان لذت آلمش اویغورلرنك بوطرفلر غه یونالولری طبیعی ایدی. اشلکلی وطروش خلقعه قش صوقلرندن صاقلنمقده زور قورقنچ دگل ایدی.

ایمدی اوشبو قدر بیان ایدلمش احواللردن آچیق آکلانا درکه یوقاروده أیتلمش ایرتش، اوب صولری، اورال طاغلری، اوفا، قاما، ژیاتکا ایتل، اوقا نهرلری وتارماقلری بویندە ترکلك ایتمکدە اولان «صاموید» «اوستاك» «ژاغول» «ژوتاك» «چرمش» «موردژا» «مشچار» قوملرندن برر فرقه گا، بیك ایسکی زمانده کیلوب قاتشوب وآرالاشوب، فین لرگاده تورکلرکاده نسبت ایدلنور کا ممکن کورلکان، «اوغر» - «بلغار» ،،باشقورد،، ،،مشار،، - «مجار» قوملری طوغارغه سببچی اولان تورکلر البتة اوشبو هون لردن بر فرقه اولان «اویغور» «اونوغر» لر ایدی. بونی، یعنی بوتورك،،او یغور،، ایدوکنی (توبانك ینه برآز کورلەچگی کبی) آنترو پولوغیه ولینغوستیکا، واتنوغرافیه، جهتلریك تأیید ایدر؛ ایسکی اویغور ایله ایسکی بلغار تیللری تمام برتیل وبرشیوه کبی یقینلردر. تورکی

---

*) عموم سبیریانك یرلی خلقلرنده، اورال طاغلری تیکرالر نده اوستاکلردن باشلاب، اوخوتسکی دیگزی بویندەغی کوریاکلرکا قدر بارچەلرنده سیاحلر اوشبو روشلی پاك وصاف خلق طابالار. تورك وتاتار اوروغلرینك بیك سیراك بعضلرنده آط اوغرلاو کبی اشلر کورنسەده بوده اوزنچه بر صوغش کبی حق قزانمقدن عبارت ایدوب قیلەلر. اما باشقه روشچه اوغرلامق، خیانت قطعا جزما خصوصا فینلرده اولمدیغنی یقین تفتیش ایدوچی سیاحلر بارچەسی یازالار.

تیللر آراسنده بونسبتله بری برینه یقین تیللر یوق کبیدر. بو ایکی قوم نلڭ قیافت ومعیشت، مدنیت، زراعت، سودا وتجارت ومعارف جهتلرنده ده بیك یقینلق مشاهده ایدلمشدر. «اوغر» اسمی نلڭ ،،اویغور،،دن ویا ،،اون اویغور» قسقارتلمشی اولان ،،اون اوغر،، دن، باشقرد نلڭ ده باش اویغوردن محرف بولوی ایسکیدن بیرلی قویا ظن ایدلنه در. *) بعضلر، گرچه بو اسمله مشابهة «اوغر»لر نلڭ ،،اویغور،، اولولرینی استدلال ایچون یتمدیکنی اخطار ایتمشلر ایسه ده، اما بونکله باشقه دلیل لرکا علاوه اولوی انکار ایدلنه چك ایش دگلدر. بونلڭ اوستنه روس سیاحی «پوتانین» منغولیه صخراسنده ،،یوغرا،، اسمله «اویغور» لر بقیه سی وارلقنی کشف ایتمش. اورال طاغلرنده ده اوغر گروهندن «یوغرا» **) اسمنده خلقلر واردر. بونلر بارچه سی اوغر بلغارلرغه آتا اولمش تورك نلڭ هونلردن بر قسم اولان «اویغور» اولوینی مؤیدلردر.

اوغر بلغار باشقورد، مشار، مجارلرنلڭ هر برینڭ آتا طرفلری

بو قوملرنلڭ فین بابنده بیانی کیچدیکی احواللردن آتا طرفلری کملر ایدوکنه برآز اشاره بیلنمش ایدی. تفصیلی ایسه بویله‌در:

*) مشهور مستشرق ،،وامبری،، جنابلرینده اوشبو فکرده در.

**) تخفیف ایله «یورا» دیوبده ذکر ایدلنه در. منغولیه صخراسنده غی «یوغرا»لر صاف ،،اویغور،، لربقیه سی اولب، اورال ده غی ،،یوغرا،، لر ایسه، مذکور اویغورلر ایله فین لر احتلاطندن، فین لك طرفلری غالب قالمش قوملردر. بر وقتلر اورال باشقوردلرینده بو اسم ایله تسمیه ایدلنوب، ییرلرینه «یوغرا ییری» آتالمشدر.

«ایستاك» وبونلردن برفرقه اولان «ژاغول» لر ایله «اویغور» لر آرالاشوندن «اوغر» - «اونغر» ، «هونغر» «ژینکر» ، لر طوغمشدر. اوشنداق «ایستاك» ، وآنڭ بر شعبه سی اولان «بارقوتیر» ، ایله اویغورلر آراسندن «اوغر» «باشغر - باش اویغور» «باشقورد» قومی طوغمشدر *)

«آرین» و «آر» **) لر ایله «اویغور» لر آراسندن «بلغار» قومی ***) طوغمشدر. «مشجار» قوملری ایله اویغورلر آراسندن

---

*) «باشقورد» اسمی هر تورلی قوملر تاریخلرنده، اوزون قولادن ایشدلمشینه بناء بیك تورلیچه یازیلوب، وجه تسمیه سنی بیله‌سی کیلکانلرده هر تورلی صرف احتماللی سوزلر یازمشلردر. اورینبورغ تاریخنی یازمش مشهور آکا دیمك ریچقوف ده اوشبو صرف احتماللی سوزلردن یوقاری چقا آلمامش. بز آنلر ایله اوغراشورغه حاجت کورمایمز. اما بزم گمانمزچه صحیحی اوشبو «باش اویغور» دن ویا «باسقوتیر» دن محرف اولولریدر.

**) «آر» سوزی «آرین» دن قسقارتلمشمی «باشغر» نڭ «باش اویغور» دن یا که باشقوردنڭ باسقوتیردن قسقارتلدیغی کبی، یایسه «آرین» روسلر طرفندن «آر» دن اوزایتلمشمی «تاتارین» نڭ «تاتار» دن اوزایتلمشی کبی، بو قدریسنی بیله آلمادم. اماهر نچك اولسه اولسون ایکیسی بر اصلدن بر شعبه دن، اورنلری یراق آیرلدقی سببلی اسملری برآز باشقارمش قوملردر.

***) «بلغار» وجه تسمیه‌سی حقنده اوشنداق سوز بیك کوبدر: «بولار» محرفی اولمتی، بلغار اسملی کون اشله دکلرندن «بلغار» آتالمق، بلغامق مصدرندن تورکیجه فعل مضارع اولمتی، «بلغانغان» محرفی اولماق، ژولغا آدمی معنیسنده اولان اسلاوان سوزی «ژولغار» دن محرف اولماق، کبی تورلی احتماللر کورستلمشدر. مین اوز —

«مشار» - «مجار» قوملری (مشار قومی بر آز صوڭراق بیان ایدلنه‌در.) حاصل اولمشدر. (*

اوغر - بلغار باشقورد، مشار - مجار قوملری آراسنده معنوی مقاسمه

اوشبو قوملرنك حالی، فین‌لردن دورت خاتون آلمش بر تورکدن طوغان، آتا و آنالرندن نه میراث قالمش ایسه، بارچه‌سنی آرالا رنك بولاشمش اوغللر حالینه بیك اوخشایدر. شویله‌که «اوغـر» لر (دنیپر ودونایغه کوچمشلری) آتالری «تورك-اویغور»نڭ ایلك الوغ جهازلری اولان جنکاورلك طبیعتی ایله کوچمه‌لك عادتنی و«اویغور» ویا «اون-اوغر» دن محرف اولان «اوغر» اسمنی، آلوب، آنالری «واغول»لردنده تیل، ایله بعض عرف وعاده آلمشلردر.

- طرفمدن ینه بر احتمال آرتدره‌من: بوقوم اوّلده باشقه قرنداشلری : باشقورد، (باسقوتیردن محرف تقدیرنده) مشار، مجارلر کبی، یالغز آنا طرفلری فین اسمی ایله « آر» آتالنوب ۋولغا تیکراسنده گیلری (صونکندان ۋولغا توباننده‌گی دون، دونـای بلغارلرندن امتیـاز ایچون قاما بلغاریلری آتالدقلری کبی) قاما، ۋیاتکا «آر»لرنـدن امتیاز ایچون (طبیعی تورکلر وفینلر «بولغا» آتامشـلری) ۋولغاغه نسبت ایله «بولغا آری» آتالنوب، اوزاق استعمال صونکنده «بولغار» وعربلر تیلنه کوچکاچه «بلغار» غه قالمدیمی؟ قوملر اسمنده کوب وقت یاننه اوطرمشلری صو اسمی قاتشدیغی، هـم ۋیاتـکا آرلری طوغریدن طوغری اوزلرینی «بلغار» بقیه سی صانامقلری، بلغار-

*) بوده خاطردن چیقارلمسونکه بوتورك ایله فین‌قوملری‌نڭ قاتشو وآرالاشولری وبوقوملرنك حاصل اولولری باشی معلوم ارلمیان بیك ایسکی زمانلرده اولمشدر.

بلغارلرایسه آتالری اویغورمیراثندن مدنیت ایگونچیلك، سودا کارلك، هنرچیلك علم ومعارف وبوکا استعداد، جنکاورلکدنده آزراق حصه ایله تیل آلوب، آنالری حصه‌سندن طوغریلق، عادللك، صاف درونلك شفقت برآزده قیافت وعرف عاده (احتماله کوره) اسم هم آلمشلردر. *) باشقردلر آتالری میراثندن جنکاورلك، بهادرلك صاف درونلك، کوچمه‌معیشت، قیافت‌هم تیل (وبر احتماله کوره اسم هم) آلوب، آنا طرفلرندنده بعض عرف وعاده وشعر ایله اسم هم آلمشلردر. **) مشار ومچارلر آتالری حصه‌لرندن بهادرلك، صاف درونلك، اشچانلك، مدنیت ـ ایکون ایکوسودا وتجارت قیلو هم تیل آلوب، آنالری حصه‌سندنده بر آز عرف وعادة وبرآز قیافت هم اسم آلمشلردر.

ـ لرنکك آرلرطرفنك، (قزان صوی یوقاروسنك) برشهرلرینی «آر» نلڭ تورکچه مصغری اولان «آرچه» اسمی ایله آتامقلری بوصونکغی احتمالنی مؤید اولمایلرمی؟ بوحقده فکر وملاحظه ومحاکمه‌نی اوقوچیلرغه قالدرامن.

*) بلغارنلڭ بولغا آری دن محرف بولو احتمالنی یوقاروده سویلمش ایدوك.

**) بواحتمال باشقردنلڭ باسقوتیردن محرف اولوی تقدیرنده‌در. اما باش اویغوردن محرف اولدیغنده باشقردلر آتالری میراثندن کوبراك حصه آلمشلر اوله‌در. یعنی اویغورلرغه بیکراك یقینلرلر.

اوغر - بلغار وفرقه لرینه عموما بر نظر واویغورلر ایله مقایسه

اویغورلر تورکیلك طبیعت، عرف وعاده لرینی*) کامل صاقلامق ایله برابر مدنیتدنده بایتاق یول آلمشلر ایدی. قریه لر بنا ایدوب ایگون ایکدیلر، شهرلر بنا ایدوب سودا وتجارت ایتدیلر. کورشیلری اولان مدنی قوملر، فارسی وقطایلر آراسنده واسطهٔ تجارت ومعارف اولدیلر. اوّلده ایلك ایسکی تورك یازوی اولان رونی (اشکال واسطه‌سی ایله) یازولر ایله یازدیلر. صکره ینکللك ایچون سریانی حرف ایله یازوب آرالرینه علوم معارف ساچدیلر وتورکلر آراسنده ایلك مدنیی اولدیلر. ایرتش واورال بویلرینه کوچمش اویغورلرده هم بوصفتلر اولدیغی شواهد تاریخیه وآثاردن استدلال ایله مثبتدر. بوصفتلرنی اویغورلر، اولادلری اولان، اوغر-بلغار-باشقورد مشار-مجارلرغه‌ده تاپشردیلر. عموم تورکلرکا اورتاق اولغان طبیعت بو نلرده هم آچیق ظهور ایتدی. قاتشودن حاصل اولغان فینلك صفت،

---

*) تورکیلك طبیعت وعرف عاده‌لری: بهادرلك، جنکاورلك (صوغشقه اوستالق) بونك ایله برابر صاف درونلك، مظلومغه شفقت دشمانغه شدة، حیوانلرغه مرحمت، قوناقغه حرمت، سودا وتجارتکه آرتق رعایه ویاردم ایدو، آط حیوانني بیك سوو، آنك ایله باراشنی کورو، کوبراك عمرینی آط اوستنده اوزدرو، بتون دنیانی اوزینه میدان بیلو، قایده معیشت ایچون اونکایلی اولسه آنده کوچو، بتون ییر یوز ینی عموم انسان، بلکه عموم مخلوقات فائده‌لنور ایچون یارادلمش اولدیغنی وهیچ کمنك آنی اوزینه ملك خاص ایدنورکا حقی اولمد یغنی اعتقاد ایدو، سربستلك وحریت‌نی سوو، شولایده اولسه آتا بابانك فائده‌لی وضررسز اولان عرف وعاده‌لرینه رعایه وحرمت ایدوکبیلر در.

وطبیعتلری *) بعضلرنده بیك آز قالدی بعضلرنده بتونلای یو غالدی. تورکلشدیلر. بهادرلندیلر. بتون‌یر یوزینی اوزلرینه میدان بلدیلر. خلقت‌نڭ ویردیکی بولاکلر نعمت‌لر ایله فائده‌لنورکا کرك قاید اولسه اولسون اوزلرینی حقلی کوردیلر. اورچدیلر—کوبایدیلر. برکیساکی ایگون ایگوب، سودا وتجارة ایله شغللنوب مدنیت یولی ایله کیتدیلر. قریه‌لر واوڭایلی اورنلرغه شهرلر بنا قیلدیلر. وبرکیساکی ایسکی تورك نظامنچه حیوان آصرامق وآنلرنی اورچتمك کوبایتمك ایله شغللنوب، بدویت یولی ایله کیتدیلر. طبیعی اوّلده‌گی اورنلری بونلرغه طارلق اید باشلاب، بعضلرینه اوڭایلی طرفلرغه کوچارکا لازم اولدی.

اوغر - بلغار - باشقورد - مشار - مجار قوملرینڭ هر برسی ایکیکا بولنولری

اوشبو قوملردن هربراگوسی ایکیکا بولندیلر. طامرلرند تورك قانی — اسی قان کوبراك قایناغانلری. بوطرفلر ایله‌گنه قناعت قیلمای، آتالری رسمنچه وآنلر (** یبرینه میل ایتدیلر. یعنی «اوغر» لردن، «بلغار» لردن، «باشقورد» لردن «مشار»، «مجار» لردن برر گروهی جنوب طرفنه یونالدیلر. اما صالقونراق — فین قانی غالبراکلری ایسکی وطنلرند قالدیلر.

---

*) فینلك طبیعت وعاده‌لری: آرتق یواشلق، آرتق قناعتلی لك معیشت ایچون اوڭغایلی واوڭایسزلغینه قارامای اورنلرینه باغلانب قالو، کوب وقت دشماننه مغلوب اولو کبیلر.

**) عمودریا ایله دونای آرالری خزرو قرادیگز شماللری تورك‌لرکا خاص کبی ولایتلرایدی. چونکه تاریخ یازوله باشلاغاندان بیرلی بواورنلرده تورکی قوملر ایدی.

,, اوغر ،، لر « باش اوغر » = « باشقورد » لردن برگروه اوّلا اورال طاغلری بوینچه جنوب طرفنه اورال = جایق نهرلری تیکراسینه ساچلدیلر. بورجان اسملی برالوغ فرقه باشقردینه جنوبکاراك خوارزم تیکراسینه صونگندان خزریه آتالمش یرلرکا قدر یتدیلر. (* اوشبو تیکرالرده آنارغه تورکستان صحرالرندن دونایغه یونالمش « هون » تورکلریده کیلوب قوشلدیلر. بوبیرلر هون – اویغور = اوغردن محرف «الوغ هونغاریه» (** آتالمش ایدی. صگره «اوغر» «باشقورد» لر، هونلر ایله برابر غرب طرفنه یونالدیلر. بوندان صوگغی حاللری هونلر، آوارلر ایله برابر کیچدیکندن، آنلر ضعفینه قدرگی حاللری ایسکی تاریخلرده آیرم ضبط ایدلممشدر. شولایله اولسه یگا مؤرخلر ظن ایدهلر: بوقوملر حاضرگی اورنلری پاننونیهنی هونلر ایله برابر شول وقتله اوق کورکانلر بولرغه کرك. هرنه ایسه تاریخ بونلرنك آوروپادهغی اوزلرینه آیرم اورنلرنی دنیپر صوی یقالرنده لبیدین صحرالرنله کوره باشلیدر. قرنداشلری بلغارلر تحت طاعتنده تابادر.

---

*) یاقوت حموی نگ خزر نواحیسندن صانادیغی، العمری نکده خوارزم یقیننله کوستردکلری بورجانلر اوشبونلردر. بونلرنگ برالوغ فرقهسی اوغرلر مجارلر ایله جنوب غرب طرفنه روم حدودینه کوچمشلر. ابوالفدا ایله ابوعبیدالبکری اوشبو کوچمشلرنی سویلیلر. اما بورجان باشقردلرینگ ایسکی اورنلری تیکراسنده قالدقلری بوکونده اورینبورغ غوبیرناسنده سلامتلردر.

**) روس تاریخلری «ؤیلیکایاؤینگغریا» دیه ضبط ایتمشلردر.

« مشار » - ویا «مچار» لرنڭ برفرقه سیده اوّلگی اورنلری حاضرکی رزان، نیژغورود، سیمبر، صاراتف، طامبوف غوبیرنالرندن خارکوف، کییف غوبیرنالرینه کیلوب چیقوب دنیپر بوینك غی بلغار اوغر - باشقورد قرنداشلرینه قوشلمشلردر. (* دورهٔ فرقه : بلغار اوغر - باشقورد - مشار (مچار) قرنداشلر، ینه برکا قوشلدیلر وآرالاشدیلر. دورتسی (بلغارلردن برفرقه سنی استثنی ایله) ینه برقوم اولدیلر. طبیعت، اخلاق، عرف وعاده جهتندن باشقه تورکلردن هیچ خصوصك آیرمالری قالماس قدری تورکلشسه لرده، تیل جهتنك اوغرفرقه سنه ایباروب فینلکلری غالب کوبی قالدی. روس ایسکی تاریخلرنك بونلر هروقت یالغز «اوغر» اسمنك ذکرایدلنوب، کییف آستنك بونلر بر وقت اقامت ایتمش طاغ، نیسطورو قتنه قدر «اوغرطاغی» آتالمشدر. (** بلغارلرده غرب طرفلرنده «مجار» (مشار)لر، وشرق طرفلرنده اوغر وباشقردلر اولدیغی حالك، آنلردنده برر الوغ فرقه ژولغا، دون وجایق نهرلری بوینچه جنوب طرفنه، خزردیگزی، قفقاس طاغلری شمالنه آزاق، قریم، قرادیگز بویلرینه ساچلدیلر. بونلر اوّل بر وقت توبانکی بلغارلر، صگره خزرلر آتالدیلر. موٴرخلر گماننچه

---

*) ابن داسته « پچنیغلر ایله بلغار یرلری آراسنده « مجار » یرلری واردرکه بوقوم تورك جنسینه منسوبدر » دیور. اشبو مجار- مچار- مشارلردن خبرڤیره در.

**) طبیعیدرکه برنچه تورلی قوم برجمعیت ویاحکومت توزوسه آنلرنڭ برسی (کوبراکده غالبلری) اسمی ایله گنه معروف اوله لر. تیل وشیوه هم آنلرنقی غالب اوله در.

بونلرده البتة هونلرکاقوشلوب آنلر ایله برابر دونای یقاسنی کور مشلردر. «هونلر» «آوار»لر ظهورنده، بلغارلر آنلره اطاعت ایدوب، آنلرنك ضعفنده استقلاللرینی قایتاردیلر.

ایمدی بزنڭ دنیپر بویلرنده قریم، قرادیگز قفقاس حزر و دیگزی وجایق نهری تیکرالرنده قالدروب کیتدوکمز، آوروپا ایسکی تار یخلرینه اوّل مرتبه کورنکان، ،،اوغر - بلغار،،لرمز اوشبونلردر.

ایمدی بز بوقوملرنك اصل وطنلرنده قالغانلرینی برآز بیان ایده‌چکمزده مناسبتی ایله ینه توبانگی ،،اوغر - بلغارلر،، حقنده بر آز سویلیه‌چکمز.

اوغر - بلغار - باشقورد مشار (مجار) قوملرندن ایسکی وطنلرنده قالغانلری

بوقوملرنڭ هر برندن برر اولوشی ایسکی وطنلرنده قالمشلر ینی یوقاروده کورمش ایدوك. ،،اوغر،،لرنك ایسکی وطنلرنده قالمشلری اوزاق وقت بو اسمنی صاقلادیلر همده اورال طاغلری بونلرغه نسبت ایله اوزاق وقت ،،اوغرطاغی،، آتالدی. *)

صڭره، جنوب طرفنده باشقردلرده کورلمش حال بونلرده ده

*) اوغر - بلغارلر دونای یقه‌سینه باروب یتدکدن صوڭ اول طرفده‌غی اسلاۋانلرده کوچه کوچه ایلمین کولنه کیلوب یتدیلر. دیگز آردندن ۋاریاکلرده کیلوب اسلاۋانلرغه قاتشوب دنیاغه ،،روس،، قومی طوغدی. بونلردن سوداکارلرده بوله باشلاب اورال طاغلرینه ده باروب یتشدیلر. اول وقت اورال طاغلری همانده ،،اوغرطاغی،، هم خلقیده ،، اوغرلر،، آتالنه ایدی.

کورلدی. یعنی جنوب طرفنه کیتمش باشقردلر اوزاق وقت اوزاسملر ینی صاقلاسه لرده، آخرده، یاقوت حموی زمانه سندن (٦٢٦هـ. — ١٢٢٨ م. سنه) صوك اوزاق طورمای اوزاسملرینی غائب ایدوب اوّلك عمومی «اوغر» ، صکره مجار اسمی ایله قالدیلر. اوشنداق ایسکی وطنلرنده قالمش اوغرلرده بارا بارا اوز اسملر ینی غائب ایدوب قرنداشلری باشقوردلرغه قاتشوب آرالاشدیلرده آنلر اسمی ایله قالدیلر.

ایسکی وطنلرنده قالمش باشقردلر

ایسکی وطنلرنده قالمش ,,باشقرد،،لر حاضرگنه ایتلمش,,اوغر،، لر ایله برلەشوب *) اوز وطنلرنده یعنی، اورال طاغلری بوینده، اورال نهری باشلارنده، صاقمار، صامار، اوفا، آق ایدل، چولمان وبونلرنك تارماقلری بویلرنده ، حاضرکی پرم، اوفا، اورینبورغ، صمار غوبیرنالرنده ترکلك ایتدیلر وایتمکده لردر. بورجان اسمنده گیلری ینه جنوبك راك ایدیلر. باشقورد قومی ایچینه ایسکی زمانلرده،

*) زمانمز اهل علمندن « یادکار » وباشقه رساله لر صاحبی باشقرد طائفه سندن مرحوم محمد سلیم میرزا امیدبایف ، باشقرد ایله اوغر ایکیسی بر ، ژینگریه ده گی اوغرلرده عین بزم باشقردلریمز ، ژینگرلرنك باش شهریك باشقرد تیلی ایله آتالمش، «بودا ــ پشت» «بوذا پشتی» دیگان سوز دیور ایدی. نچه اسمك باشقرد طائفه لری صاناب بورجانلرنیده شونلر جمله سندن عد قیلور ایدی. اوشانداق ١٨٤٩ نچی سنه ده ژینگرلرنی آفستریاغه (پادشاهلری فرانس یوسف اوتنوی بوینچه) اطاعت قیلدر ور اوچون بارمش عسکرلر آراسنده مسلمان صالداتلریده بولندیغنی، وبو صالداتلرنك ژینگرلرنی عین بزم باشقردلر ایکان دیه قایتدقلرنیده حکایت ایدر ایدی.

جنوب شرق طرفلرندن هونلردن باشقه «قپچاق» اسملی صاف تورك قومیده کوب کیلوب قوشلدیلر. بونلر باشقردلرنی بیگرا کده تورکلشدردیلر (*. ایچلرنده قپچاق اسمی تورنی صورتده «قپچاق» «قرا قپچاق» ، قزل قپچاق » همانده تیللرنده یوریدر. باشقرد قبیله‌لری بری برندن تورکی قوملرکبی کوبرا کده صو اسمی ایله آیرلشه‌لر. ابن فضلان بلغارغه کیلگانچه باشقردلر تمام تورکلشوب بتمشلر ایدی. آندان صوڭغی عرب مؤرخ ، جغراف ، وسیاح لری باشقردلر وبورجانلرنی کرك ایسکی وطنلرنده‌غی ،کرك ژینگریه‌ده‌گیلرنی بالاتفاق تورك قومندن، تیللرینی هم تورك تیلندن صانامشلردر. باشقورد ـ اوغرلر، (مجارلرده برابر اولدیغی حالده) بلغارلر ایله برابر طوغدیلر. بیك ایسکی زماندن بیرلی برکا ترکلك ایتدیلر. اویغورلرنك مدنی‌لری ایله، بدویلری صورتینه کروب ، بلغارلر تحت حمایه وطاعتنده (** ایرکن صخر الرده کوزل بولونلق الوغ صو بویلرنده یارم مدنی یارم بدوی صورتنده طنچ وینوش ترکلك ایتدیلر. بلغارلر ایله برابر، وآنلر واسطه‌سیله اسلام دینی ایله مشرف اولدیلر. آنلر ایله برابر اوّل «مغول تاتار»لر قول آستنه توشدیلر. (تاتارلر کیلکاچ ایچلرینه تاتارلرهم برآز قاتشدی. تورکیلکری

---

*) صوڭندانده ایچلرینه ژولغا طرفلرندن «تپتر» اسمی ایله «بلغارلر» بقیه‌سی اولان تاتارلر وتامبوف وباشقه تیکرالردن نفس «مجار» دن عبارة اولان مشارلر هم کیلوب آرالاشدیلر.

**) ابواسحق الاسطخری بلغار آردنده آزیه چیکنده‌کی باشقردلر بلغار طاعتنده دیه‌شدر. ابوحامد الاندلسی هم «بشجرد فی طاعة بلغار» دیور.

ینه قوتالدی) عاقبت آنلر (بلغار)لر ایله برابر روسلر قول آستنه توشدیلر. باشقردلرنك تاتارلر کیلگاندن صوگغی احوالنی، بلغار لرنك شول وقتده‌غی احوالی ایله برابر، کتابمزنك صونکغی جزء لرنده بیان ایده‌چکمز. شولایده اولسه، صونکغی احواللری حقنده اوشبو بر ایکی سوز ایتمکنی آرتق کورمایمز: شویله‌که باشقردلر بلغار قرنداشلرینه نسبة بهادرراك، جنکاورراك ایدیلر. حمیت ملیه‌لریده قوتلی ایدی. بو طبیعتلرینی آخر وقتلرغه قدر آلشدر مای روسلردن آزاد اولمغه‌ده بر نچه مرتبه حمله قیلمشلر ایدی. لکن موفق اوله آلمدیلر. هم روسلرنك باشقه قوملر ایله، اشؤید لر، خصوصا «وطن محاربه‌سی» آتامشلری فرانسوز - ناپالیون صو غشلرنده‌ده روسلر فائده‌سنه بیك الوغ بهادرلقلر کورستمشلردر. اما روس حمایه‌سنه کرکان صوڭ ییرلرینه روس، لاطیش، خاخوللر کوب کیلو سببندن معیشت جهتلرینه خیلی تارلق کیلوب بوطرفلری برقدر کونکلسزلندی. زمانه‌لر آلشنوینه وأیلنه تیکراده‌گی احواللر باشقاروینه التفات ایتمای همانك اوّلکی روشلی معیشت - حیوان آصرامق وبونلر حاصلاتی ایله گنه کون اوزدرو عادتندان آیروله آلمای، ایگونچیلك وهنر، صناعت ومعارفکاده تیزگنه کونیگا آلما دقلردن، معیشتلری اونکایسزلندی. جانلری وقوه‌لری‌ده بر آز توشونکونلندی. روسلر کلتوردیکی ام الخبائث اولان مهلك ومخرب اچملکنك صاقسزلقلری سببندن اچلرنك آرتق شایع اولدی. بونلرنڭ نتیجه‌سی اوله‌رق افراد ملتلری - ایشلریده بر آز کیمو دی. بوحاللرنی کوروب، آشغوب حکم ایدوچیلر بو قومنی اوله‌رگا،

بتارکا یعنی باشقرد قومی دنیاده بته‌چك دیه حکم ایدوبك قویدیلر. لکن بو حکم‌نك نه قدر آشغچ ونه قدرده قانون عالم ایله آشنا لقسز ایدوکی، آز حسابلاغاچك معلومدر. (*

*) چونکه اولا، کوزمز ایله کورب طورامزکه؛ بو کون دونای باشقردلری = ژینگرلر نه قدر هلاکلکلر ونه قدر قوتلی دشمانلر آراسنك قالا طوروبك، تمدن ایدوب، بوکون آوروپانك ایلك‌مدنیتلی خلقلری آراسنه کردیلر. ایکنچی، اورال باشقردلرندن (دونای باشقردلرندن امتیاز ایچون اورال باشقردلری دیمز) اوز آرالرنك وچیتك ایسکی زماندن اوشبو کونلرمزکا چیکلی نه قدر علما، فضلا، مدرسلر، الوغ عالملر، شاعرلر، مصنفلر اوله‌کلمشدر. زمان‌نك وأیلنه تیکراده‌کی احواللرنك آلشنوینه بر آز کوز صالوب فکر ایتسه‌لر، بونلرغه بر علمدن ایکنچسینه، کرکلیدن بیك کرکلیکا، قسقه‌سی دین و ملت‌نك بقا و حیاتنه سبب اولرلدای علملر آرتدرو، چیتن و آغر اش دگلدر. بویولده بایناق آدوم هم آطلامشلردر. بونك اوستنه (قریم وقافقاسدن باشقه) آوروپا وآسیا روسیه‌سی مفتی‌لرندن بر نچه‌سی، خصوصا آخرغی ایکیسی باشقرد کانطونلردن تعیین اولنمشدر. اسلام محکمه‌سی‌ده باشقردلرنك اورتا یرنده (اوفاده)در. اوچونچی، باشقردلر آراسنك ایسکیدن بیرلی کانطونلر، حاکملر، غنیراللرکبی منصب ودرجه ایه‌لریده بوله کیلمشدر. حتی «باشغردی» نسبتندن آڭلاشلوینه بناء مصرده علامان اتراك زماننده باشقرددنده حاکملراو لمشدر. حاضرگی زمانمزده ایچلرنده زیمسکی ناچالنیکلر، اویزدنی، غوبیرنسکوی، غورود اسکوی اوپراۋالرده چلینلر، پریدسیداتیللرحتی پریدۋودیتل دوۋرانستوالرده باردر. بونك‌اوستنه ملت وامت‌ایچون خیرخواهلقلری معلوم اولدیغندن باشقرد قومی‌نك توجهنی قزانب غوصودارستۋیننی دوماغه وکیل ایدلنوب نچه اوقمش آدملر و میرزالر صایلاندیلر. دورتنچی، باشقردلر آراسنك اوقوواوقتوهوسی کون‌بکون -

ایسکی وطنلرنده قالمش مشارلر

ایسکی وطنلرنده قالمش «مشار» لر، اوقا بویلری وبونڭ تار ماقلری صوری، موقشاه اسنا، زویه صولری بویلرنده، بوکونگی نیژ غورود، رزان ، سمبر، صاراتوف، تامبوف، قزان غوبیرنالرنده ترکلك

– قوتلنوب باردیغی کبی اوقوغانلری آراسنده حمیت ملیه‌لرینه شول قدر اویانمشدر . دین وملت اوغرنده جاننی فدا ایدرچه‌سنه قدر عالملر، معلملر، مسلمانچه وروسچه اوقمش یکتلرده حاضر آز دکلدر. حتی اونیۋیرستیت بتورمشاریده یوق دگلدر. باشقرداردن ۋیترنار لر دوقتورلر آدۋاکاتلرده واردر. بشنچی، ایچلرنده نفس باشقردلر دنده دولت صاحبلری آز اولمدیغی کبی، آرالرینه کسب ایچون کیلوب یرلشمش قزان کشیلری ومیشارلرده کوبدر. بونلرنڭ اوشبو صوڭ وقت علوم ومعارف یولنده الوغ اعانه‌لرده بولنمقلری کورله در. آلتنچی، تشـکر ایتسونلرکه حکومتمز بونلرنڭ عزیز آنالری کبی اوزلرینی طویدرغان وتربیه‌له‌کان ییر وتوپراقلری‌نڭ قدر ینی بلمای، بیك یوق فائدلرگه آلدانب تلف ایدوب بترو احتما لارینه سد چیکه‌مك اوچون لازم تدبیرلر قیلمشدر. آرتق ییرلرینی صاتودن منع قیلمای ایکان بوڭا تعجب ایتمك تیوشلی دگلدر. چونکه روسیه‌ده هیچ بر قومنی ییرلرنی صاتودن حکومت منع قیلمای حتی اڭ عالی صنف صانالغان زادگان (دۋوارن) گاده اوز ییرلرینی صاتو دن، حتی صاتوب بترودنده حکومت منع قیلمای. (تعجب ایدلنه‌چکی شولدرکه لاطیش‌لر، چوخنه‌لر، خاخوللر وباشقه‌لر ییرکا عاشق اولب هیچ کم کوچله‌مدیکی حالده روسیه‌نڭ آرغی قریندن بیرگی قربینه قدر کیلمکلرنده، باشقرداردن بعضلری‌نڭ تمام حسن اختیارلری‌ایله آول قرارنده‌غی ییرلرنی‌ده صاتارغه یورودکلری ایشدلکالیدر !) –

ایتمشلردر. تتوش وزویه تیکرالرنڭ میشرلردن تابع لر بولوینی حسام الدین البلغاری یازمشدر. شولوق تتوش وزویه وسیۋیل او یازلرنڭ ایسکی زمانلرده مشارلر بولندیغنی روس تاریخلری هم بیان ایتەلر.

مشارلر شمال طرفلرنڭ اسملرینی صوڭراق «میشر» کا دونەروب اوشبو اسم ایله قالسه لرده جنوبکا میل ایتەبارغان صاین اسملرینڭ برآز، آلشنه باردیغنی کورەمز: *) پنزا تیکراسنڭ «مژار» صورتنه، روس تاریخلرنڭ «ماژار»، تورك تاریخلرنڭ «مجار» — «مجار» عرب جغرافیه وتاریخلرنڭ ده (عربڭ چ حرفی اولمدیغندن)

- بونڭ اوستنه حکومتمز باشقردلرغه علوم ومعارف، هنر وصنایع اوگراتو ایله معیشتلرینی یخشیلتمق تدبیرلرنی قیلمقدەدر. یدنچی، باشقردلرنڭ استعداد فطریەلری هیچ قایو قومدن کم دگل، اخبار وتواریخغه رغبتلی، موسیقی الطبع قوملردر. ایمدی حاللری بویله اولغان قومگه موت ایله دگل بلکه تیز کوندن بیك کوزل حیات ایله ترکلك ایدرلر دیه حکم ایتمك تیوشلیدر. درستدنڭ صاناديغمز خصائل ایله مغرور اولمای، ایچلرنڭ کی تورلی صنفلری بری برینه قول ویرر دکلری حالڭ علم ومعارف وتدبیر یولنڭ آلغه آطلاسه لر، خراب ایدو چی وهلاك قیلوچی اچملکدنڭ صاقلانورغه وصاقلارغه طروشسه لر آدوملری بیك ایری اولوب مقصودلرینه بیك تیز باروب یته چکلر وهیچ نه مانع اوله آلمایاچقدر.

*) تاریخی اسملر، تیلدان تیلگا، کتابدن کتابغه کوچرولەکوچرولە تانولمس قدری اوزگارەدر. بوڭامثالر بیك کوب خصوصا روس خلقی مسلمان وتورك اسملرینی بتونلای بوزوب بتوردکلرندن اشپیلیۋاسکی شکایت ایدوب آریونتالیستلردن تصحیحنی اوتنەدر.

«مجعر» و«ماجار»، صورتلرینه دوندرولدیکنی کوره مز *)

نجیب عاصم (حاضر سلامت تورك مؤرخی) ایله ابوعلی ابن داسه (عرب جغرافیه علماسندن) بو ایکی فرقه (یعنی شمالی مشارلر ایله جنوبی ماجارلرنڭ آیرلوب بتمگان وقتلرینی بزکا کورسته لر. اما مصرده غلامان اتراك (قپچاقلر) حکومتی وقتنك حکومت خدمتنك او لان «مجاری» لر (بارون تیزینغاووزین نڭ «آلتون اوردا» حقنك غی اثرینه باقگز) البتة مخصوص اوشبو مسلمان مجارلر یعنی میشار لردن ایدی. **)

---

*) ژیلیامینف - زیرنوف: «روس قول آستنه کردکلرندن صوڭ مشارلر سارستؤینی دفترگا «ماژار» روشنك یازلمشلر» دیور. آرتیمیف، پنزا غوبیرناسنك مشارلر «مژار» آتانه لردیور. تاتیشف: «یوری دولغوروکی (۱۱۵۷ سنه میلادیه ده وفات) سوزدال ولایتنه (ولادیمر ورزان غوبیرنالرینه) بلغارلر، موردؤالر ایله ژینگر - ماچار لرنی کیلتروب ییراشدردی» دیور. بونك هم ژینگردن مراد حاضرگی مجارستانداغی ژینگر - مجارلر توگل البتة، باکه بلغار وبرطاس - موردؤالر ایله کورشی اولان مجار = ماژار = مچار = مشارلردر. مسکوف نڭ ایسکی روسلری میشارلرنی «ژینگریس» آتارلر ایدی، حتی بویله آتامق بوکونلرده ده ایشدله در.

**) نجیب عاصم افندی هونلر ایارتب کیتدکلری مچارلرنی یا زادر. ابوعلی ابن داسه: «بلاد مجعریه بلاد بجنا کیه ایله بلاد بلغاریه دن اشکل - (اسبل روسچه سی آشیل) آراسنك» دیور. یعنی بزلرکا مجعر لرنڭ بلادلرینی دنیپر ایله ژولغا آراسنك کورسته در. درستدنك ۹نچی عصر میلادیه کا قدر مشارلر ومجارلرنکك اورنی اوشبو تیکراله ده ایدی.

اوشبو ایسکی وطنلرنك قالمش مشارلر اورنلری بایتاق شمالك، توركی قوملردن یراق، غرب طرفلرندن اسلاوٗان، شمال وشرقلر ندن موردوٗا چواش كبی، فین لكلری غالب قوملر ایله تورولمش وچورنالمش اولدقلرندن، قیافت وعرف عاده امرنك فینلـكدن بر آز اثر قالسه ده اماطبیعت جهتندن تمام توركیلاشمشلردر. دین وتیل جهتندن یراقغه كیتمش «مجار» قرنداشلرندن آیرلدیلرده، یقینكغی بلغار قرنداشلری ایله براشدیلر. سودا وتجارتكا طبیعی هوسلی، اطرا فلرینی چورناغان تورلی قوملر ایله اختلاط ومعامله گا مجبور اولان مشارلر، جنوب طرفلرندن كیلوب، مهاجر قرنداشلری اورنلرینه ییرلشمش واوزاق مدت كورشیلك ایتمش پچینك، اوغوز، خزر، قومان، قپچاق، خوالیص كبی بری آردندن بری كیلمش خاص تور كمن وتوركی قوملر ایله هم البتة معامله واختلاط ایتمشلردر. تیللر نك شیوه جهتندن بلغار توركیلرینه بیك آزغنه باشقه لق وجنوب توركلرینه مشابهت البتة اوشبو جنوبی توركلر ایله اختلاطدن حاصل اولمشدر. *) اوشنداق شرق طرفندن صوبویلرندن بلغار قرنداش

---

*) مشار قرنداشلریمزنك صوكراق اسلاوٗانلردن هم بایتاق شیوه وغت آلدقلرینی كوره مز حتی تامبوف غوبیرنالرنك بتونلای اسلاوان تیلی ایله سوبلشدكلرینی مع التأسف ایشده مز. حقیقت تاٴ سفلی واحترازی لازم حال اولسه ده، شولایك اولسه عالمك مثلی كوب كورلمش حالدر. یعنی هروقت معامله واختلاط لازم اولغان قوملرنك تیللری (اگر احتیاط ایتمسه لر) البتة بری برینه سرایت ایدر. خصوصا توركی قوملرده بوحال كوب كورلمشدر. عرب وفارسغه یقینلری تیلنه عربی وفارسی سوزلركوب قوشلدیغی كبی، قطایغه یقینلرینه-

لریله هر وقت احتلاط ایدوب بو سببلردن تورکیلکلرینی وتورکی تیللرینی کون بکون قوتلندره بارد قلری کبی دین اسلام ایله هم بلغار قرنداشلری واسطه سی ایله مشرف اولوب، علوم دینیه لرنی هم کوبراك بلغار شهرلرننگ تحصیل ایتگ کلمشلردر. *)

مشارلر، آتالری «اویغور» وقرنداشلری «بلغار» لر کبی بیك ایسکیدن اوشبو زمانمزغه قدر زراعت، سودا وتجارتکا آرتق هوسلی، قومیتلرننگ صلابتلی، دینگ اخلاصلی، وغیرتلی، تیکره‌لرننگ گی بارچه یاط قوملردن اوستون اشچان، طروش، تورکی قوملر کبی بتون ییر یوزینی اوزلرینه میدان بیلوب بیسارابیه دن، ولادیؤوستوککا، ققفاس آردلرندن، آرخانگیلکا قدر، بلغار قرنداشلری ایله برابر کسب وسودا وتجارة ایله شغللنوچی قوملردر. استعداد فطریه‌لری هم کوزل، وعلم ایچون هم اوزاق سفرلر تحمل ایدوچی قوملردر. آتا، بابا سنتنه وعادتنه بیك محبتلی اولدقلرندن بوکونگا قدر مدنیت، معارف خصوصنده برنقطه ده راق طوروچیلری کوب اولمش ایسه ده صوڭ وقت، أیلنه تیکراده گی احوال وزمان آشنوینه ده نظر التفات ایله باقوب دین وقومیتنڭ سلامت، وبقاسنه لازم اسبابلرغه تشبث ایدوچی عالملر، سوداکارلر، مسلمانچه وروسچه اوقومش، حمیت دینیه

ـ قطای تیلی سرایت ایتمشدر. «داملا» دیگاننگ گی «دا»: «بیکچنتای» و«بیکباو» سوزلرننگ گی «چنتای» و «باو»، کلمه لری قطایچه دن کرمشدر.

*) مشار قرنداشلر اوشبو صونگغی زمانلرده ده علم ومعرفتنی هماننگ شول ایسکی معدن لرندن = قزان تیکراسندن کوبراك آلالار.

وقومیه‌لری طاغیده قوتلنمش یاشلر ایچلرنده بیك کوبایب باردر.

سیاست جهتندن ایسکیده بونلرده طبیعی بلغار قرنداشلری تحت حمایه سنده اولمشلردر. بلغارلرنك حدودی نیژنیدن بوقاری ژولغا بوینچه‌ده ایللی آلتی چاقروم چماسنده اولمشدر (* هم نیژنی ناوغورد اورننده اوّلده بلغار شهرلرندن بری اولمشدر. (**

لکن احوال عالم برکویی طوره‌می؟ کورشیلرنده‌کی یواش وطنچ طبیعتلی اسلاوُانلر اوستنه دیگز آردندن ژاریاکلر کیلوب ییراشدیلرده آرالرندن روس قومی، روس حکومتی طوغدی. بونلر بتون اطرافغه غزا وهجوم ایده باشلادیلر. مشارلرده بونلرغه بیك یقین بلکه ایچلرنده قالدیلر. روسلر، منغوللر کیلگانچه‌گا قدر اوك بلغار ییرلرینه هجوم ایتکلادیلر. منغوللر کیلگاچ مشارلرده روسلر وبلغارلر ایله برابر منغوللر تصرفنه دوشدیلر. صگره قوم حاکملری اولان تاتارلر اسمی ایله روسلر طرفندن تاتارلر آتالدیلر.

ایمدی کتابمزنك بوجزئنده مشارلر حقنده اوشبو قدر معلومات ایله قناعت ایدوب، قالغان احواللری منغوللر بلغارلر ایله برابر ذکر ایدلنور انشاء الله (***

---

*) بالاخان اویازنده ”ژولژسکی غورودیس“ اسملی شهر (نیژنیدن ٥٦ چاقرم) پوغرانیچنی غورد اولمش، بالاخانه شهرنی بلغارلر بنا قیلمشلردر.

**) نیژنی ناوغورود اورننده روس مؤرخلری شهادتنه بناء (ابراهیم) قلغه‌سی اولمش تیز کوندن تفصیلنی وسندلرینی کوره‌چکسز

***) ایندی اوشبو قدر معلومات دن مشارلر حقنده بنم نی فکرده اولدیغم ونی اوچون خلق آراسینه ساچلمش تورلی فکرلرگا مخالفت ایتدیکم انشاء الله آڭلانغاندر. یوقسه خلق آراسنده مشارلر اصلی-

ایسکی وطنلرنده قالمش بلغارلر

ایسکی وطنلرنده قالمش «بلغارلر»، اورال طاغلاری غربندن،

ـ ونسبی حقنده تورلی سوزلربیك کوب اولدیغی کبی، تورلی کتابلرده تورلی عرض ایله یازلمش، بعضا اصلسز وسندسز واوخشاقسز حکایه لرده کوبدر. قایولری، ایسکی مشچار ـ فین ایله صاتاشدرولمش. قایولری تورك عسکری دیه پالاکلر آراسینه بر مناسبت ایله کروب قالغان قریم عسکری احوالی ایله صاتاشدرمش، بعضلر مشار قومنی بیك یاش کورستوب، شهزاده قاسم مشچار شهرینه بارغاچغنه جیولمش خلق ویارادلمش قوم دیوب، برخانلق تشکلی ایله برخلق ـ قوم تشکلنی صاتاشدره لر. عین الدین افندی احمرف نك مشارلرنی باتوخان تاتاری حساب ایتدیکنی ده تعجب ایله اوقدق. بعضلر اسلاوٴان قومنه نسبت ایدرکاده عذابلنمشلردر. امابونلر بنم گمانمچه امام غزالی رحمه الله نك، فیلنی کورب خبر بیروچیلر قصه سی کبی ادنی مشابهة ایله یازلمش وسویلنمش سوزلردر. آنلر ایله اوغراشورغه حاجت کورمایمن.

بزم برنك مشهورکا مخالفت ایتدوکمز بنه برماده باردر: بوکون آفستریه ۋینگربه ده اولان «مجار» لرنی آوروپا علماسی بر وقت جنوب طرفندن کلوب اوزمش «آوار» اسملی «اویغور»لر اولوینی گمان ایتمشلر ایدی. امـا صوکندان بونلرنك اورال طاغی فینلری ایستاك واغوللر، باشقورد وبلغارلر ایـله ده قرنداشلکلری کشف ایدولدی. امـا همانده مجارلرنی اوغرلرنك اوراده غی برفرقه سی وآنلر ایـله برابر طوغری جنوبدن کیتمش گمان ایدهلر ایـدی. بن ایسه آنلرنی اورال طاغندن اوّل اوقا بویلرینه، آنـدان دنیپر بویلرینه کیتمشلر تابامن. مجارنك مشار اولونی کورسته طورغان آثار واحوال کوبدر. همده بوکا هیچ برمانعنی کورمدیکمدن، مجارلرنك مشارلردن برفرقه اولوینه قرار ویردوم، اوشنداق مجارلرنك اویغور، ایله «اوغر» اولولری بری برینه منافی دگل ایدیکنی بیان ایده من.

قامانهری (پیرم غوبیرناسی) باشلرندن، قاما، ؤیاتکا، ایتل وبونلرنك تارماقلری تیکرالرنده بیك ایسکی زماندن‌بیرلی‌ترکلك ایتمشلردر. شویله‌که: ایسکی بلغار شهرلری «بیلار» «آلا بـوغا» *) «بـلغار» شهرلری تیکراسنده آدم اوغللرینك ایڭ اول یاصی‌بله‌باشلاغانلری طاشدن شومارتلمای (اشلیفوات ایدلمای) یاصالمش بالطا، پچاق، خنجر، قلچ، اوق وسونگو باشلری کبی‌بیك‌کوب آثارقدیمه تابلمشدر. اوشنداق اوشبو قورالرنڭ طاشدن شومارتلوب یاصاغانلری، صکره اوشبو قورالرنك برونزادن، آخرده خلق تیمراشلی بله باشلاغاچ تیمردن یاصالمشلریده کوب تابامشدر. بو قورالر یاصالمش معدن لری باشقه اولسه‌ده روشلری صورتلری ایڭ صوڭغی بلغارلر نقی‌ایله‌تمام برتورلی اولدیغندن البتة اوشبو بلغارقومی‌اثری بولوی استدلال قیلنه‌در. بوحاللر ایسه بلغار قوملری‌نك بیك ایسکی قوملر ایدوکنی کورستمکده‌لردر. **)

*) «آلابوغا» ایسکی تورکچه «آلا اوگز» دیگان سوز. «بوغا» لفظی همانده آرامزده ایشدله‌در: بیك سیمرگان‌کشینی سیمرکان اوگزکا اوخشاتب «بوغا کبی» دیلر.

**) آثارقدیمه علماسی آراسنده «طاش عصری» آتالنه‌در. آدم بالالاری معدن‌اشلی بلمای، بارقوراللرنی کیسکن طاشدن یاصاغانلر. بونیده اوّلا شومارتا بلماکانلر. صکره شومارتب یاصاغانلر. بو ایکی تورلی قورال «طاش عصری» نڭ اوّلکی وصونگغی وقتلری آتالنه در. صڭره آدملر معدندن برونزا یاصی بلگانلر. بار کیرك قورا-للرنی آندان یاصاغانلر. صونکره تیمر معدنی اشلی بلوب آندان یاصی باشلاغانلر.

بونلر هر قایوسی اوزینه آیرم عصرلر صانالادر. آرالارنده نچه شار یوز یللر اوزوب کیتدوکی تخمین ایدلنه‌در.

بلغار قومی مدنی معیشتکا-قریه‌لر بنا ایدوب ایگون ایگارکاهم بیك ایرته توتوندیلر. بتون اطرافلرنده همانده وحشت، بدویت ایکان بلغارلر ایگون ایگوب قاما، ژولغا بویلرینی آشلق خزینه سینه دوندردیلر.

بو آشلقلرنی بلغارسودا کارلری، ژولغا واوقا، ژیاتکا تارماقلرننگ یوروب صاتارلر، کورشیلرنگگی قوملرده، نی سببدن اولسه‌ده آچلق اولسه بلغارلر شفقت یوزندن آنلرغه آشلق بیروب طماقلرینی طو یدرورلر ایدی.

اسلاڤانلرغه هم نچه کره آشلق بیروب آچ وقتلرنگ طماقلرینی طویدردیلر. *)

بلغارلرده سودا وتجارت هوسینگ بیك ایرته اویغاندی. سودا وتجارت ایدرایچون جایلی واوڠایلی اورنلرغه، کاما، ژیاتکا، ژولغا، اوقا، **) وبونلرنڭ تارماقلری وطماقلرینه بیك کوب شهرلر بناقیلدیلر.

---

*) تاتیشف وکارامزین بوواقعه‌لرنی آنلردن کوچروب برسنی بویله حکایه قیلمشلر: «سوزدال خلقی بو(آچلق) وقتده بای مملکتلی اولان کورشیلری بلغارلردن یاردم‌استاب کوب آشلق آلوب قایتدیلر. بلغار خانی ژیلیکی کناز یوری‌غه بولاك ایدوب اوتز کیمه آشلق یباردی. ژیلیکی کناز بیك رحمت اوقب آلوب قالدی.»

**) تاتیشف (روس‌ایسکی ومعتبر مؤرخلرندن ۱۶۸۶سنه دن ۱۷۵۰ سنه‌کا قدر سلامت «روسیه‌تاریخی‌ایلڭ‌ایسکی زماندان باشلاب» نام‌اثر معتبره‌سی بیش کتابدن عبارتدر. روسیه‌ننڭ برنچی تاریخلرندن صانالادر. تسار میخائل‌غه قدر‌یازمشدر.) : «اوقانڭ ژولغاغه‌قویغان یپرننگ‌کو بتاندان بیرلی‌بلغارلرشهری‌ایدی. آنی روسلرخراب‌ایتدیلر-

اوزلرندن شمالدگی بدوی ویارم مدنی قوملر ایله، اوشنداق جنوب طرفندغی مدنی قوملر: یونان (** (غریق) لر، روماليولر، فارسیلر صگره عربلر (مدنیت عالمنه طوغدقدن صگره آنلر) ایله بیك الوغ وبتون عالمگا مشهور سودا وتجارت قیلدیلر.

بلغارلرنڭ اجتهادی، وفینلرنڭ طوغریلقلری آرقه سنده تیللرنی بلمدکاری قوملر ایله بتون عالمنی عجایبگا قالدرمش «تلسز سودالر هم قیلدیلر. تلسز سودا بویله اولمش: فین قوملرندن «ژیست» وغیرلر ایله بلغار سوداکارلری بوروشچه سودا قیلورلر ایدی: بلغار سوداکارلری بربیلگولی اورنغه کیلوبماللرینی بولك، بولك

—صگره اورننه نیژنی ناوغورود شهرنی بنا قیلدیلر.» دیور. «مالغین» (مشهور مؤرخ ۱۸۰۶-۱۸٦۵ اصلی فرانسوز) نیژنی ناوغورود اورننده ,,ابراهیم،، قلعه‌سی ایدی دیور. اشپیلیواسکی (روس مؤرخی): «اون اوچونچی عصرنڭ یکرمنچی یلنه (٦۱۷ سنه هـ. — ۱۲۲۰ سنهٔ میلادیه‌گا) قدر بلغار یيری آراسنده چیك اوقا طماغندن ایللی آلتی (٥٦) چاقروم یوقاری، ژولغا بوینده بالاخان اریازنده «غورودیس» شهری ایدی» دیور. پروفیسور ایخاچوف: «آثاردن بلنوینه قاراغانده، بلغارلرنڭ حدودی پرم غوبیرنالری واورال طاغلرندن ایدی» دیور.

**) بلغارلرغه آتالری ,,اویغور،، تورکلرندن کوچمش اولان سودا وتجارت هوسنی یونان (غریق) مهاجرلریده کوب ضورایتدیلر. چونکه «هرودوت» زماننده‌ن بیرلی یونان مهاجرلری قرادیگزدن اورال طاغلرینه قدر کیلوب یوررلر ایدی. قرادیگز ایله اورال طاغلری آراسنده‌نی قدر بدوی خلقلر آلشنسه‌لرده اما سودا وتجارتنی تورکی قوملر هرقایوسی مقدس بیلورلر، اصلا ضررتیکورماسلر ایدی. یونان آقچه‌لری بلغار حرابه‌سنده کوب تابلمشدر.

ایدوب قویارلرده شول اورنك قالدروب نی ده بولسه برعلامت قویب اوزلری ایکنچی یپرلرکا کیتارلر ایدی . فینلرده اوزماللرینی، بلغار سوداکاری قالدرغان ماللریاننه کیلتوروب قویارلر ایدی . بلغار سوداکاری کیلوب قاراغانك، فینلرنك مالی یتارلك ، فائده کوررلك بولسه ، فینلر مالنی آلورلر ایدی . بلغار سوداکاری فینلر مالنی آلغاچ سودا بولغانغه حساب اولور ایدیك، فینلرده بلغار سوداکاری مالنی آلورلر ایدی . اگر فینلر قویغان مال بلغار سوداکارلری قارامقنده یتارلك کورنمسه بلغار سوداکاری فینلر مالنی آلمای ینه قالدروب کیتار ایردی . فینلر ماللری آز بولدیغنی بیلوب ینه آرتدورلر ایدی ، تا اینکه بلغار سوداکاری آلغانچه . بلغارلرنك بوسوداسنی عرب مؤرخلریده یازمشلردر . ناوغورود کوپیسی غوراتی روغؤیچ نك سالنامه سنك ده بوخبر یازلمش ایدوکنی مشهور روس مؤرخی صالاؤیوفده نقل ایلر در . بن تاریخلرده بوواقعه (تیلسز سودا) نی اوقغان صوك بویله عدالتلی برزمان بولنوبده، فینلر ایله بلغارلرنکده بوقدر حسن اخلاقلی عادل خلقلر اولوینه اشانماسم کیلمای ایدی . کورکان براهل حساب ایتدیکم کشیگا بوواقعه نی سویلاب بوحقده فکرلرینی صورار ایدم . تورك فین قومنی یخشی طانیغانلر بونده تعجب ایدلنه چك واشانلمیه چق برشی اولمدیغنی، خصوصا باشقه قوملر ایله قاتشمغان وآنلردن برشی اوگرنمگانلرنك ده بوندای خلق وعدالت بو کونده ده همان کورله در دیه لر ایدی. خصوصا مشهور تومنلك نعمة الله حاجی مرحوم قارمشاقف بنی بوخصوصده، کوب مثاللرینی کورستمك ایله،

تمام قناعتلندردی. وعلاوه سنه تاری شهرنك ایسکی واعتبارلی سوداکار رحمة الله قارطدن سند ایله ، آنك اوزی کوردکی وتکرار تجربه ایتدیکی فین (اوستاکلر) عدالتی وحسن اخلاقی حقنده خبرلر سویله دی : شویله که مذکور رحمة الله آغانك یاشراك زمانلرینه قدر اول وباشقه‌لر بیریزوفسکی اوستاکلر آراسینه طوندرالرغه الوغ آنبارلر بنا ایدرلر اولمشلر. قش کونلرنده مذکور آنبارلرغه آشلق کلتوروب تولترمشلر . آنبارنك ایچنه نچه تورلی مقدارده صاوت قویمشلر وهر قایوسنه ضورلقنه نسبة ایله برتورلی وحشی جانوار تیرسی قداقلامشلر. بوایسه « شول نوع جانوار تیرسی کلتورگوچی اوشبو صاوت ایله برصاوت آشلق آلسون » دیمك اولمش. آنبار هیچ یوزاقسز وصاقچیسز حالك دوام ایتمش. اوستاکلر آنبارنك وجودندن خبردار اولورلر . وآنك تلسز کلامنی وحرفسز یازونی آکلارلر . آلوب کیلدیکی تیرسی برابرینه تیوشلی مقدارنده آشلق آلورلر . ذره قدر اولسون آرتق آلماسلر ! تیرسنی شونده قویب کیدر هیچ کم آلماس وحیانت ایتماس. نچه وقتلردن صوك آشلق صاحبی سوداکارلر کیلوب تیریلرنی آلوب کیدرلر ! اوشنداق سوداکارلر وآشلق کلتروچیلر یولده استانسه (موقف) لر بولنمدیغندن ایولرندن بیك کوب ایدوب رزق حاضرلەب چقمشلر. یولك استانسه، استانسه مقدارنده اورنلرغه قایتوده حاضر اولسون اوچون بررمقدار آزقنی قازغه کومارلرده اوستنه برعلامت قاداب کیدرلر. آوچی اوستاکلر شول علامت آستنك تاتلی نعمتلر بارنی بلورلر. لکن هیچ تیماسلر وذره قدرسنی کیموتماسلر! آنك اوستنه بناکاه علامتلری یا، قارکوب

یاغودن ویا وحشی حیوانلر اشقنودن بلمسزلك حالنه کلسه‌لر اوستاکلر اول علامتلرنی ینه قالقتوب اصلاح ایدوب کیدار اولمشلر! کورگزنندای عدالت! وننددای حسن اخلاق! (*

بلغارلر، یونانلردن، فارسیلردن صوك روماليلر ایله بروقتده راق عالمنك ایك مدنی قوملری صره‌سنه کردیلر (** سودا وتجارت وصناعت آرقه‌سنده اسکاندیناؤیه یارم آطه سندن، فرات نهرلرینه، قطای وتبتدن روماغه قدر قوملرکا اوزلرینی تانتوب، آرالرنده واسطهٔ تجارت اولدیلر. (*** وبوسایه‌ده اطراف دولتنی اوزلرینه جیدیلر. خلق کوبایدی. شهرلر ضورایدی. ولایتلرینی آلتون کمش ایله

*) رحمة الله قارط نك آخر عمرلرنده بواحوال آلشنمشدر: روسیه ایچروسندن نفی ایدلمشلر کوب کیله باشلاغاچ رزقلرده وآنبارلرده سلامت طورمای باشلامشلر در.

**) « بلغار » شهری میلاد عیسی ع. م. دن ایکی عصردن زیاده ایلك بنا ایدولدیکی روایت ایدلنه‌در.

***) اسکاندیناؤیه میخلری بغدادده کیولدیکی کبی، بغداد (عرب) درهملری اسکاندیناؤیه‌غه بیك کوب کیلو رایدی. بالطبع بویلرنده واسکاندیناؤیه‌ده عرب درهملری نك خزینه‌لری اوشبو صوڭغی زمانه‌کا قدر تابله‌در. بلغارده یونان اشیاء نفیسه سندن آلتون ایله زینتلب یاصاغان قلچلر، وپیالا مرجانلر، قطای یازولری ایله زینتلنمش معدنی کوزگیلر، صاوتلر، روما، فارس، حتی افغان وهندستان آقچه لری تابلمشدر. مشهور پروفیسور لیخاچوف، بلغارده وتیکراسنده تابلمش اوشبو کبی آثار قدیمه‌دن الوغ موزه خانه ترتیب ایلمشدر. بلغار شهرلری وآثار قدیمه‌سی حقنده کتابمزده مخصوص برجزء اوله چقدر.

طولدردیلر. بای مملکت آتالدیلر. آلتون وکمش کوبلکدن کنایه، « بلغار شهری »: « کمش بلغارلرینك الوغ شهری » و « آلتون تخت » آتالدی (*

بلغارلرده هنر وصناعت

هنر وصناعت ده بلغارلرده بیك قوتلنمش ایدی . قطاط نانکه، بزطوقمق، جوندن پوصتاو (صوقنا) صوقمق ، صابون، شم قویمق یورط والوغ عمارتلربنا قیلمق **)، ایتوك تکماك (ایچ ایتوك، طش ایتوك)، تیری ایلاماك ، میخ ترکاماك ، آلتونچی وکموشچی لك***) وباشقه

*) وسیۋولود اوچونچی نڭ یدی کناز اتفاقی ایله «بلغار» غه سفری روس ایسکی تاریخلرنده « کمش بلغارلرنڭ الوغ شهرینه » عباره سی ایله حکایه قیلنمشدر . « بلغار » شهری نڭ «آلتون تخت» آتالدیغنی « فرهنك نامه » صاحبی و « اردمان » (نیمس علما وفیلسوفلرندن ۱۸۰۵ سنه دن ۱۸۹۲ کا قدر) حکایه قیله لر .

**) آندری بوغالوبوف، سوزدال کنازی زماننده بلغار معمارلری کناز دعوتی ایله کیلوب ۋلادیمر شهرنده پری اسۋاتی بوغورودیتسه آتالمش الوغ کلیسانی بنا ایلمشلر .

***) ولادیمر اسکی غوبیرنالرده وفین قومی مقبره لرنده تابلمش آثار قدیمه آلقه لرنڭ قالبی بلغار خرابه سنده تابلمشدر . ایکنچی یاغنه خط کوفی ایله دعالر یازلغان کوزگیلر ، آلتون وکموش نرسه وآقچه لر بلغارده حسابسز کوب تابلوب، کوبسی خصوصی کشیلر قولینه کرمش، بعضلری کموشچی وآلتنچی لر قولینه کروب باشقه اشیالر یا صالمش . بر آلتونچی عمرنده ۸ پوط بلغار کمش آقچه سنی بوزوب باشقه نرسه یاصاغاننی سویلامش. شهر بلغارده برقبرطاشنه ده آلتونچی شهید الله موسی اوغلی دیب یازلمش در .

هنرلر، خصوصا کون اشلامك هنرلری بیك رواجده ایدی. اناطولی مملکتلرنده «بلغاری» آتالمش صاختیان،بغار امملکتلرنده «بلغار» آتالمش طبانچه‌لق یخشی وقالون صغر کونی بر وقت اوشبو بلغارلردن کیلتورولدیکی روایت ایدلنه‌در. بلغار یورطی الوغ وبرکتلی، خلقی بای، حیوان کوب ایدی. پادشاه‌لرینه نالوك مقامنده صغر واوگز تیرسی بیرورلر ایدی. بوتیری‌لر بیك کوب‌جیولدیغندن‌بیك یخشی کون ایدلنوب اشلانوب بتون اطرافغه صاتانور ایدی. «بلغاری» اسمنده مشهور اولب بیك یراق یرلرگا قدر کیدار ایدی. بونك اوچون بعضلر بوقوملرنڭ ،،بلغار،، آتالنوینه سبب اول زمان بلغار آتالمش صغر واوگوز تیرسی اشلاولری اولونی گمان ایتمشلردر.

سودا وتجارت، وهنر وصناعت هوسی بلغارلرنڭ روح وطبیعتلرینه قدرسگشدی، آوروپا خلقی تعبیرنچه اینستینکت بولب أورلدی. بلغارلر آتالری ،،اویغور،،تورکلرندن آلدقلری بو، سودا وتجارت وهنر وصنایع روحنی اوغللرینه وقرنداشلری اوغللرینه (بوکونك قزان تاتارلری ومشرلر آتالمشلرغه) تاپشردیلر. بونلر بوکونلرگا قدر ڤلادیۋاستوکدن کییف کا، آرخانگیلدن باکوغه قدر ساچلوب، تعلیم واسطه سی، ویا باشقه لردن اوگرانوب دگل، بلکه آتالری وآغالری بلغاریلردن قالمه روح واینستینکت (طبیعت) قوتی ایله سودا وتجارت ایتهلر. اوشنداق، قزان واطرافنك اوّلك حسابسز کوب اولان، کون، وصابون، شم زاۋودلری، تطاط، نانکه، بز فابریکه لری، هم تاریخلرده بلغار شهری ایله برابر ذکر ایدلمش «سوار» ویا «سنفار» شهری بولوی مظنون «سنبر» شهری اطرافنك جون ماتریه فابریکه لری،

آتالری و آغالری ایسکی بلغارلردن قالمه روح وطبیعت ثمره‌لر یدر. بونی تجربه وتحقیق اهللری اولان مؤرخلر؛ ازجمله روسلر هم بیان ایتمشلردر. *)

بلغارلرده آقچه

سودا وتجارت اشنی، معدن - میتال آقچه‌لرنڭ ضرور ایدوکنی بیلوب بلغارلربیك ایسکیدن، حتی یازو بلمگانلری زمانلردانوق آقچه صوغه باشلادیلر. شهربلغار خرابه‌لرنی، برده یازوسز؛ أیلنه سینه نقطه‌لر تزیلگان اورته سنه یولدز روشلری قویلغان، ایکنچی طرفنه ده یازو بلمگان باشقرد طمغه‌لرینه اوخشاولی طمغه‌لر قویلغان آقچه‌لر تابله‌در. صگره اسلامیتلری بعدنده، تورکی تیلی، عرب حرفی ایله یازلمش آقچه‌لر هم بیك کوب تابله‌در.

هجرتنڭ اوچ یوز (۳۰۰ سنه ه. ۹۱۲ م.) تیکرالرندن باشلاب، (۳۳۸ سنه ه. ۹۴۹ م.) (۳۶۶ سنه ه. ۹۷۶ م.) (۵۸۵ سنه ه. ۱۱۸۰ م.) (۶۱۰ سنه ه. ۱۲۱۰ م.) (۶۱۷ سنه ه. ۱۲۲۰ م.) (۶۱۸ سنه ه. ۱۲۲۱ م.) (۶۲۸ سنه ه. ۱۲۲۵ م.) لرده تاتارلر کیلگانچه «بلغار» و «سوار»

---

*) زمانه‌لربیك آلشنديغی سببندن تجارة طریقلری، صناعت آلتلرینی بیك آلشندی. ایسکی طریقلر، ایسکی معلوماتلر؛ ایسکی آلت (قورال) لربو زمانه ایچون یتمدیکی آچیق بلندی. بوسببلردن سودا وتجارة، هنروصناعت بابنی باشقه‌لردن آرتق قاله بارمقمز، بعض سودا وبعض صناعت‌لرنڭ بالکل قوللریمزدن چیقدیغی تأسف ایله کورنه‌در. اگر آتا بابا اینستینکتنی بتونلای یوغالتمسدان ایلك معلوماتمزنی، قورالریمزنی زمانه‌غه موافق ایتسك انشاءالله برنچی لکمزنی ینه قایتارورمز.

شهرنده صوغلمش آقچه‌لر کوب تابلدی. تاتارلر (منغوللر) کیلگاچده شهر بلغارده آقچه صوغلو توقتا‌لمدی. بلغار تورکلری بیك کوبتاندان مسلمان اولسه‌لرده اما تاتار (منغول) لر اول وقت مسلمان دگللر ایدی. شولایده اولسه نه دین ونه خلافت خصوصنده تعصب‌لری اولمدی. بلغارلر اسلامیتلری صوڭنده امور اداره‌لرنده استقلال اوزره اولسه‌لرده اما اسما بغداد خلیفه‌لری توابعندن اوزلرینی صاناب آقچه‌لرنده ده اوزخانلرینی «امیر» لقبی ایله اسمنی، وبغداد خلیفه‌لرینڭده اسمنی برگا یازارلر ایدی. تاتارلر کیلوب بلغارلر، تاتارلر تحت تصرفنه توشکاچده بغداد خلیفه‌لری اسمنه آقچه لر صوغلدی. تاتارلر بوڭا تعرض ایتمدیلر. منغوللر کیلوندن آلطمش یللر صوڭ (۶۹۲ سنه ه. ۱۲۹۳ م.) ده خلیفه الناصرلدین الله اسمنه شهر بلغارده صوغلغان آقچه‌لر تابلدی. (*

تاتار (منغول) خانلرندن اوّلگی دورتسی زماننده قرا قورمده اولان «خاقان» لری اسمنه آقچه صوقدردیلر. (** بشنچیسی منکوتیمور اوز اسمنه صوقدره باشلادی. اون بشنچی عصر میلادی

---

*) بلغار آقچه‌لری حقنده تفصیللی معلومات کتابمزنڭ بوندن صوڭغی جزئنده کورلور.

**) چنگزخان واولادلری تاریخلرده منغول اسمی ایله‌ده تاتار اسمی ایله ده یوروتلنه‌لر. روسلر کوبراك «تاتار» اسمی ایله یوروتدیلر. لکن صحیح منغول آتامق، چونکه چنگزخان منغول قومندن ایدی. تاتارلر آنکا تابع فرقه‌لر ایدی.

اورته‌لرینه (٨٥٤ سنه هـ. ١٤٥٠ م. لرگا) قدر شهر بلغارده صوغلغان آقچه‌لر تابله در. (*

بلغارلرده علوم ومعارف

اویغورلر کبی بلغارلرده علوم ومعارفده بایتاق یول آلمشلر ایدی. همت وغیرتلرینڭ الوغراقنی سودا وتجارتگا باغلادقلرندن علوم ومعارفده گرچه یونانلر درجه‌سنده اولمدیلر، شولایده اولسه کوب علما یتشدردیلر. بایتاق اثرلر هم قالدردیلر. مرجانی حضرتلری مستفادالاخبار نام کتابنده بونلری تفصیلی ایله بیان ایده در. بلغار قاضیسی یعقوب بن نعمان کبی مؤرخلری هم اولمشدر. ابوعبدالله محمد غرناطی بلغار شهرنده بوقاضی ایله تانشوب بلغار قومی اسلامیتی حقنده آندان بایتاق سوز کوچره‌در. بلغار خانلری اوزلرینه عامگا نسبتنی بارچه ملتلردن آرتق کورب «عالم» معنیسنده اولان تورکیچه «بیلـگوار» اسمی ایله آتالنورلر ایدی. (**

*) اوشبو خصوصلرنی اعتبارغه آلوب، مشهور آریونتالیست (علوم شرقیه عالمی) ونومیزمات (آقچه‌لر علمنه ماهر) «فرین» ایته در: «سودا وتجارت بابنده معدن آقچه نڭ کرکلی وضرور ایدوکنی بیلوب، باشقه‌لر صوقغان ایله‌گنه قناعت قیلمای، اوزلرینه آقچه صوقغان قوم مدنیت درجه‌سنده البته توبان اولممشلردر. اوزلرنده صوغلمش آقچه‌لری بولوی بلغارلرنی اطرافنده اولان بارچه خلقلردن یوقاری درجه‌گا قویه‌در.»

**) اویغورلر کبی بلغارلرده «علم» نی اوزتیللرنچه (تورکیچه) «بیلك» آتامشلردر. «بیلـگوار» ده «علمی وار» دیمکدر.

بلغارلرده جنکاورلك

اویغورلر کبی بلغارلرده مدنیت‌ده شول درجه‌لرکا یتوشسه‌لرده تورکیلك صفتلرندن الوغراقی اولان جنکاورلکلرینی هم بتونلای غائب ایتمدیلر. زراعت، تجارت، صناعت‌لری سببندن اطرافنده اولان بار چه خلقلردن آرتق مستغنی ودولتلی ایدیلر. اسلامیت نشرینی‌ده صوغش واسطه‌سی ایله دکل، بلکه علمادن داعی‌لر یبارو طریقی ایله قیلمورلر ایدی. بو سببدن صوغش کوب قیلمیورلر ایدی. اما بعض بر ضرورة وقتده صوغش، بلکه هجومده ایدرلر ایدی. زمان وحال‌نك تلاوی بوینچه «مورم» شهرینی، «اوستوغ» ایله «اونژا» شهرلرینی هم صوغشب آلمشلر ایدی *) بلغارلر پادشاهلری «زبیرخان» تحت قوماندەسنده بیك الوغ قوة ایله ایتل یقاسندن قوزغالب الوغ شوکت ایله، تورلی طائفه خلقلرنی قول آستنه آلوب روم ولایتنه غزا قیلمشدر. دونایی بوزاوستندن کیچوب قسطنطینیه‌دن اوتز چاقروم یرکا قدر یتوشمشدر. روم قیصری بیك الوغ خوف ودهشت ایچنده کوچ حال ایله قسطنطینیه‌نی قوتقارا آلمشدر. **)

---

*) «مورم» شهرنده روس رازبوینکلری جیولوب یاطوب، صو یوزنده یورمش باغار سوداکارلرینی طالاب تنکالرینه تیارلر ایدی. بلغارلر کنازلردن بونلرنی تأدیب ومنع ایدولرینی تکرار صوراد یلر. لکن گنازلر اعتبار والتفات ایتمدیلر. بس بلغارلر اوزلری باروب تأدیب ایدرکا مجبور اولدیلر.

**) بو واقعه‌نی عرب مؤرخلرندن بعضیسی هجری ۱۶۳-۷۷۹ سنه کا نسبت ایدوب روم قیصری یوستنیان عصرنده ایدی دیمشلر. بو—

امام المؤرخين مسعودی رحمه الله *) بلغار خلقنی توصیف مقامنده ایته‌در: «بلغار خلقی الوغ جماغه بیك محکم شدید البأس غیرتلیلردر. آنلرغه کورشی اولغان خلقلرهمه‌سی آنلرغه مطیع ومنقاددر. بر آطلی مسلمان یوز، ایکی یوز آطلی کافرکا قارشی توروب صوغشادر. قسطنطینیه اهلی ده آنلرغه مقاومت قیله آلمایدر». تاتارلر اوّل کیلو لرنده اوزنی اسکندر ثانی آتامش الوغ قوت وشوکت صاحبی اولان خوارزمشاه غه، آذربایجان، آلان، قپچاق توركیلرینه، گرجیلر، روسلر غه بارچه‌سنه غلبه ایدوب بونلرنی یمان صورتده بوزمشلر ایدی. اما بلغارلر ایله محاربه ایتدکلرنده، بونلر تاتارلرغه شول قدر آچیق غلبه ایتدیلرکه آنلردن بیك آزی غنه سلامت قالوب چنکز یاننه قایتوب کیتدیلر. هم اوزاق مدت ینه‌دن قایتب کیله آلمای طوردیلر (ابن الاثیر رحمه الله). بو واقعه هم بلغارلرنڭ جنكاورلك درجه‌سنی کورسته‌در.

ایکی نڭ بری البته خطا: بوستنیان ایکنچی ۸۶ ه. ۷۰۵ م سنه‌دن ۹۲-۷۱۱ سنه‌کا قدر ایمپراطور اولمش اما ۱۶۳ ه. ۷۷۹ م. سنه‌ده قسطنطین ۵نچی پورفیرو جنت (بوغرانورودنوی) ایدی. بو واقعه نڭ یا، سنه‌سی ویا ایمپراطورنڭ اسمی یاڭلشدرلمشدر. روس تاریخلری ایسه بو واقعه نی اصل اصلاؤانلرغه نسبت ایدوب «بلغارلر ایله برابر» عباره‌سنی کنه قوللانالار.

*) امام المؤرخین ابو الحسن علی بن الحسین بن علی المسعودی البغدادی رحمه الله بغداد علماء متقدمیننڭ ایڭ ضورسندن، اکابر اصحاب رسول الله دن اولان عبدالله بن مسعود رضی الله عنه اولادندندر. ۳۳۲ ه. ۹٤۳ م. سنه‌ده مشهور تاریخنی یازمشدر. تاریخی مؤرخین اسلامیه‌کا مأخذ اولدیغی کبی آوروپا تیللرینه هم ترجمه ایدلمشدر. بزم روس تاریخلریده آندن سوز کوچره‌لر. ایڭ قیمتلی آثار اسلامیه‌دن صانالادر.

بلغارلرنڭ سیاست جهتلری

بلغارلر تیکرالرندە اولان بارچە قوملرگا نسبة مدنیتلی، معارفلی اولدیغندن بارچەسنە قوم حاکم اولمشلر ایدی. «الوغ بلغاریە» (ویلیکی بولغاریە) آتالمش مملکتنڭ حدودی: اورال-جایق نهرلرندن، اورال طاغلرندن پرم غوبیرنالری، قاما، ۋیاتکا بویلرندن، ایتل واوقا تارماقلری بویلرینە، وآندن جنوب غرب طرفنە، دنیپر، قرادیڭز قریم، قفقاس، استرخان، دیڭزی بویلرینە قدر. حتی آرال دیڭزی بویلریدە بلغاریەدن صانالور ایدی. بودائرە ایچندە اولان مشار، باشقورد، خوالیص کبی تورکی قوملردە، واغول ۋوتاك چرمس چواش - عربلرنڭ برطاس آطامشلری موردۋالر کبی فین قوملریدە بارچەسی ،،بلغار،، تبعەسی حسابلنورلر ایدی. تبعەلکدە آز برشی (حیوان تیرسی) بیرمکدن عبارت اولدیغندن هیچ کمنی کوچاندرماس ایدی. أیتلمش قوملرنڭ هر قایوسنڭ، روسلر «کناز»، ابن فضلان ،،پادشاه،، تعبیر ایتمش حاکملری اولر ایدی *) ضرور و حاجت وقتدە «بلغارخانی» «بیلکوار» دعوتی ایلە یانینە جیولورلر ایدی. آوارلرنڭ، جنوب طرفندەغی اوغر بلغار مجار طائفەلرنی اوزلرینە تابع ایدولری الوغ بلغاریەنڭ ایکیگا بولنوینە سبب اولمشدر. چونکە آوارلر ضعفندن صوڭ ،،آزاق،، دیڭزی بویندە هم بر ،،بلغار،، حکومتی ظاهر اولدی

---

*) بلغارخانلری تحت تابعیتندە اولان ،،فین،، قومی حاکملرندن بعضلرینڭ خصوصی اسملریدە (یوریشا ویورغاص کبی) تاریخلردە محفوظدر.

صوڭره بوآزاق-بلغار حکومتی شمالی قفقاز تیکراسینه، صوڭره خزر دیگزی بوینه کوچدی. یوقاری یغی، یایسه قاما بویندەغی بلغار حکومتی برنچه وقت ،،توبانگی بلغار،، یایسه ،،خزر،، حکومتنه تابع اولمغه مجبور اولدی. خزر خانینی الوغ خان معنیسنده اولان ،،خاقان،، آتالدی. یوقاری یغی بلغارلر ییرلری ولایتلر بدەبرنچه وقت خزر مملکتندن حسابلانوب ،،خزریه،، آتالندی *) لکن برطرفدن، بوایکی «بلغار» حکومتی آراسنه استرخان ایله صاراتاغ صغرالری آراسنه پچنیغ، اوز، قپچاق کبی تورکی قوملر کیلوب آرالاشولری، ایکنچی طرفدن اسلامیت ظهوری، بوایکی حکومت آراسنی بتونلای آیردی. ایسکی وطنلرندەغی یایسه قامایانندەغی بلغارلر ،،یوقاری یغی،، یایسه ،،قامابلغارلری،، خزر دیگزی یانندەغیلر ،،توبانکی بلغارلر،، یایسه ،،خزر،، آتالدیلر. یوقاری یغی بلغار حکومتی، توبانکی بلغار حکومتی ایله علاقەسنی اوزکاچده اطرافندەغی، یوقاری یغی ایتلمش قوملر ایله اوّلگی نسبتنده قالدی. ابن فضلان کیلگانده جیولغان بلغار خانی قول آستنده اولان ،،پادشاه،،لر، شول قوملر حاکملری ایدی. بونسبت اوزاق مدت، یعنی منغوللر کیلگانچەکا قدر دوام ایتدی.

بلغارلرنڭ منغوللر تصرفنه توشوب صڭره تاتار آتالنولری

منغوللر، یوقاری یغی بلغارلرنیده، قپچاقلر تحت حاکمیتنه توشمش اولان توبانکی بلغاریاکه خزرلرنیده قول آستلرینه کروتدیلر.

---

*) یوقاری یغی بلغارلر شهرندن بری اولان ،،ایسکی قزان،، شهرینی خزرشهرلرندن صانالدی. خزریه مملکتی او قابویندن کورستلدی

حاکمیتنی اسملری ایله برابر قیپچاقلردن آلدیلر. منغول حکومتی «قپچاق حکومتی» آتالدی. منغوللر اوزلرینی «مغول»، «جوجی ایلی» صوڭره «اوزبك» آتادیلر. اما هیچ وقت تاتار آتامدیلر. چونکه خانلر وقوم غالب منغوللر ایدی تاتارلر ایسه مغلوب قوملر ایدی. بو حکومتکا تاتار حکومتی، خلقنه‌ده عموما تاتار اسمی باشقه‌لر، چیتلر (خصوصا روسلر) طرفندن ویرلدی. منغول حکومتی یمرولگان صوڭ آنلر تحت حکومتنه کروب چیقمش یوقاریغی توبانگی بارچه بلغارلرنی روسلر، قانون عالم اقتضاسنچه واوزلری روشنچه قوم حاکملری ینه نسبت ایله *) «تاتار» آتادیلر. بر منغول حکومتی بیش حکومتکا

---

*) حکومتلری یمرولگاچ مغول-تاتارلرنڭ کوبراگی اوزبك اسمنده تورکستان صحرالرینه چیکلدیلر. بر قدریسی بلغارلر خزرلرکاده قوشلب قالدیلر. لکن آنلر بر جهتدن بلغارلرغه نسبة عددلری بیك آز ایدی. ایکنچی جهتدن تاتارلر بلغارلاشدیلر. یعنی اوز تیللری (مغول تیلنی) قویدیلرده بلغار تیلی ایله سویلشدیلر. واوز عرف عاده (کوچمه معیشتنی) لرینی قویب بلغارلر کبی مدنی معیشت ایلوب، آنلرنڭ طبیعت واخلاقلرینی ده آلدیلر. هیچ بر قوم کرك بدوی کرك مدنی اوز قومیتندن نفرة ایتمدیکی حالده بزم اسلافمز-بورونغیلرمزنڭ تاتارلقدن نفرتلری، امضالرینی ده ,,بلغاری،، ایله قیدلمکلری اوشبو سببدن اولمشدر. بزم اسلاڤنلر ایله ڤاریاك-روسلرده بویله اولدیلر. هم دوناي اسلاڤانلری ایله بلغارلرده بویله اولدیلر. یالغز فرق شول خصوصده‌که اسلاوانلر ایله ڤاریاك-روسلرده، هم اسلاڤانلر ایله بلغارلرده قوم حاکم ایله محکوم بتونلای باشقه باشقه اروغلردن ایدی. اما بلغارلر ایله تاتارلر هر ایکاوسی بر اروغ ,,تورك،، قوملرندن اولمشلردر. تفصیلی تاتارلر بیاننده ینه کوریلور.

بولنمش اولدیغندن، حکومت اورنلرینه نسبت ایله قاما بلغاریلرینی «قزان تاتارلری» مشارلرنی ،،قاسم تاتارلری،، قریم بلغار-خزر لرینی،،قریم تاتارلری،،استرخان تیکر اسنده گیلرنی «استرخان تاتار لری» سبیر یاده‌غی تورکی قوملرنی «سبیریا تاتارلری» آتادیلر. (*

اسلامیتلری بعدنده بلغار خانلری بغداد خلفاء اسلامیه سینه انتساب ایدلنوب، خطبه لرده، آقچه لرده اولا بغداد خلیفه لرینك، صوڭره بلغار خانلری اسملرینی ذکر ایدرلر ایدی. اما اداره مملکتده بتونلای مستقل ایدیلر. یدنچی عصر هجری اورته لرینه (اون اوچونچی عصر میلادی اورته لرینه) کیلگانچه‌کا قدر، بلکه تاتارلر کیلگاچده اوشبو حال مداومت ایتدی.

اوشبو قدر معلومات «اوغر-بلغار- باشقرد-مجار-مشر» اسملی قوملرنڭ کملر ایدوکنی آچیق کورستسه کرك: «اویغور» تورکلری ایله «فین» لردن حاصل اولمش قوملر اولسه لرده فینلرکا دگل بلکه تورکلرکا نسبت ایدلنولری لازم ایدوکنه هرکم قناعت قیاسه کرك. بونلرنڭ بر، ویابرنچه طرفلرینی کوروایله گنه کم ایدوکارینی تعیین ایدرکا آشقمش مؤلفلرنڭ، ویا اوز قومنه آرتق محبتلی (اولترا پاتریوت) مؤرخلرنڭ بوقوملرنی یا، فینکا ویا اسلاوٴانغه نسبت ایدولری نه قدر حقسز ویا ڭلش ایدوکی شبهه سز معلوم اولسه کرك. **)

---

*) باشقردلر ایچینه، تاتار خانلری آیرم حکومت قدر موقلری ویرلشمدکلری سببندن، بونلر (باشقردلر) تاتار آتالمای، اوز اسملری ایله قالدیلر.

**) یونان فارس وعرب مؤرخ وجغرافیلری بو قوملرنی -

„یوقاریغی بلغارلر„ آتالمش کاما بلغارلری حقنده، فرقه لری اولغان „باشقرد„ لر (اوغرلر) „میشر„ لر (مجارلر) ایله برابربو اورنده اوشبوقدر معلوماتنی یته‌چك کوره‌مز. باشقه احواللرینی تفصیللیراك ایدوب بوکتاب نلث صوڭغی جزءلرنده بیان ایده چکمز (انشاءالله) یالغز یوقاریغی بلغارلرنلث اسلامیتلری حقنده برایکی سوز ایتوب، صڭره توبانگی بلغارلر - اوغرلر مجارلر احوالنی بیانغه کروشورمز.

یوقاریغی بلغارلرنلث دین اسلام ایله مشرف اولولری.

کاما بلغارلری، سوداگارلر واسطه سی ایله تورکی قوملردن ایلك اوّل اسلام دینی ایله مشرف اولمشلر زمره سینه کچمشلردر. حسام الدین بن شرف الدین المسلمی البلغاری وفرهنك نامه بیانچه*) اصحاب رضوان الله علیهم، کیلوب کلرینه قناعت ایدرلك دلیللر اولمسه تیك اولمسون، اماهرنه اولسه ابن فضلان نلث بلغارغه کیاوندن بلکه بلغار قاضیسی، ابوحامد الاندلسی کا بیان ایتکان وقتدان کوب ایلك، خلفاء بنی امیه زمانینده مسلمان اولمشلردر. چونکه بلغارلر ایکیکا بولنمگان وقتده، خلفاء راشدین رض. زمانینده عربلر ایله بلغار

- بالاتفاق «تورکی» دیمشلر. قنسطنطین بوغرانورودنی (پورفیرجنت) ماجار - ژینکرلرنی هروقت «تورك» دیب تسمیه قیلمشدر. روس ایتنوغرافی „رتیخ„ ١٤نچی عصر میلادیغه قدر ژینگرلرنلث عبادة خانه لرینده اوقلمقده اولان دعالر ترك تانچه ایدی، دیور.

*) سیف الله قاضی مرتضین ١٩نچی عصر میلادی اوّلنده کلمش قزان عالمی «فوکس» غه کچرك بریازمه نسخه بیرکان. اول نسخه ده بلغارنلث مسلمان بولو کیفیتی حرف باحرف فرهنك نامه ده گیچه بیان ایدلکان.

لر تانشدیلر. اویلر تیز کوندن بلغارغه قدر یول آچدیلر. اوییلرنڭ کرك سوداکارلككا، کرك اسلامیتنی نشرکا آرتق اجتهاد لرینه بلغارلرنك ایسکیدن سودا وتجارتکا هوسلری استقبال ایدوب اسلامیتکه زمین حاضرلدیلر. *)

بلغار ملککی «آلماس» خان نڭ: «بنم آتام کافر ایدی. بنم اسمده کافر وقتمده قویلغان» دیمکی بزنڭ سوزمزکا خلاف کیلمیدور. آنڭ ایچون عالمده بیك کوب تجربه ایدلکان مسئله: هر قوم یکا دینکا کرکانده، اوّل فقیر فقرالری صوڭره عادی آدملری کره لر. قومنڭ الوغلری وحاکملری ایڭ صوڭ کره‌لر. روما ایمپیرا طورلرنده وخزر خاقانلرنده وروس کنازلرنده (** ده بو حال کورلدی. ابن فضلان اوزیده ایته:,, بز کیلودن ایلك خطبه‌ده دعا قیلغانده: «اللهم اصلح الملك بلکوار ملك بلغار» دیه‌لر ایدی بن اوزگارتدوم،، دیو. مؤذن‌نڭ نچه آیلر ایرته نمازینه اذان اوقور اوچون یوقلامای تون اوزدردقنی سویلی.

بلغارلرنڭ باشقه قوملرنی اسلام دیننه دعوتلری

بلغارلر اوزلری مسلمان اولو ایله‌گنه قناعت قیلمدیلر. بلکه

---

*) سوداکار قومکا مخصوص اولان «مال تانومق» قوه‌سی دین تانومغه هم یاردم ایتدی.

**) روما ایمپراطورلری، خلقی‌نڭ عیسی ع. م. دیننه کروب بته‌یازدیقنی کورکاچ‌گنه نصرانیتکا کردیلر. خزر خاقانی اسلامیتکا باش آلا کرمای قالدی. کناز ڤلادیمرده کیفکا نصرانیت کره باشلاغاننه یوز یل‌دن صوڭ شول دین‌کا کردی.

یقین ویراق قرنداشلرینی و کورشیلرینی‌ده اسلام دیننه کروتورگه اجتهاد ایتدیلر. اوزلری ایله برکا قاما، ۋولغا بویلرنده قالمش یقین قرنداشلری باشقرد، میشرلرنی دین اسلام ایله مشرف ایلدیلر. یرا قراق قرنداشاری اولان‌فینلرنی: آر، چرمش، چواش‌موردۋا — برطاس لرنیده مسلمان ایتمشلر ایدی. بیك یراق کیتمش یقین قرنداشلرنیده اونوتمدیلر. ۋینگریه‌کا مهاجرة ایتمش «اوغر — مجار — مادیار — هنگر — ۋینگر» کبی تورلی وقتده تورلی اسم ایله آتالمش فی‌الحقیقة بلغارلر، باشغردلر ایله میشرلردن باشقه هیچ کم اولمیان قرنداشلرینه‌ده علمادن یدی کشی یبارديلر. بونلر ۋینگریه‌نك روما طرفنده اوتز الوغ آول باشقردلرینی مسلمان ایدرکا موفق اولدیلر. یاقوت حموی نلث حلب شهرنده کورب سویلشمش، موءرخلرنی حیرةکا قالدرمش باشقرد شاگرد لری اوشبو باشقردلردن ایدی.

یوقاریغی بلغارلر، کورشیلری اسلاۋانلرنی تحت‌تابعیتنه آلمش ۋاراك - روس کنازی ۋلادیمرنی هم دین اسلامغه دعوت ایدوب آکا علما یبارمشلر ایدی. ۋلادیمرنك دین‌کا کرمکی باشقه بر سببدن اولد یغندن علماء اسلام موفق اولمدیلر. *)

---

*) کارامزین بوواقعه‌نی بویله بیان قیله‌در: ولادیمر، آناستاس اسملی برخائن غریق خیانتی ایله قریمده «خیرصونیس» شهرینی غر یقلردن آلدی. بونك ایله زیاده تکبرلندی. روم‌ایمپراطورلری واسیله ایله قسطنطین‌کا ایلچی یباروب‌ایتدی: «یاش قز قرنداشگز «آننه» نی خاتونلقغه آلورغه تلیمن. اکر منع ایتسه‌نگز قسطنطینیه‌نی آلورمن» دیدی. ایمپریه‌ده «اسکلیر» و «وفوکی» اسمنده ایکی ذات تخت دعوی ایدوب الوغ فساد چقارمشلر ایدی. حقیقی قیاصره‌کا اطاعت —

تو بانکی اوغر - بلغار - مجارلرنڭ ایکی کا بولنولری

دنیپر بویلرنده قرا دیگز، قریم، آزاق قفقاس شماللری بحر خزر بویلرنده اوغر - بلغار مجارلر ترکلك ایتدوکنی یوقاروده کورمش ایدوك. بونلردن اوغرلر - مجارلر حاضرگی خارکوف غوبیرنالری ایله *) دنیپر آراسنده لیبیدی صخرالرنده ترکلك ایدر ایدیلر. بلغارلر ایسه شرق جنوب طرفلرنده، قرادیگز، قریم، آزاق، قفقاس شماللرنده، خزر دیگزی بویلرنده ایدیلر.

-ایتمیور ایدیلر. بوحال ایمپراطورلرغه مجوسلرنڭ غریقلرکا کفو دکل ایدیکنی اونوتدردی. قوتلی روس کنازی یاردمی ایله تاج تختلرینی قوتقارمق امیدی ایله أیتدیلر: « قرنداشمزنی نکاحلنو، ولادیمرنڭ او زینه باغلوا کر نصاری دیننه کرسه سگلمزنی ویره‌مز» دیدیلر. شهزاده آننه زیاده خوف ایلدی. وخشی وخونریز قوم کنازینه نکاحلنو آنڭ قاشنده اولمدن آرتق حسرة، والوغ اسیرلك ایدی. لکن احوال، وقت بونی اقتضا ایتدوکندن بیچاره آننه‌نی ۋلادیمرغه یباردیلر. آننه تکلیفی ایله ۋلادیمر نصرانی دیننه کردی. ۋلادیمیرکا اتباعا ویا آنڭ امرینه انقیادا بارچه روس قومی نصرانی اولدیلر. ۋلادیمیر بلا تاءخیر واسیلی وقسطنطینغه عسکر کوندروب فسادچی‌لرنی هزم ایدوب قسطنطینیه‌نی طنچلندردیلر. هم سگللرینی بیرکان شکرانه‌سی ایچون ۋلادیمر «خیرصونیس» شهرینی ایمپراطورلرغه قایتاردی.

*) اوغر مجارلرنڭ اوشبو صوڭغی اورنلری‌نڭ شمال طرفی قایو اورندن اولدیغی تاریخلرده تصریح ایدلمسه‌ده، رزان تامبوف صارا توف صخرالری آرقلی مجارلرنڭ ایسکی اورنلرینه - اوقا بویلرینه توتاش اولدیغی استخراج ایتمك چیتن دگلدر.

« اوغر ـ مجار » لر

اوغر ـ مجارلر ۹ نچی عصر میلادی اوّللرینه قدر أیتلمش اورنلرده ترکلك ایتدیلر. بو اورن آنلرنڭ برینه نسبت ایله «اوغر» ییری آتالدی، (* آنلر هرنه قدر آیرم اسملر ایله ذکر ایدلنسه لرده فی الحقیقة بلغارلردن برفرقه اولدیقلرندن، سیاسی جهتلری همانده بلغارلردن آیرم دگل ایدی. بلغارلر ایله برابر طوغدیلر، بلغارلر ایله برابر اصل وطنلرندا قالغانلری قالدی. بلغارلر ایله برابر مهاجرلری هجرت ایتدی. بلغارلر ایله برابر برنچه وقت هونلر و آوارلرغه اطاعت ایتمکا مجبور اولدیلر. بلغارلر ایله برابر آوارلر طاعتندن چیقدیلر. بلغار خانلری حمایه سنده بلغارلر ایله برابر یاشادیلر. بلغار خانلری تخت پایلرنی کوچروب اسملرینی بلغاردن «خزر» کا آلشدردقدن صوڭ اوغرلر مجارلر هماندا «خزرخاقانی» آتالمش بلغار خانی تحت حمایه سنده ترکلك أیتدیلر. قچانکه خزر بلغارلرنڭ، قرا دیڭز شمالی و دنیپر بویلرنداغی ییرلرینه قوم تورکیدن ایکنچی شعبه «بجناك» تورکمنلری (روسچه پچینیغ) کیلدی، اوغر مجارلرنڭ طنچلقلری بتدی. حاللری مشکللشدی. نچه عصرلردن بیرو ترکلك ایتمش اورنلرندن کوچارکا مجبور اولدیلر. اوغر، باشقرد، برجان، مجارلر ایکی کا بولنوب، بربولکی شرق طرفنه دون نهرینی کیچوب همانوقدا

---

*) کییف یقیندا برطاغ صوڭغی زمانلرغه قدر «اوغرطاغی» آتالمشنی نیسطور حکایه قیله در.

باغارلر يانىنه ققفاس شماللرينه فارس حدودينه كيتديلر . (* ايكنچى بولكى غرب طرفنه دنيپر نهرينى كيچوب اوّلده دوناى بلغارلرى تركلك ايتمش اورنغه: بيسارابيا، مولداۋيه، ۋلاخيه (حاضرگى رومانيا) غه ييراشديلر. پچنيغلر اوغرلرنڭ اوّلـگى اورنلرينى ملكلنوايله گنه قناعت ايتمديلر. برنچه يلدن صوڭ ايكنچى اورنلرينه ده هجوم ايتدوكلرندن، ايكنچى طرفدن آلمانيه كارولى آرنواف موراۋيه دولتنى يمروراوچون دعوت ايتدوكندن اوغر مجارلر آندان ينه كوچديلر. اوغر مجارلر همانوقده آۋارلر ضعيفلندكدن صوڭ بلغارخانى ملكلنمش اولان پاننونيه غه قرنداشلرى يانىنه كيتديلر. اول طرفلرده ايسكى ايسكيدن قـوم حاكم اوله كلمش، صڭره تيكرالرنده گى ياط اروغ خلقلر طرفندن ضعيفلندرولمش توركى قوملر بقيه سى اولان «اسكيف» «سارمات» «هون» «آوار» «بلغار» توركلرينه قاتشوب آرالاشديلر. بارچه سى بركا قوتلى برحكومت تشكيل ايتديلر. بوحكومت، قانون عالم اقتضاسنچه (** «اوغر — مجار — هونگر — هنگر — (ماديار) — ۋينگر» حكومتى آتالدى. عرب سياحتنامه لرنده بروقت بونلر ويا بونلردن برفرقه عظيمه «برجان» آتالنمشدر. (***

*) ياقوت حموى نڭ، حضرت عثمان زماننده بورجانلرغه غزا ايدلدى ديه حكاية ايتديكى بورجانلر اوشبوفرقه لر آراسنده بولرغه كرك،

**) ايسكيده گى خلقغه ينـكا كيلـكان خلق اوز اسمنى تاغا. ايسكى قوملرنڭ اوزاسمى قالدروله ده ينكا قوم اسملرى ايله آتالنه لر. استاۋراپول غوبيرناسنده توركيلرنڭ ,, ماجار،، اسمنده سودا وتجارة شهرلرى اولمشدر. آنى ١٤٠٠سنه ده روسلر تخريب ايتمش. خرابه سى بوكونكا قدر معلومدر. ققفازده برنوع آرباهم ,,ماجارا،، آتالنه در. بونلر هم مجارلرنكده بوطرفلرغه كيلدكينه نوع علامة در.

***) ابوالفدا وابو عبيدالبكرى وقزوينى.

هون قومی نڭ الوغ خانی « آتیلا » نسلندن « ایستر غازی » و « بلغار » خانی قوارات نڭ براوغلی حاکم لری اولمش ایدی .

« اوغر - مجارلرده معیشت روشی هم دین »

اوغرلر - مجارلر اوّلده باشقه تورکی قوملر کبی اوزاق مدت بدوی - کوچمه معیشت اینگوچی خلق اولسه لرده ، زمان واحوال تله وی بوینچه معیشت روشنی اوزگارتدیلر . مدنی - اوترمه معیشتلی خلقلر زمره سنه کردیلر . کوب قریه لر وشهرلر بنا قیلدیلر . تورلی وقتده «اوغر - مجار - هونغار - مادیار - هونگر - وهونغروا - ژینگر» آتالدیلر . ایچلرنده باشقرد خلقی کوب اولدیغندن (فی الحقیقه اوغر - مجار دیدوکمز ، یوقاروده کورلدیکنچه عین بلغار وباشقرد ایله میشرلردر) باش شهرلریده ««باشغرد»» (عرب لر باشجرد دیه) اسمنده ایدی . اونلری طرفدن نصرانیت عالمی اورته سنده قالوب نصرانیت نڭ مرکز لریده (روما وقسطنطنیه) بیك یقین اولدیغندن ۳٦۲ سنه هـ . ۹۷۳ م . ده نصارا دیننه کرمشلری کوب بولدی . بونلری باشقرد اسمنی یوغالتدیلر . اما ایچلرنده مسلمانلریده یوق دگل ایدی ؛ کاما بلغارلرندن بارمش یدی مسلمان عالملری دعوتی ایله اوتز الوغ قریه باشقرد ۳٥۹ سنه هـ . ۹۷۰ م . حدودنده مسلمان اولمشلر ایدی . بونلر مسلمان دینی بار مدتده «باشقرد» اسمنی صاقلادیلر ابوالفدا وقز وینی بیان ایتکان مسلمان باشقردلر ویاقوت حموی حلب شهرنده کور مش باشقرد شاکردلری اوشبو «ژینگر» باشقوردلرندن ایدی .

ۋینگر علماسندن «یرنی» (یەرنەی) ٣٥٩هـ. ٩٧٠م. سنەدن ٦٢٩–١٢٣١ سنەکاچە ۋینگریە تاریخلرنڭ مسلمانلر ذکر ایدلنەلر دیور.

عرب جغرافیون ومؤرخلرندن مشهور ابوالفدا وقزوینی وحموی‌لرنڭ: «قسطنطنیە آردنڭ «بابا رومیە» قربنڭ آلمانلر کورشیسنڭ «باشجرد» اسمنڭ برالوغ شهر وار، خلقی تورك قومندن بر شعبەدر، نصاری ومسلم‌لرینڭ بار» دید کلری اوشبو ۋینگرلردر. (*

ابو اسحق الاسطخری: «باشجرد ایکی صنف، بر صنفی آخرالغزیە دە بلغار آردنڭ وآنلرنڭ طاعتنڭ، ایکنچی صنفی بجناك کا چیکداش» دیگان سوزی ایلە بزنڭ اورال باشقردلرمزنیڭ هم ۋینگریە دەگی باشقردلرمزنیڭ بیان ایدەدر. هم «بجناك» دیوب ۋینگریە، دونای تیکراسینە قدر وارمش «پچینیغ» لردنڭ آزراق خبر بیرمشدر (بیانی کلور). لکن «بجناك» کتابدن کتابغە کوچرلە، کوچرلە بلنمس صورتکا «بغناك» گا دوندرولمشدر.

ۋینگرلردە قومیت محافظەسی

وینگر– مجارلرنڭ کوبسی اسلام ایلەمشرف اولە آلمای، بعضلری صوڭندن غائب ایتسەلردە، دونای بلغارلرنڭ کورلمش تأسفلی حال بونلردە

---

*) مجارستان (ۋینگریە) دە صاف تورکی اسملی شهرلر ولایتلر بوکوننڭ دە کوبدر. «طوقطای» ،،طمش وار،، ،،اونکوار،، ،،اوغوچ،، ،،ساتمار،، ،،تورونتال تمش،، ،،بالا تون کولی،، ،،نایزا،، ،،آروە،، ،،تولنە،، ،،سکزارد،، ،،قرەصو،، ایسکی تورکچە سوزلردر. عربلر ،،باشغرد،، ایشتمشلرنی باشجرد یازمشلر. عربلر کوب وقت جیم حرفنی غین معجمە ایلە آلشدرالار.

کورلممشدر . یعنی قومیتلرینی وتیللرینی غائب ایتممشلر. بلکه بوکونکا قدر محافظه ایدوب هلاك اولوخطره سندن قوتقارمشلردر. هر طرفلرینی چولغایو آلغان یخشی نیتلی اولمغان کورشیلرینه مقاومت ایتمکا غیرت کورستمشلردر. هرطرفدن قوم آریانیه چولغایو آلمش ایکان، تورك-فین اوغلی اوغر-مجار-ژینکر اولدقلری حالده بوکون سلامتلردر. بیك پراصتوی حقیقت، لکن بیك کوبلرنك اعتبار ورعایه ایتمدکلری حقیقت (* گا بیك ایرته قولاق طورغزوب قومیتلرنی هلاکلکدن، غارانتیر وؤات (تأمین) ایتمشلردر.

اوغر-مجارلرده مدنیت وترقی

مجارلرنك غالیچ محاربه سینه یبارمش اولدقلری عسکرلرینك رئیسی (قوماندیری) ,,فیلنی،،: ,,بر طاش، بالچقدن یاصاغان کوب چولمکنی واطادر. اوتکون قلچ بورزی آط روس منم آیاق استمده،، دیسه ده مجارلر بوکبی تیز آوشو احتمالی اولغان بهادرلك وقوة ایله

---

*) بو حقیقت وحکمت اوشبونلردر: ,,دنیا ترکلککنی آتابادن کورد کلرکا دگل، بلکه زمانك نك تله دکلرینه موافق ایت،، ,,زمانکنی تانوب آنك بیورقلرینه بوی صونسك اول سنکا یاردم ایتار. اگر آنی تانورغه تلمسك اول سنی ایزوب هلاك ایدر.،، ,,دشمانلرك برله دوستلرکنی بیك دقت برله آیر،، ,,دشمانلرکنك قصور وعیبلرینی دگل بلکه قوللرنك غی قورالری ایله کونکللرنك گی قصدلرینی تفتیش ایت،، ,,احوال زمان سنکا دشمان اولولرینی اقتضا ایتمشلرنك کورستمش دوستلقلرینه اینانمه،، ,,ایکی ناچار قرنداشك ایکی یخشی دوستکدان فائده لیراق ایدوکنی اونوتمه،،.

گنه مغرور اولمدیلر. قوملرنی آللغی هلاک‌کلردن صاقلار ایچون بو قوراللرغنه یتمدیکنی سیزندیلر. بونلر ایله برابر بونلردن اوتکونراك قورال: زمانه موافق علوم ومعارف، هنر وصنایع وتدبیر (تدبیر اشنك آخرسی کوزل اولو ایچون سعی ایدو) ایدوکنی آچیق بلدیلر. بیلو ایله گنه قالمادیلر، بلکه آرتق اجتهاد و غیرت ایله کروشدیلر. بو سایه‌ده عالمنك ایلك مدنی قوملری درجه‌سینه یتوشدیلر. بونیك علاوه ایده یلك که مجارلر-ژینکرلر طبیعت وعرف عاده جهتندن آتا طرفلری-تورکلرکا بیك یقین اولدقلاری کبی، تیل جهتندن آنا طرفلری فین-واغوللرغه یقین قالمشلر. شویله‌که تیللرنك تورکچه‌کا نسبة فینچه سوزلر کوبراکدر. آرالرنده اوزنی بتون عالمگا تانوتقان و بزلره قرنداشلك حسنی بیلدروب یکاترقیمزی تبریك ایتمش اولان «وامبری» کبی عالملرده یتشمشدر (* . بوسنه (یعنی ۱۹۰۷ سنه) شاکردلرندن اولان میساروش افندی بوطرفده قالان قرنداشلری تاتارلر ومشرلر وبعض فین قبیله‌لری احوالنه یقین مطلع اولمق وقرنداشلك حسنی اظهار ایتمك ایچون قزانه کلمشدر. (**

---

*) وامبری‌نلك‌نامه‌سی «وقزان مخبری»، جریك سنك نشرایدلمش‌ایدی.

**) میساروش افندی ایله مجالسه بزه هم میسراولدی. اوغر-بلغار قوملری نسبی حقنك تعاطی افکار ایتدوك. افکارلریمز موافق چیقدیغندن حقیقت هرایکاومز مسرور اولدق. میساروش افندی چهره وقیافت جهتندن بر گوزل قزان، یکتنه تمام مشابه آدمدر. موین باغینه قادامش بولافکاسی نلك قاشینه بریلیانت اورنه ایسکی بلغار کمش آقچه سنی برکتمشدر.

توبانگی بلغارلر

توبانگی بلغارلرنك، قرادیگز، بویلری، قریم، آزاق، قفقاس شماللری بحر خزر بویلرنده ترکلك ایتمش اولدقلرینی، ٤٧٤ سنهٔ میلادیه‌دن باشلاب «میزیه»، «فراکیه» مملکتلرینه غزا ایتدوکلرینی یوقاروده کورمش ایدوك. اوّل ظهور ایتمش تورکی قوملرنك بارچه‌سنده کورلدیکی کبی بلغارلرده الوغ قوت وشوکت صاحبی اوله‌رق میدانغه چقدیلر. قفقاس شمالنده „آلان،، اروغلری کبی ایسکیدن قالمه ویکا کلمه، تورلی تورك وغیر اروغلرینی قول آستنه کروتمشلر ایدی. روم قیصرلری بلغارلردن یاردم اوتندیلر. اوست غوطلر خلافنه اوزینه یاردم ایچون، روم ایمپراطوری «زینون» (٤٧٥ سنهٔ میلادیه‌دن ٤٩١ سنه‌کا قدر حکومت قیلمش)، ٤٨٢ سنه‌ده بلغارلرنی دعوت ایتدی. بلغارلر اوشبو وقتدن دونای یقه‌لرنده ترکلك ایده باشادیلر. اوزی قوت حاصل ایتمگان ویا حاصل اولمش قوتنی حفظ ایتمکان، وباشقه‌لرنك یاردمنه کوز توتقان قوملرنك حالی هر وقت یخشیلقغه باروب چیقمیدر. تورکی قوملردن هون‌لرنك، اسلاڤان قوملرینی، غوط قوملرینه اسیرلکدن وبونك عاقبتندن قوتقاردقلرینی یوقاروده کورمش ایدوك. حاضرده شولوق تورکی قوملردن، بلکه شولوق هون‌لردن برفرقه اولان «بلغار» لرنك روم-غریق ڤیزانتی‌لرنی اوست-غوطلردن قوتقاردیغنی کوره‌مز. بلغارلرده روم-ڤیزانتی نی اوست غوطلردن قوتقاردیلر. لکن قسطنطینیه ایچون اوز

لرینك بیگوك كونكللی كورشی بولمدیلر. صوڭراق كورشیلرنك اولان «آنط» لر، «ڨینید» لركبی اسلاڨان خلقلرایله برلشوب، بعض وقت ایمپیریه خلافنه ده حركتده اولورلر ایدی.

توبانــگی بلغارلرنڭ «آوار» لرغه تابعیت واستقلاللری

«هون»، «آوار» وغیر توركی قوملرنڭ آسیادن آوروپا قطعه سنه یوللری بحرخزر ایله اورال طاغلری نڭ جنوب طرفنك غی منتهی سی ایدی. شول سببدن یوقاریغی بلغارلر بو قوملرنڭ هجومندن سلامت قالورلر ایدی. اما توبانگی بلغارلر بونلرنڭ یول اوستنه راست كلورلرایدی. توبانگی بلغارلر غرب - جنوبی هونلرگا، صڭره «آوار» (اویغور) توركلرینه اطاعتكا مجبور اولدیلر. بایتاق وقت بوقوتلی وشوكتلی قوملر تابعیتنك اولدیلر. اما ١٤ ه. ٦٣٥ م. بلغار پادشاهی «قوارآت خان» آوارلر تابعیتندن چیقدی. مستقل خان اولدی. اوز قوتنی نظامغه كلتوردی. طوقز الوغ فرقه كا ترتیب ایدوب، قوتلی بر حكومت توزودی. بلغارلر كوب وقت داكیه وپاننونیه كا (آوارلر ییرلری، بوكونگی ڨینگریه كا) مالك اولدیلر. بوغیمیا تیكراسنك باڨارلر، اسلاڨانلر (تیز كوندن بیانی كلور) ایله الوغ محاربه لر قیلدیلر. «قورات خان» روماللولرنڭ دوستی ومتفقی اولدیغی حالك اوزی «آزاق» دیگزی تیكراسنك ییرلشوب حكومت ایلدی. (كوبمو مقدار حكومت قیلدی بوقدریسی تاریخلرده معلوم دگل. شولاینك اولسه، خصوصی اسمی ایله معلوم اولب تاریخ نڭ بایتاق صحیفه لرینی اشغال ایدوی آنڭ اوزون عمر ایتدیكنه اشاره در.)

توبانکی بلغارلرده شهرلر

قرادیگز ودون بویلرنده توبانکی بلغارلرنك بایتاق شهرلری هم اولمشدر. امام المؤرخین مسعودی رحمه‌الله‌نك: «بلغار شهری قرا دیگز یقاسنده، بلغار پادشاهی ایللی مکدن زیاده آطلی عسکر ایله قسطنطینیه اطرافنی غزا قیلدی. بلاد رومیه (روما) واندلسکا وفرنك مملکتلرینه قدر واردی» دیمکی شکسز اوشبو توبانکی بلغار شهرینی وتوبانکی بلغارلرنی بیان‌در. توبانکی بلغارلرنك بارلقندن خبری اولمیان مؤرخلر مسعودی رحمه‌الله‌نك بلغار شهری قرادیگز بوینده دیدیکنی یاگلشغه چیغارمقچی بوله‌لر. مسعودی رحمه‌الله‌نك یاگلشاقی اولسه بلغارلرنك قسطنطینیه سفرینك وقتنی کورستونده‌گنه اولور. بو واقعه وقتندن بر آز صوگغراق کورستلمش کبی کورنه‌در. بویله گلشلق ایسه صوگندن ناسخ لر طرفندن وقوع بولوی احتمالی برده بعید دگل.

دون وآزاق تیکراسنده، بناسی خزرلرکا نسبت ایدلمش شهرلرده البتة اوشبو بلغارلر بناسیدر. چونکه عربلر بلغارلرنی اوزلری دنیاغه کیلکاچ گنه «خزر» دیب آتاسه‌لرده؛ اوزلری دنیاغه کیلکانچی، بلغارلر، خزر اسمنی ایشتمدیکی وقتده‌غی واقعه‌لرنیده خزرکا نسبت ایله حکایه قیله‌لر. اوشنداق خزر اسمی ایله هیچ وقت مناسبتلری اولمغان، اوشبو توبانگی بلغاردن دونای یقاسینه کوچمش بلغارلرنی هم عرب مؤرخلری «خزرلردن برفرقه» دیب تسمیه ایده‌لر. یونان وعرب مؤرخلری اوقا طماغندن قفقازشمالنه قدر یرلرنی «خزریری» وآنده

اولان شهرلرنیڭ مثلا «ایسکی قزان»، ،،شهر بلغار،، ،،سوار،، ،،ایتل،، وغیرلرنی ،،خزر شهرلری،، آتامشلردر. بونلر ایسه بوقاریغی بلغارلر شهرلری ایدی. اوشنداق قفقاس ودربند شمالنده، عربلرنڭ بر وقت بلغارلرغه، ایکنچی وقت خزرلرکا نسبت ایتدوکلری شهرلر مثلا ،،بلنجر،، ،،حمليج،، ،،بیضا،، وغیرلر شکسز اوشبو توبانکی بلغارلر شهرلریدر. (توبانده ینه بر آز بیانی کلور)

« قوارات » خان‌نڭ اوغللرینه وصیتی

قوارات خان‌نڭ بیش اوغلی بولمشدر. اوچوسی‌نڭ اسمی تاریخ لرده معلوم، ایکیسی‌نڭ اسمی معلوم دگل. الوغ اوغلی «ﯗات بای» ایکنچیسی ،،قاتراغ،، اوچونچیسی ،،آسپاروخ،،.

قوارات خان بونلرغه مملکتنی بولماو یعنی تقسیم قیلماو ایله (مؤرخلر تعبیرنچه) بیك حکمتلی وصیت ایتمش‌ایدی؛ لکن بونلر آتالرینڭ حکمتلی وصیتنی توتمدیلر. اوز وقتلرنده‌غی قوت‌وشوکتلری ایله مغرور اولدیلر. اشنك عاقبتی-(آخریسی) نیکا باروب چیقار، آنی اویلامدیلر. مملکتلرینی بولدیلر. الوغلری ،،ﯗات‌بای،،دون تیکراسنده قالدی. «قاتراغ» دون‌نڭ ایکنچی طرفنه کیچدی. دورتنچیسی پاننونیه‌غه آوارلر ییرینه وآنلر بقیه سی اوستنه کیتدی. بیشنچیسی آتالری دوستلرینه ریم (روما)غه کیتدی. (البتة ریملرنڭ آلتون ایله قزقدرولرینه آلدانوب اش‌نڭ آخرنی اویلامای، روما حکومتنی شمال وارﯗارلرندن صاقلاو ایچون کیتمش‌اولمالی) اوچونچیسی «آسپاروخ» دونایغه کیتدی. بلغارلر ایله برابر اسلاﯗانلرغه‌ده حاکم لك ایتدی.

دونای بلغارلری

قوارات خان‌نڭ اوچونچی اوغلی «آسپاروخ» ویا «اسپیریك» اوز اولوشینه تیکان قوم وقبیله‌سی ایله غرب طرفنه یوندلدی. اوّلا دنیستر ایله دونای آراسنده بر آز ترکلك ایتدی. صگره ۶۷۹ سنه میلادیه، ۵۹ سنه هجریه‌ده «میزیه»گا کوچدی. ایلکا ایمپراطور «زینون» دعوتی ایله بارمش بلغارلرنی تضییق ایدوب، آنکا کیلوب یرلشمش اولان اسلاوٗانلر ایله محاربه قیلدی وغلبه ایتدی. دونای یقه‌لرینه قوتلی بر «بلغار» حکومتی تأسیس ایلدی. ترتیب بوینچه اوچونچی «بلغار حکومتی» در. برنچیسی قاما، ؤولغا یا که پوقاریغی بلغار حکومتی. ایکنچیسی آزاق = دون، یا که توبانکی بلغار حکومتی. اوچونچیسی اوشبو دونای، یا که کچك بلغار ویا طشقی بلغار حکومتی (*.

ایمدی کورگز! بوکونگی دونای یقاسنکا اولان «بلغاریه» بزم اورال - ؤولغادن چیقوب، قریم وقرا دیگز بویلرنکا ترکلك ایتمش اولان بلغار قرنداشلریمزدن برطائفه تشکیل ایتدوکی برحکومتدر.

دونای بلغارلری نڭ قومیتلرینی غائب ایدولری

هرطرفدن یاط قوم چولغاب آلغان، ویا مدنیتی، دولتی، نفوذی آرتغراق قوملر یانده ترکلك ایدرگا مجبور اولغان قوملرگا،

*) عربلر دونای بلغارلرنی ,,بلغارخارجه،، و ,, خزرخارجه،، و ,,کچك بلغار،، و ,,قارا بلغار،، آتامشلردر. هرقایو تسمیه سی‌نڭ مطول کتابلرده وجه سی بیان قیلنمشدر.

اوز قومیتنی، اوزتیلنی صاقلامق ایچون بیك الوغ اویانقلق، وبیك ضورغیرت، وحمیت وتدبیر کرك اوله در. یوز بیل دن صوڭ کیلوی بیك ضعیف احتمال توتقان قورقنچلر وفلاکتلر ایچون شول وقتدانوق بیك قوتلی تدبیرلر قیلورغه کرك بوله در. قانون عالمدن کوز یوموب حاضرکی حالی ایله مغرور اولب کیله چکدهٔ اوزلری ویا اولادلری سلامتلکی ایچون تدبیرده اولمای: «ایرته‌گی ایچون ایشاك قایغرغان»، دیگانلر، ایرته‌گیسون اوزلری، ویا ایرته‌لردن برایرته اولادلری ایشاك درجه سینه ایندرلمای قالماشلردر. تاریخ بوندای واقعه‌لر ایله طوایدر. تاریخ یازودن مقصود عبرت آلمرودر. بوندای واقعه‌ده البتة اهلنه عبرت الوغ در.

بزم دونای بلغار قرنداشلریمزده وقتلی قوت وشوکتلری ایله مغرور اولب، آلده‌غی کونلرنی برده اویلامامشلر. قومیتلرینی صاقلاو خصوصنده فرصت اوزماسدن ایلك لازم تدبیرلرنی قیله آلمامشلر. قوم غالب اولدقلری حالده مغلوب لرندن مغلوب اولمشلر. یعنی بلاپروا مغلوب اولان قوملر ایـله آرالشدیلر. عرف وعاده‌لرینی آلدیلر. اوزتیللرینه اعتنـا ایتمای قوم مغلوب تیلی ایله سویلشه باشلادیلر. وبوسایه‌ده آز، آز اسلاؤانلشه باروب عاقبت طوقزنچی عصر میلادیه (٢٥٠ سنه هـ. ٨٦٤ م.) ده اسلاؤانلرنڭ دینینی آلمق ایله بتونلای اسلاؤانلشدیلر. ایسکی قومیت – تورکلکلرندن یالغز طمار لرنده یارطیلاش قان ایـله، بتون کویی سلامت اسملری قالمشدر. دین وتیل جهتندن بزم ایله هم مناسبتلری تمام کیسلسه‌ده، امامذکور

(قان ایله اسم) جهتلرندن همانی بزکا مناسبتلری سلامتدر. (* عرف وعاده ومعیشت جهتلرنی هم تورکلك اثرلری باقی ایمش، خصوصا حیوان آصرارغه هوسایلر ایمش. شونڭ ایچون بعض وقت بونلرنی آوروپالولر ,, کتوچی بلغارلر،، دیه لر .

« خزر خلقلری » یاکه بلغارلرنڭ خزر آتالنولری

قارا دیڭز ایله ، اوّنده هرقان دیڭزی ، صڭره بر وقت خوالیص دیڭزی آتالمش اولان خزر دیڭزی آراسنی ایسکیدن بیرلی تورکی قوملر، مساغی و آلان لر بقیه لری، آذربایجان، خوارزم، وخراسان طرفندن کیلوب قوشلمش آز، آز فرقه تورکی قوملر ترکلك ایدرایدیلر. بوقوملرنڭ بارلقی آوروپاغه دورتنچی عصرمیلادیه ده هونلر ایله بروقت بیلندی. صڭره بونلرنڭ شمالندن، بلغارقوملری، اوغر، وآوار طائفه لرینی کیلوب قوشلدیلر. بلغارلر، قوم حاکم وغالب اولدیغندن بوقوملر بارچه سی ,, بلغار قومی ،، آتالمشلر ایدی. اما روم وغریق تاریخلرنده، یدنچی عصرمیلادیه کا قدر ,, شرق تورکلری ،، اسمنی یاد ایلدیلر . عربلرکا اوّل معلوم

---

*) علم، معرفت قوملرنڭ عین بصیرتنی‌ده آچادر. صوڭغی یللرغه قدر دونای بلغارلری تورکلر ایله سیاسی دشمانلقنی اولدقلرندن اوزلرینی صاف اسلاوان صانب، بلغار- تورکلك طرفلرنی کوڭللرینه ده کیتوروب قارامایلر ایدی. ایمدی علم ومعارفلری آرتو مناسبتنچه اوزلرینڭ اصللرینی ده درست طانی باشلادیلر . «بزلر اورال وۋولغا یقاسندن کیلمش بلغار تورکیلری احفادیمز» دیه اعتراف ایده باشلادیلر . جریده لر واسطه سی ایله هم اعلان قیلدیلر .

اولولرنده بیله ،، تورك ،، اسمنده گنه معلوم اولدیلر. صڭره عربلر بوتورکیلرنڭ کوزلری قسق وطار اولدیغنی (قوم تورکی نڭ عرب وایرانیلرغه نسبة بارچه سنده کوز طـار وقسغراق بوله‌در) کوردیلرده، بومعنیده اولان «خزر» لفظ عربیسی ایله تسمیه ایلدیلر. شول وقتدن صوڭ اوشبوتوبانکی بلغارلر وتحت تابعیتلرنده اولان با شقه تورکیلر بارچه‌سی «خزر» اسمی ایله‌شایع اولدیلر. آور وپالولر ور وسلر ،،قازار،، ،،خوزار،، دیه تحریف ایتمشلر. حزر اسمی ایله آتالدقلرندن صوڭ یازلمش تاریخ وجغرافیه‌لر، بونلرنڭ بو اسم ایله آتالوندن مقدم ویا صوڭ اولغان، واول وقت باشقه اسم ایله آتالغان واقعه‌لرنیده ،،خزر،، اسمی ایله حکایه ایتدیلر. شویله‌که (یوقاروده کورلدکنچه) بعض تار یخلرده بارچه بلغار شهرلری حزر شهرلرندن صانالمشدر.

قرا دیڭز ایله خزر دیڭزی آرالرینه بلغارلرساچلدیغنی وتوبانکی بلغارلرنڭ ۶۳۵ سنهٔ میلادیه‌ده (۱٤ سنهٔ ه.) استقلال کسب ایتدوکلرینی هم یوقاروده کورمش ایدوك. غربده‌کی بلغارلرنڭ روم مملـکتلرینه هجوم ایتدکلری کبی شرقده کیلریده اسیاء جنوبیکا هجوم ایدرلر ایدی. فارس شاهی خسرو (نوشیروان عادل بونڭ زماننده نبیمز محمد صلی الله علیه وسـلم طوغمشدر) بونلرنڭ هجومندن صاقلانو ایچون، خرابه‌سی عالمنی عجایبکا قالدرمقده اولان ققفاس دیواری وتیمر قپو (دربند) قلعه‌سنی بنا قیلمش ایدی.

یدنچی عصر میلادیه‌ده توبانکی بلغار - خزار تورك قومندن بیك الوغ قوتلی وشوکتلی خلق اولب مشهور اولدیلر. اقرب احتماله

کوره « قوارات خان » اوغللرندن ویا احفادندن بریسی اولان *) خانلرینی، الوغ خان معنیسنده اولان «خاقان» تسمیه ایلدیلر. اول وقتلرده همانده کبیف تیکراسنده ترکلك ایتمکده اولان «اوغر مجارلر»، قوارات خان نـڭ باشـقه اوغللری تصرفینه توشمش اولان بلغارلر، دنیپر واوقا بویلرینه کیلوب یرلشمش اسلاڤانلر **)، قریمده «بوسفور وفاناغوریه» دهغریفی قولونیه لری، یوقاریغی بلغارلر واتباعلری حتی خوارزم طرفنده شاش ***) وصغناق تیکرالری بارچه سی خزر خاقانلری تحت حمایه سنده ایدیلر. بلغار- خزر خاقانلری دربند (باب الابواب) دن سکز کونلك مسافه ده، تاریخلرده بعض وقت خزر وبعض وقت بلغارلر شهرلرندن صانالمش اولان « سمندر » ****) شهرینی پای تخت

*) ابن الاثیر رحمه اللهنڭ: «خزر خاقانلری بر اهل بیتکا مخصوص، باشقه کشی خاقان بوله آلمی» دیمکی بوخاقاننڭ قوارات خان نسلندن اولمقنی مؤیددر.

**) اسلاڤانلر خزر خاقانلرینه دان تولارلر ایدی. توتون باشندن بر قلچ وبر تیون تیرسی بیرورلر ایدی. (نیسطور).

***) سیردریا (سیخون) شمال طرفنده آرال دیگزی بویلرنده اوشبو اسـمده معمور بر ولایت مرکزی شهر ایدی اصطخری بو ولایت نڭ ایچندن شاش اسمنده بر نهر آقوب بحر خوارزم (آرال دیگزی) کا قویدوغنی ویاقوت حموی اوز زمانه سینه قدر بو ولایت خوارزمشاه تکش طرفندن تخریب ایدلمش اولدیغنی یازمشلردر.

****) سمندر شهری دربند ایله ڤولغا آراسنده حاضرگی تارخ تیکراسنده ایدی. ایتل (استرخان) شهرندن کچك دکل ایدی. اطرافی باقچه لر ایله چورنالغان ایدی. شهرده مسلمانلر ایچون مسجد، نصاری ایچون کنیسا ویهود ایچون سیناغوغ بار ایدی.

ایدنمشلر ایدی . بوجـاللر وبو واقعه‌لر فی الحقیقة آزاق دیگزی تیکراسندن «تارخ» تیکراسنه پای تخت کوچرو ، «بلغار» اسمنی «خزر» اسمنه آلشدرودن باشقه بر شی‌ده دگل ایدی .

بلغار - خزرلرده مدنیت

خزر- بلغارلر مدنیتدن هم‌بایتاق حظ آلمشلر ایدی. قریه‌لرده وشهرلرده ترکلك ایدر ایدیلر. روم ایمپراطورلرندن استاذ معمارلر کیلتوروب تورلی اورنغه شهرلر بناء قیلدیلر. دون، خارکوف، ژار ونیژ وباشقه اورنلرده «خزراسکی» آتالغان غریق - یونان اصول معمارسینه اوخشاشلی شهر خرابه‌لری صوڭغی زمانلرغه قـدر معلوم ایـدی. *) (یوقاریغی بلغارلر عمارتلری هم‌شولوق طرزده بنا‌ایدلمشلردر.) ومع ذلك تورکیلك وصفنی بتونلای قویب بتورمای «خاقانلری» ایله برا بر جای کونلرنده صحرالرده قونب کوچبده یورور ایدیلر.

قسطنطنیه قیصرلری‌نڭ خزر بلغارلردن یاردم کورولری

خارجدن هرطرفدن هجوم ایدلمك اوستنه، داخلی بتماس توکانماس اعتقاد ومذهب اختلاف ونزاعلری ایله بیگرا کك ضعیفلنمش روملر، هر وقت خزرلردن یاردم امید ایدوب آنلرنڭ دوستلقلرینی کوزله‌رلر ایدی. خزرلرنی تعظیم ایتدوکلرینی کورستور ایچون ایمپراطورلر بعض بیراملرنده خزر کیوملری ایله زینتلنورلر ایدی. اشانچلی صاقچیلرنی هم خزر تورکلرندن قو یارلر ایدی.

---

*) روم، عرب، روس تاریخلرنده بلغار وخزرلرنڭ بیك کوب شهرلری ذکر ایدلنه‌در. بونلرنی اورنلری ایله صوڭغی جزءلرده بیان ایدرمز.

خزرلر، روم‌ایمپراطورینه اعانه‌ایدوب کوب عسکر ویرور ایدیلر. روملرغه یاردمچی اولب ایکی مرتبه فارس ولایتنه هم کردیلر. بو نلرنك شکرانه‌سی ایچون ایمپراطور اوز دیا دیمو (روم قیصرلرینه مخصوص باش کیومی) سنی خزر خاقاننه کیوردی. آنی: «اوغلم» عباره‌سی ایله تلطیف ایتدی.

خزرلر قوت وشوکتی‌نك آخرغی وقتلری

قوت وشوکتده توبانگی بلغارلردن عبارت اولان خزرلر شول درجه‌کا ایرشمشلر ایدیکه فارس نلك ایلك الوغ شاهلرینی بعضا قورقدوب، روم ایمپیراطورلرینه هم فرمان یورو تورلر ایدی. (بلغار) خزرلر، مهاجر روملر وقولونیس خیرسونیسلر ایله کوب اختلاط ایدوب زینت (روصکش) کا، وراحتلککا آرتق رغبت ایتمش ایدیلر. تاوریك (قریم) بایلقلری وقوت وشوکتلری ایله مغرور اولمش ایدیلر.

اما بو احوال آنلرنك ایلك الوغ قوت وشوکتلرینه ضعیفلك کلتورور ایدی. یعنی جنکاورلکلری کیمور، یموشار وقورقاقلنورلر ایدی. اوزلری‌نك بواشدن خبرلری یوق‌ایدی. *) عربستان جزیره سندن بر اوچ عرب چیغوب، خزرلرنك باشینه یتار قدرلی قوت وشوکت حاصل ایده‌چك احتماللری کونکللرینه ده‌کروب چیقماس‌ایدی.

---

*) تأسف ایدلنه‌چك حالدرکه تورکی قوملر ایسکی ایسکیدن توتدقلری یولنك عاقبتنه، ونه یه باروب چقاچقنه جدی صورتده اعتبار قیلمدیلر. والحال قوملرنك سلامتی وسعادتی اوچون بواش لازم ولابدسنه‌در. تدبیرده (دبرالشی‌نی فکر وملاحظه) شولدر.

عربلرنڭ بلغار — خزرلر ایله محاربه لری

خزرلرنڭ ایڭ قوتلی وشوکتلی وقتلرنده ۶۰۸ سنه‌ده افق‌سعادتدن شمس اسلامیت طلوع ایتدی. برطرفدن وحشت وجهالت، ایکنچی طرفدن تعصب وبطالت ایله قابلانمش قارانغی عالمنی یاقتورته باشلادی، اصل مدنیت وحقیقی سعادتنڭ نیگزینی قوردی. آدم بالالارینڭ عموما سعادت وراحتنه ضرور اولان قانونلر واوغ حکمتلی نظاملر کلتوردی. اسلامیتکا دعوت باشلاندی، خطلر یازلدی. داعیلر کوندرولدی. قبول ویاصلح ایدنلره هر تورلی‌حمایه ورعایه کورستلدی: عاصی اولانلره غازیلر یبارلدی. روم قیصرینه هم اسلامیتکا دعوت ایله خط یازلدی. اوشبو خزر تورکیلرینه بولوی احتمال قوی اولغان تورکیچه هم مکتوب یازلدی. (عمیر بن افصی‌غه تورکیچه خط یازیلوب ویرلدیکنی ابن الاثیر روایت قیلەدر) اما روم قیصرلری اوزلری اسلامیتنی قبول ایتمدکلرندن اوستون بار قوتلرینی توبان بلغار (خزر)لرکاده اسلامیتنی قبول ایتدرمسکا هم صرف ایتدیلر. روملر اینتریغاسندن آزاده اولمش یوقاری بلغارلر قبول اسلامیت ایتدکلری حالده، آنلردن نی قدر جنوبده اولان توبانکی بلغار-خزرلر اوّلکی حاللرنده قالدیلر. بونگده جزاسنی تیز کوندن کوردیلر. عربلرعناد ایدب حقلقنی تانورغه تلەمکان روملرنڭ تیزکوندن کوب ییرلرینی آلوب، کوب عسکرلرینی هم هلاك ایتدیلر. بونڭ ایله‌گنه قالمدیلر تیز کوندن قفقاس طاغلرندنده باش کورستدیلر. حضرت عمر رضی الله عنه خلافتنده عبدالرحمن بن ربیعة

الباهلی رض. «تورك» (بلغارخزر) غزاسی ایله بیورلدی*). ١٩٠سنهٔ هجریه‌ده عبدالرحمن الباهلی حضرتلری خزرلر یا که بلغارلردن بلنجر (بلنغر) شهرنی آلوب، آندان ایکی یوز فرسخ شمال طرفنه‌ده کیلدی. جراح بن عبدالله الحکمی‌ده «بیضا»، «دربند»، «بلخیر» شهرلرینی ضبط ایتدی. سلیمان بن ربیعه خزر (بلغارلر)دن پای تختلری

---

*) ابن الاثیر رحمه الله نك ,, کتاب الکامل ،، نده ، ویاقوت حموی نك ,, معجم البلدان ،، نده حضرت عمر رضی الله عنه زماننده ربیعة الباهلی ره. تورك وبلنجرگا غزا قیلدقی وهجرت نك ١١١ سنه سنده جراح بن عبد الله الحکمی ره. نك بلاد خزرگا کروب ,, مدینة البیضاء ،،و,, دربند ،، و ,, بلنجر ،، وغیر شهرلرنی فتح ایتدیکی ، مسلمه بن عبد الملك نك ١١٤ سنه ه. لرده بلنجر طاغلری آرتندغی (شمالندغی) طائفه لرنی اطاعت قیلدردیغی روایت ایدلنه در. مز کور کتابلرده‌غی «بلنجر» صورتندغی سوزلرنی بعضلر «بلخیر» رو شنده هم یازمشلردر. تاریخی اسملر تیلدان تیلگا، کتابدن کتابغه کو چریله کوچریله بلنمس قدری اوزکاره واصلندن یراق کیلدر. آوروپا وروس تلینه کوچریلمش عربی وفارسی وتورکی سوزلر تانولمس قدری اوزکارکاننی تکرار کوره مز. اوشانداق باشقه تیلده‌گی؛ شول جمله دن تورکی سوزلرده عرب تیلنه کوچریلسه بعض وقت حرف یتشمدیکندن، بعض وقت برحرف اورننه ایکنچی حرف: مثلا «جیم» اورننه غین معجمه ویا کاف فارسی وبالعکس استعمال ایتدکلرندن اسملر بیگرا کده اوزکاره در. «مشچار» ویا «مچار» نك «مجار»، و «مجغر» «باشغرد» نك ,, باشجرد ،،، «بلغار» نکده ,,برغر ،، یازالدقلرینی کو ره مز. تورکی اسملرنی عربلر اوّل وهله ده البتة تورکچه یازلغان کتا بلردن کوچرمدیلر، یا، فارسی ویونانی کتابلردن کوچردیلر. ویا آغزدن ایشدلمشنچه یازدیلر. کرك نچك گنه اولسه ده کرك «بلنجر» کرك «بلخیر» اولسون، شکسز ,,بلغار،، سوزندن اوزگارتلمشلردر.

«سمندر» شهرینی هم آلدی. خزر خاقانی پای تختنی «ایتل» شهرینه کوچرورکا مجبور اولدی. عربلر خزرلرکا، آیتلمش وقتلردن باشلاب ۱۱۵ سنه‌لر تیکراسنه قدر اون مرتبه هجوم ایتدیلر. عربلرنڭ یدنچی مرتبه هجومندن صوڭ خزرلر اوزلر یڭ برمرتبه عربلرکا بیك شدةایله هجوم ایدوب موصلغه قدر باردیلر. لکن اول وقتغی اشلکلی، ثباتلی، آلدیلرینه آلغان اش نڭ آخرینه باروب چقارغه طرشوچی عربلر، بونڭ سببندن امیدسزلنمدیلر. تیز کوندن ینه دن هجومکا یراقلندیلر. مروان بن محمد بن مروان یوز یکرمی مڭ عسکرایله خزرلرکا بیك شدة ایله هجوم ایدوب خزر خاقاننی «ایتل» (استرخان) دنڭ قاچارغه مجبور قیلدی. خزرخاقانی قریم شبه جزیره سنه کروب قاچدی. مروان بن محمد اقصی بلادخزرکاقدر یتوشدی. اقصی بلاد خزر ایسه یوقاریغی بلغارلر شهرلری ایدی. یوقاریغی بلغارلرغه روم قیصرلری اغواسی یتوشمدیکندن، آنلر البتة مروان بن محمدکا بوی صوندیلر. هم ایسکیدن سوداکارلر واسطه سی ایله معلوم اولان وکیله باشلاغان اسلامیتنی آسان قبول ایتدیلر.

ژولغا تیکراسندن خزرخاقانی قاچدی. صویوللری عربلرکا آچیق قالدی. أمویلر، عادتلرنچه البتة اوشبو وقتلردانوق، هر یرده اسلام دعوتچی لری خدمتنی کورگان عرب سوداکارلرنی بلغارلرغه ده یبارمشلردر. (*

(* عرب سوداکارلری کورگان خدمتنی بزم بلغار وقزان سوداگارلریڭ کوردیلر. بلغاروقزان سوداگارلری آیاق باصقان اورنلرده‌اسلامیت بالقدی. محله‌لر مسجدلر مدرسه‌لر میدانغه چیقدی. عمومیت‌ایله دین وقومیت یوغالتوکبی آفتلردن تورکیلر تورتلدیلر. ارواحلرینه مڭ رحمت اولسون!

اولده «بلغار» ده «خزر» ده آتالمش اوشبو قوم نكّ ایکی کا آیر لوی. وبو ایکی عمومی اسم نكّ ایکی فرقه نكّ برم برمنه تخصص ایدوی.

اما تیز کوندن عربلرنكّ اوزلرنك احوال بیك الوغ روشده آلشندی. خلافت امویلر دن، عباسیلرکا کوچدی. عربلر نكّ تاقنیقه (اصول حرکت) لری باشقاردی. خلفاء بنی امیه بار همتلرینی اسلام مملکتلرینی کیگایتورگا، مسلمانلرنی علوم شرعیه ومعارف دنیاویه (حساب، هندسه، طبیعیه، طب، تخنیقا کبیلر)، هنر وصنایع، سوداوتجارت ایله یاراقلاندرورغه، اسلام دیننی باشقه قوملر آراسنه علما وسودا کارلر آرقلی، بیك حاجت کورلدکده عسکر قوتنی ده قزغانمای ساچارغه صرف ایتمشلر ایدی. بونكّ ایچون قروده غرونطاوای یوللر، کوپرلر، اصوللی کروانلر، استانسه لر، تاسیس ایدوب صواوستلرنده تجاری الوغ کیمه لر (تورغاۋی فلوت) لر بنا ایتمشلر ایدی. وبو مقصد ایله دنیانكّ هرطرفنه، یوللر آچوب، وبونكّ ایچون عسکر قوتنی ده استعمال ایدرلر ایدی. مشرق طرفنه هندکاقدر، مغرب طرفنه اندلس کا قدر یوللر آچمشلر ایدیلر. خزرلر ایله بوقدر شدتلی وبری آردندن بری توتاش صوغشلر قیلولریده، «ۋولغا» طریقی ایله ایلکدن مشهور اولان سودا وتجارت یولنی قولغه توشرو، اوز لرینه اقصی شمالکا قدر سودا وتجارة ونشر اسلامیت ایچون یول آچو ایدی. بو مقصود لرینی حاصل هم ایتمشلر ایدی. لکن باشلاغان اشلرینی آخرینه یتکوررکا تقدیر مساعده قیلمدی.

عباسیلر ایسه کوبراك عمرلرینی اعتقاد ومذهب نزاعلری، یونانلردن کلتورلمش علوم نظریه وفلسفه وباشقه کونکللی کونکلسز ایچکی اشلر ایله اوزدردیلر. اسلام مملکتلری برقارش اولسون کیکایمدی. بلکه هر طرفدن قسلدی. خارجی وداخلی دشمانلر بوندن استفاده ایتدیلر. مملکت ایچنده واق، واق حکومتلر ظاهر اولدی. خارجی دشمانلر، قوللرندن چیقمش ولایتلرنی قایتاروب آلمغه باشلادیلر. بو فرصتدن استفاده ایله بزم خزر ویا که بلغار خاقانیده قریم شبه جزیره سندن ایتل شهرینه قایتدی. سودا وتجارة کا هیچ وجه ایله ممانعت ایتممك تورکی قوملرنك بارچه سنده مقدس قانون اولدیغندن، بلغارلرنك عربلر ایله سودا وتجارتنه مانع اولمدی. لکن عربلردن بیك کوبنی کورمش توبانگی بلغار — خزرلر، یوقاریغی بلغارلرنك اسلامیت قبولی ایله عربلرکا حسن توجهلری ایچون انتقام ایتمکا قصد ایتدیلر. (* یوقاریغی بلغارلرده، آنلر

---

*) قزوینی «آثار البلاد»نده کلتورهدر: خزر پادشاهسی بلغارلرغه، مسلمان اولدقلری اوچون دشمان اولدیغنی، یعنی دینیعدا وت ایتدیکنی «تاریخ بلغار» صاحبی اولان، بلغار قاضیسی نعمان بن یعقوب، ابو حامدالاندلسیکا سویامشدر. بلکه خزر خاقانی ظاهرا شونی بهانه قیلمشدرده، امادرحقیقت عداوتی سیاسی ایدی: دین واسطهسی ایله یوقاریغی بلغارلرنك عرب خلیفهلرینه انتساب ایتدکلری ایچون ایدی. یوقسه عموم تورکلر، خصوصا خزر—بلغار خاقانلری دین خصوصنده بیك مساعدهلی ایدیلر. خاقلرینه اول حقده تمام حریت ویردیلر. «سمندر» شهرنده مسلمانلر ایچون مسجد، نصاریلر اوچون کلیسا، یهودلر ایچون سیناغوغ بولمشنی یوقارودهکوردك —

دن صاقلانور اوچون قلعه لر بنا ایتمکا وبونڭ اوچون بغداد خلیفه لرندن مهندسلر صورامغه مجبور اولدیلر. اوشبو وقتده اسلامیتنی قبول ایتکان ایله، ایتمگان، بلغار - خزرلر آراسی تمام آچیلدی. اوّلده عموما «بلغار»؛ صڭره عموما «خزر» آتالغان قوملر اسملرینی بولشدیلر. توبانکی لرینه - مسلمان دگللرینه «خزر» اسمی مخصوص اولدیغی کبی، یوقاریغی لرینه - مسلمانلرینه «بلغار» اسمی مخصوص اولب قالدی. توبانگیلرینی «بلغار»، یوقاریغی لرینی «خزر» آتامق بتونلای توقتاماسه ده، لکن سیراکلندی.

خزرلرنڭ دین‌دن دینکا کوچولری

خزرلر سکزنچی عصر میلادیه باشارنده رومدن سورلمش یهودلر تشویقی ایله یهود دیننه کردیلر. اما تیزکوندن (۲٤٤ سنه هـ. ۸۵۸ م.) ده نصاری دیننه کردیلر. (مگر پادشاهلری کرمای قالدی). کوبده طورمای (۲۵۰ سنه هـ. ۸۶۸ م.) ینه اسلام دیننه ده کردیلر. اسلام دیننه کرولری اسلام علماسی دعوتلری، مسلمان خلیفه لری اجتهادی ایله دگل ایدی. اول وقتلرده اسلام علماسنڭ همتاری، بغداد خلیفه لری نڭ حسن تدبیرلری باشقه اشلرکا بونالمش ایدی.

- اوشنداق بلغار - خزرخاقانلری پای تختلرینی «ایتل» استرخان شهرینه کوچرگاچده شولوق مساعده ده اولدیلر. استرخانده مسلمان، یهود، نصاری، حتی مجوسلرده بار ایدی. علامهٔ مسعودی رحمه‌الله زماننده «خاقان» یهود دیننه کرمش ایسه‌ده خلقی نڭ کوبراکی هم عسکری مسلمان ایدی. وزیری هم احمد بن کوبه اسملی مسلمان ایدی.

بلکه بوخزرلرکا ایکنچی تورك طائفه سی (بلنوینه قاراغانك پچنیك‌لر) هجوم ایتدیلر. خزرلر اوّلك اسلام خلافته روملرغه نصرت ویرسه‌لرده اش نوبت اوزلرینه یتکاچ روملردن نصرت کوره آلمدیلر. بالعکس روملر، خزرلرنك هلاك اولونی تله دیلر. (* خزرلر، قان قرنداشلری خوارزم مسلمانلرندن یاردم صورارعه مجبور اولدیلر. خوارزم تورکلری ایتدیلر: ,, سز کافرسز بز کافرغه نصرت ایتمایمز اگر مسلمان اولسه‌نگز سزکا نصرت قیلور ایردك ،، دیدیلر. خزرلرنك ده کوبسی اسلام دیننی قبول ایدوب مسلمان اولدیلر. خوارزم مسلمانلریده خزرلرکا یاردم ایدوب دشمانلرینی دفع ایتدیلر. مگر یهود دیننده پادشاه‌لری ,, خاقان ،، قالدی. واول وقت اسلامیت مرکزندن ویولندن یراق طورغان قریم شبه جزیره‌سنده‌گی برطاقم بلغار-خزرلر یهود دیننك قاوب ,,قرایم،، و «قارایمن» آتالدیلر.

قارایم یاکه قارایمن تورکلری، یاکه یهود دیننده‌گی بلغار - خزرلر

قریم شبه جزیره‌سنده بوکون سلامت، یهود دیننك « قرایم » ,, قارایمن ،، اسملی تورکی خلقلر یاشامقده‌در. بونلر بورونغی قریم شبه جزیره سنده‌گی بلغار - خزر تورکلری نك بقیه لریدر. یهود دینی ایله برابر یهود حرفنی هم آلمشلردر. تورات کتب خمسه سنی یهودی (عبرانی) حرفی ایله، لکن تورك تیلی اوزره

*) کارامزین‌ایته: «غریقلر (روملر)، خزرلرنك قوتلی وقتلرنك مجوس اولسه‌لرده دوستلقلرینی کوزه تمشلر ایدی. اما ضعیفلنکاچ! نصرانی اولسه‌لرده هلاك بولولرینی تله دیلر » دیو. کورگز نندای یخشی نصرانی دوستلر!

یازمشلر هم اوقورلر. مذکور تورك ـ بلغار ـ خزر یهودی‌لر اوشبو زمانمزه قدر کرچه یهود حسابنی آلوب استعمال ایتسه‌لرده، امابعض آیلرنی مثلا «چروك آی»، «کوز آی»، «سوقون آی» دیه تورکچه آتـامقـده‌لردر.

خزر خاقانی نك ضعیفلنوی

خزر خاقانی همانـده مسلمان اولمای قالدی، لکن بیك ضعیف قالدی. مسلمانلر خاقانی، سرای یاننه مسجد صالـو، مکتب ومدرسه‌لر بنا قیلو، وزیری لارشیه (مسلمان) دن اولو، اهل اسلام ایله محاربه‌سی اوله‌چق ایسه مسلمانلر قاتشمای طورو کبی شرطلر ایله باغلادیلر. عرب جغرافیون ومؤرخیننددان، مسعودی، اسطخری، دمشقی لرنك خزرلر حقنده یازدقلری اوشبو وقت احوالیدر. اسلامیت خزرلر آراسنده کون بکون قوتلنمکده، ساچلمقده، خاقاننك‌ده نفـوذ واعتباری کون بکون آزالمقده ایدی. خاقان آخرده، بلکه آنده‌غی یهودی خزر بلغارلرایله وروم قولونیس‌لری یاردمی ایـله قوتلنمکنی قصد ایدوبدر، اوز ولایتندن اولان قریم شبه جزیره‌سنه کروب یرلشدی.

اسلاڤانلرنك خاقان تصرفندن چیغوی، وخاقاننك آخرغی عمری.

کوبدان توگل کیلوب ییرلشمش اسلاڤانلر اوستنه اوزاقلامای ؤارا کلرده کیلوب خواجه بوله باشلادیلر. (بیانی تیزکوندن کیلور). روریك ایله کیلـکان ؤارا کلردن ایکیسی آسکولد ایله دیر ؤارا کدن غریقکا بارورغه معلوم‌لری اولان یول ایله چیقدیلر. یولـده کییف

شهرینی کوردیلر. اول وقت کییف خزر خاقانلری تصرفنده ایدی. آسکولد ایله دیر بوشهرگا مالك اولب، خزر خاقانلرینه بیره طورغان داننی (توتون باشندن برقلچ ایله برتین تیرسی ایدی) بیردرماس اولدیلر. اوزاقده طورمای آردلرندن روریك انسی اولیغ کیلوب خیانت ایله آسکولد ایله، دیرنی اولتروب کییف کنازی اولدی. خزرلر تصرفنده اولب آنلرغه دان تولامکده اولان «رادیمچی» لرنی حاضرگی ژیتیبسکی، چیرنیغفسکی غوبیرنالرینی خزر خاقانلرندن چقارتدی.

روریك خفیدی اسۋاتسلاو ایغور اوغلی اوقا باشلرنده‌غی اسلاژانلرنی، ژاتیچی‌لرنی هم خزر خاقانلرنی تصرفندن چیقاردی. صکره خزر خاقانی‌نلك اوزینه هجوم‌ایتدی. خاقان اوزی سرعسکرلك ایتمش ایدی. لکن مغلوب اولدی. اسۋاتسلاو خزرلرنلك برشهرینی آلدی.

خزر خاقانی‌نلك روم دوستلری

مدنی وخرستیان روم‌قیصرلری، بلغار- خزرلرقوتلی وقتده‌مجوس‌اولسه لرده آنلرنی دوست کورب، آنلرنی تعظیم ایچون کیوملرینی کیوب «اوغلم» عباره‌سی ایله تلطیف‌ایتمشلر ایدی. اما ضعیفلنکاچ نصاری اولسه‌لرده *) هلاك بولولرنی آخرلرینه قدر تله دیلر: روم قیصری،

*) آخرغی خزر خاقانی روم = غریق ژیزانتی‌لردن یاردم کور ملك امیدی‌ایله‌تنصر ایدوب، «غیورغی تسولا» آتالمش ایدی. لکن نصرانیت اول وقتده اوق سیاسی‌مقصدلرگا تورال‌غنه اتخاذایدلدیکندن آنلك خلافنه کلدکده حکمسز قالور ایدی. بوسببدن «خاقان» نلك قوة وشوکتی اولمغاچ نصرانیتی فائده ویرمدی. روم‌قیصرلری‌نلك اوّلگی محبت‌لرینی قایتارا آلدی.

روس کنازی مستیسلاو ولادیمرویچ دن خزر خاقانی نڭ قریمده تصرفنی بتوروركا اوتندی . کورگز! نیندی آبرازاونی یخشی خریستیان دوستلر! مستیسلاو البتة مع الممنوية قبول ایتدی. رومسر عسکری «آندرونیك» قریم یقاسنه چیغوب مستیسلاو عسکری ایله براشوب خاقانغه هجوم ایتدیلر. اوّل صوغشلرندهاوق، خزر خاقانی «غیورغی تسولا» نی اسـیر ایتدیلر. *)

قریمده خزر خاقانی بتسهده خزرلر بتمدی . چونکه تیز کوندن ایکنچی اروغ تورکلر ، «قپچاقلر» قریمنی ضبط واستیلا ایدوب روس وروم تصرفلرینه خاتمه چیکدیلر. قریمده خزر اسمی تاریخلرده بیك صوڭغه قدر ذکر ایدلنه. اما قریمنڭ شرق طرفلرنده قرا دیڭز ایله بحر خزر آرالرنده خزر دیڭزی، بویلرنده ، خزر حکومتی روسلر استیلاسنه قدر قالدی . توبانگی بلغار- خزرلر ایسه بو کونده ده صاغ سلامتلردر.

خوالیص ویا خوالین بلغارلری

کاسپی دیڭزی ایله قرا دیڭز آراسندغی ،وآزاق، دون، قریم تیکراسندهکی توبانگی بلغارلرنڭ ،صوڭراق «خزر تورکلری» آتالد قلرینی یوقاروده کورمش ایدوك. ایمدی ژولغا، یایق نهرلری آراسند کاسپی دیڭزی بویلرندهغی توبانکی بلغارلرنڭ ینه باشقه براسم

*) بزم بورنغیلرمزنڭ «...... دوستنڭ بولسه پچاقڭ یانڭدہ بولسون» دیگان مقاللرینه اوشبوندای واقعهلرنڭ بیك کوب تکرری سبب اولمشدر. لکن صوڭغیلری اولگیلرنڭ باشینه کیلگان حاللردن خبردر اولمدقلرندن غیورغی تسولا واقعهسی همان تکرار ایدر ایدی.

ایله آتالدقلرینی کورەمز. یوقاریغی (کاما) بلغارلری ایله تمام بر اروغ وبر دینده اولان توبانکی بلغارلر «خوالیص» تورکلری آتالنور لر ایدی. صوڭندن خزر دیڭزی آتالمش اولان کاسپی دیڭزی ایسکی زمانده «خوالیص» ویا «خوالین» دیڭزی آتالنور ایدی. روسلرنڭ باش مؤرخی نیسطور زماننده هم خزر دیڭزی بو اسم ایله آتالمشدر که نیسطور آنی، یعنی خزر دیڭزینی «خوالیص» دیڭزی دیه یاد ایلەدر. حتی اوزیرتسکوفسکی‌نڭ برنچی الکساندرکا یازغان نامه سندەده استرخان دیڭزی «خوالین» دیڭزی آتالمشدر. *)

«خوالیص» «خوارزم»نڭ محرفی اولوی احتمال قریبدر. هرنه اولسه اولسون، بوکونگی «خوالین میشر» لری آتالمش تورکلر اوشبو خوالیص، خوالین ویاخوارزم تیکراسندەگی بلغارلر ومجارلرنسلندن قالتش اولولری مظنوندر. بر وقت کوچەلی قوتلی تورك اوردالری آسیادن آوروپاغه خوالیص ویا خوالین بلغارلری یبرلری آرقلی اوزا باشلاغاچ، بونلر اولگی اورنلرندن بر آز یوقاری راق همده مغربکاراك طنچ اورنلرغه کوچکانلر بولرغه کرك.

اسلاڤانلر

اسلاڤانلر عموما قوم آریانیەدن،(قسقەسی) آریلردن اولدقلر ندن، نسل نسب ویا تیل جهتندن تورکی قوملره مناسبتلری یوقدر.

*) نیقولا یا کف اوزیرتسکوفسکی برنچی الکساندر زماننده‌غی مشهور سیاح (۱۷۵۰سنەدن ۱۸۲۷ کا قدر عمر ایتمش).

لکن تاریخ میدانینه چیقا باشلاغاندن یعنی ٦نچی عصر میلادی اوّللرندن بیرو تورکی قوملر ایله کورشیلکلری و تورلی مناسبتلری، واقعه لری اوله کلمش *). «اوزی» نهری (دنپیر) بویلرینه مهاجرة ایتمش اسلاۋانلر نڭ کیله کیلوشلرندن بزه کورشیلکلری وهر تورلی مناسبتلری اولمشدر. تاریخی واقعه لریمزنڭ کوبسی آنلر ایله مشترکدر. اسلاۋانلر اوّلده تورکی قوملردن «هون» لر، «آوار» لر، «بلغار-خزر» لر، صنگره منغوللر- تاتارلر کبی تورکی قوملر تحت تابعیتنده اولدیلر. اما حاضرده بالعکس قوم تورکی نڭ کوبسی بلا واسطه و یا بالواسطه (خیوه و بخاره تورکیلری کبی) اسلاۋانلردن بر فرقه نڭ تحت حمایه سنده درلر. بودن اوستون بو کون ۋیلیکی روس آتالمش اسلاۋان شعبه سنه تورلی سببلر ایله تورکی قوملردن بیك کوبسی قوشلوب و آرالاشوب اسلاۋانلشدیلر. دیمك که، قانلرنده تورکی قوم قانلرندن هم بایتاق پراسینت باردر. اوشبو مناسبت ایچون همده بزلره قوم حاکم اولدقلری ایچون آنلرنیده اجمالا بیان قیلمقنی تیوشلی کورهمز. تورکی قوملرنی آوروپا تاریخلرنده اوّل ظهورلری ترتیبی ایله (فقط ,,دیاقوت،، لرنی استثنی ایله) ذکر ایتدوکمز کبی؛ اسلاۋانلرنیده شول ترتیب اوزره یعنی تاریخده اوّل ظهورلری وقتیله ذکر ایدهمز.

اسلاۋانلرنڭ تاریخ میدانینه اول ظهورلری

میلاددن صوڭ بشنچی عصر آخرلرنده (٤٩٥ سنه) شمال طرفلرندن

---

*) بو قاروده کورلمشدر که بو یيرلر اوّلده اسکیف، سارمات، هون، آوار، اوغر، بلغار، خزر کبی تورکی قوملرنڭ ایدی.

تـاریخ تیاترو سـینه (کارامزین تعبیرنچه) اسلاۋان قومی چیقادر. اسلاۋانلر، اوّلده شمالده ویصله نهری تیکراسنده حاضرکی پروسیه‌ده وحشی ترکلك ایتمشلر ایکان، صڭره جنوب طرفنه حاضرکی آفستریا ایچنده غالیتسه صخراسینه کلمدیلر. صالاویوف: ,, هیچ شبهه‌سز اسلاۋانلر هونلر گا، دان (خراج) تولامشلر در. نتاك صڭره خزرلرگا تولادیلر،، دیه‌در. ایلڭ اوّلـکی مؤرخلر اسلاۋانلرنی اوشبو اورنده تابدیلر. صڭره اسلاۋانلر دونای بویلرینه شمالی دا کیه‌کا (حاضرکی رومانیا) غه قدر ساچلدیلر.

قلملی قوملر، اسلاۋان قومی‌نڭ تاریخ میدانه ظهورنی‌ده مدح ایله قارشی آلمادیلر، (استقبال ایتمدیلر). یونان مؤرخلری، خصوصا ماۋریکی ایله پروقوپی *) اسلاۋانلرنی بیك قویی قاره‌ایله‌یازدیلر. روم قیصری یوستنیان عصرنده ۵۲۷ سنه‌ده اسلاۋانلر دا کیه‌ده ترکلك ایله باشلاب، ,, آنط،، لر هم ,, اوغر،، اروغلری ایله برابر ایمپیریه گا هجوم ایله باشلادیلر. روس موٴرخی کارامزین‌ده ,, اسلاۋانلر ایمپیریه ایچون سارمات‌لر، غوطلر، هونلر دنده قورقنچلیراق اولدیلر ,, ایللریه،، ,, فراکیه،، ,, غریتسیه،، (یونان) ,, خرصونیس،، ایبون

---

*) پروقوپی یونان موٴرخلرندن ۵٦۵ مده وفات. براحـوال وبر وقایع حقنده ایکی تورلی تاریخ یازو ایله مشهوردر. یوستنیان معاصری وقسطنطنیه‌شهری باشلقی اولمش. یوستنیان‌ایله معاصرلرندن الوغ درجه‌لولرنی مدح ویوستنیان موٴسساتی‌حقنده براثر یازمش. اما وفاتی صوڭنده ینه براثری تابلمشدرکه آنده اوّلده مدح ایتمشلری نڭ یاوزلقلرنیده (طوغریسی حقیقت حالنی) بیان قیلمش.

کورفزندن قسطنطنیه‌گا قدر بارچه اطراف ، اسلاۋانلرغه قربان اولدیلر. دونای جنوبلرینی حسابسز خلق قاننه مستغرق ایتدیلر. قریه‌لر شهرلرنی یاندروب ، کولنی اوچوردیلر. اورنلری بوش صخرا بولب قالدی. اسلاۋانلرآورو پاده‌اوتزسنه‌خونریزلك وحشیلك ایتدیلر ،،دیمشدر.

غریقلرنڭ اسلاۋانلر حقنده یازدقلری هم البتة مبالغه‌دن خالی اولمسه کرك. هم‌ده عموم اسلاۋانلرحقنده طوغریده دگلدر. کارامزین‌ده البتة غریقلردن کوچروب‌گنه یازادر. چونکه «آوار»لر پادشاهی «بیان خان»غه، دعوتی بوینچه کیلمش و آندان رومغه چقمش بالطیق اسلاۋانلری بیك صاف‌درون کورنمشلر ایدی. اوزلری هم: «بز صوغش قورالی استعمال ایده بلمایمز. باری تیك بز غوسله (موسیقه قورالی) اوینابغنه طنچ وراحت عمر کیچوره‌مز» دیمشلر ایدی.

«اوزی» (دنیپر) بویی‌نڭ اولگی خالقلری

«اوزی نهری»(دنیپر)نڭ «روسی» نهری (کییف دن برآز غنه توبان دنیپرنڭ اوڭ یاغندن قوشلور) طماغندن یوقاریغی طرفلری صخرا طبیعتنده دگل ایدی. بلکه اورمانلق، سازلقلردن عبارت ایدی. بو سببدن حیوان آصرامق ایله کوچمه معیشت ایدوچی تورکی قوملرنی اوزینه جلب ایتمس ایدی. بو اورنلرده یالغز تورکی قوملردن «سارمات - یازیغی» لر بقیه لری آز خلقلی اوردالر آوچیلق ایله معیشت ایدر ایدیلر. اسلاۋان گروهیده جنگاور تورکی

قوملر هجومندن قورتلمق ایچون، بو اورنلرغه کوز ایتمشلر اولمق کرك در. همده آز اوردالی آوچیلق ایله ترکلك ایتمکده اولان اوردا لرنڭ کوب فرقه لی اسلاۋانلرغه قارشی طوره آلمایاچقلرینی اویلاب اسلاۋانلر بوطرفغه یونالمشلردر. یازیغی لرده اوز حاللرینی اوز لری چامالاب، دنیپر، نایمان، ویصلا نهرلری باشلری آراسینه، اوتب بولماسلق سازلقلر باتقاقلقلر آرالرینه یاشرنمشلردر. شولایده اولسه تیز زمان روس تاریخلرنده «یاتۋاغ» اسمی ایله ظهور ایدوب بیك ایرته روسلرغه دشمانلق کورسته باشلامشلردر.

اسلاوانلرنڭ حاضرکی روسیه‌دکا مهاجرتلری

اسلاۋانلرده باشقه قوملر کبی اوز آرالی بیك کوب شعبه‌لرکا بولنب تورلی اسملر ایله آتالدیلر. اسلاوانلر حاضرکی روسیه‌کا بزم بلغارلریمز دونای یقه‌لرینه ییرلشدکدن صوڭ کیلدیلر. روسیه‌کا کیلوچیلر غالیتسیه صخرالرنده دونای بویلرنده شرق اسلاوانلری آتالمش «آق صرب» «خرۋات» «خاروتان»لرایدی. اسلاۋانلرنڭ حاضرکی روسیه ،،اوزی،، صوی (دنیپر) بویلرینه کوچولرینی رو سلرنڭ باش موءرخی ،،نیسطور،، بویله بیان ایدەدر: «اسلاۋانلراوّلده دونای تیکرالرنده ایدیلر. آنده برطرفدن ،،میزیه،،دن بلغارلر، ایکنچی طرفدن پاننونیه‌دن ۋلاخیلر*) طرفندن تارلقغه توشورلدکلرندن

*) عرب وعثمانلی تاریخلرنده ،،افلاق،، آتالمشدر. روما-ایتالیا جنسندن، حاضرگی «رومانیا» خلقی‌نڭ برکیسا کی در. «بغدان» دیدوکلری مولداۋیه خلقی باری بر اوشبو جنسدن رومانیانڭ بر جزئیدر. بزم تورکیده «اورس، اولاق» دیدوکلرنده اولاقدن مراد اوشبو ۋلاخی یاکه اولاخ (افلاق) مراد در.

اسلاۋانلر شمال شرق گا کوچارکامجبور اولدیلر. برکیساککی پولشه‌کا، وبر کیسا کینڭ حاضرکی روسیه‌کا کیلدیلر.» کوچوکیفیتی بویله اولمش:

اسلاۋان‌نڭ بعضلری حاضرکی کییف غوبیرناسی تیکراسنه ,,اوزی،، صوی (دنیپر) گا کیلدیلر. ییرلشمش اولان اورنلری صاف صخرا اولدیغندن ,,پولانی،، آتالدیلر. بعضلری حاضرگی ۋولینسکی غوبیرناغه اورمنلر آراسینه کیلدیلر. ,,دریۋلانی،، آتالدیلر. بعضلری دۋیناغه قویه طورغان,,پولوت،،نهری بوینه یرلشدیلر,,پولوچانی،، آتالدیلر. بعضلری صوژانهری (موغیلیفسکی غوبیرناده) بوینه اولتردیلر، ,,رادیمیچی،، آتالدیلر. بعضلری اوقانهری باشلارینه، کالوغا وطول غوبیرناسینه ییرلشدیلر,,ۋاتیچی،، آتالدیلر. بعضلری ویصله نهرینه قویا طورغان بوغا نهرینه‌اولتردیلر. ,,بوژانی،،,,دولیبی،، آتالدیلر. بعضلری«دیسنه»، «سیمی»، «صولی»نهرلری بوینه‌یرلشدیلر (دنیپرکا قویه لر). حاضرگی چیرنیغفسکی، پالتاواسکی غوبیرنالرده «سیۋیرانی» آتالدیلر. پریپیتی وغربی دۋینا نهرلری آراسینه، مینسکی ۋیتبسکی غوبیرنالارده ییرلشدکلری ,, دریغوۋیچی ،، آتالدیلر. ,, دنیپر ،، ,, دۋینا ،، ,, ۋولغا ،، باشلری آراسنده ۋیتبسکی، پسکوفسکی،تۋیراسکی، اصمولینسکی غوبیرنالارده‌غی‌لری «کریۋیچی» آتالدیلر. دنیستر بویلرنڭ موغیلیف‌اسکی، پودولسکی غوبیرنالارده‌غی لری ,, لوتیچی ،، ,, تیۋیرسی ،، آتالدیلر. ایلمین کولی یقاسنده غیلری ناوغورود غوبیرناسنده، أیلانه سننگ اسلاۋان اولمیان خلقلردن امتیاز ایچون نفس « اسلاۋان » آتالدیلر.

اسلاۋانلرنڭ معیشت روشلری

روس باش مؤرخی نیسطور اسلاۋانلردن یالغـز پولانی لرنی بر آز مدح ایده در. اما دریۋلانی ، رادیمیچی ، واتیچی ، سیۋیرانی ، لرنی بیك قویی قاره ایله یازادر: «اورمانلرده وحشی حیوان کبی معیشت ایتدیلر. بری برینی اولتردیلر. بارچه قباحتنی آشادیلر. اوغللری آتالری وکیلنلری حقنده حقارت سوزلدیلر. نکاح بولمدی. ایکیشار اوچار خاتون توتار ایردیلر» دیور. روم مؤرخلری بیکرا که قارالادیلر.

اسلاۋان قومی آسیادن آوروپاغه کیلمش آریانیه لرنڭ ایڭ صوڭغیلری اولدقلری گمان ایدلنه در. اوشنداق، تاریخ میدانینه ده آوروپا اقوامنڭ بارچه سندن صوڭ چیقدیلر. مدنیت ، معارف ، سیاست باصقچلرنده ده، اسلاۋانلر خصوصا روسیه لولر، آوروپا اقوامنڭ ایڭ صوڭغیلرینی تشکیل ایده لر.

اسلاۋانلرنڭ سیاست جهتلری

اسلاۋانلر اوّلده توركی قوملردن «هون»لر، «آوار» لر قول آستنده اولب آنلرغه عسکر ویر دیلر هم دان توله دیلر (*. صوڭره

*) اسلاۋان قومی تاریخ میدانه بیـك صـوڭ چیقدقلرندن ، هونلردن اوّلکی توركی قوملرکا نسبتلری ضبط ایدلمشـدر . یالغز شول قدر واردرکه ، اسلاۋانلرنڭ اوّلکی اورنلری هم اسکیفیا ، وسارماتسیا آتالنور ایدی . بالطبع دیگزینه بر وقت « سارماتسکی موره » آتالدیغنی یوقاروده کوردك.

اوقا نهری نڭ شمال طرفلری بر آز وقت حر و آزاد قالدیلر . اما اوقا و دنیپر نهرلری بویلرنده غیلری « سیۋیرانی » ، « ۋاتیچی » ،، رادیمیچی ،، « پولانی » لر « کییف » خلقی خزرلرگا، دان تولادیلر. توتون باشندن برقلچ وبرتین تیرسی بیرور ایدیلر . کارامزین ایته : « خزرلر اسلاۋانلرنی اول قدر قسمغانلر بولرغه کرك چونکه مؤرخ نیسطور اسلاۋانلرنڭ آوارلردن کورمش جفالرینی تصویر ایتدیکی حالده خزرلردن جبر کوردیکلرینی برده یازمای . بوحاللر خزرلرنڭ بایتاق مدنی اولدقلرینی اثبات ایده در . »

ۋاریاكلر ظهوری

اوقا نهری نڭ شمال طرفنداغی اسلاۋانلرنڭ حر، و آزادلقلرینه تیز کوندن خاتمه چیکلدی . ۲٤٤ سنه هـ . ۸۵۹ م . ده ، دیگز آردندن ۋاریاكلر کیلدیلر . چود (فین) خلقنی ایلمین ، کریۋیچـی اسلاۋانلرینی ، میریه لرنی ، خراجگا باغلادیلر . یعنی آغر تولاو (دان) یوکلتدیلر .

« ۋاریاك » دیگانی ، قوم آریانیه دن، تفتون شعبه سندن اسکاندیناو ـ غرمانسکی اروغ خلقلر ایدی . اسم عمومیلری « نورمان » ایدی . بالطیق دیگزی آردنده اول وقت اسکاندیناویه آتالمش حاضرگی شویتسیه نارۋیکیه دانیه ده ترکلك ایدر ایدیلر . بونلر کوب وقت بتون آوروپانی قورقو وخوفده توتدیلر . آوروپانڭ دیگز بویلرینی ، آنکلیا، شاتلاندیا، فرانسیه، آندالوزیا، ایتالیاغه قدر کیلوب

نهب، غارت ایدرلر وطالارلر ایدیلر. اسلاۋانلر گرچه ایکی یلدن صوڭ ۋاریاکلرنی قوغدیلر، اوزلرینه اوزلری خواجه بولدیلر. لکن، اوزاق طورمدی شولوق ۋاریاکلر دانوك، روس نسلندن اوچ قرنداش: روریك، سینیوس، تروۋارلرنڭ بیك الوغ درو ژینه (عسکر) ایله ۲٤۸ سنه. ھ. ۸٦۲ م. ده کیلدیکلرینی کوردیلر. *) روسیه تاریخی اوشبو یلدن باشلانادر. اوشبو روس ۋاریاکلر اسمی ایله بارا بارا اسلاۋانلرده «روس» آتالدیلر.

واریاکلرنڭ اسلاۋانلر آراسنده یرلشولری

روریك لادوغه کا، سینیوس بیلی اوزیرغه، تروۋار ایزبورسکی کا حاکم اولب یرلشدیلر. اسلاۋان کنازلری آتالدیلر. ایکی سنه صوڭ سینیوس، تروۋار وفات اولدیلر. روریك ۲٤۳ سنه ھ. ۸٦٤ م. ده بو، اوچ ولایتکا مستقل حاکم اولدی. ناوغورودده، روریك دن راضی اولمغان «وادیم» ایله، کیکاشچیلری اولان کوب ناوغورودلو

*) ۋاریاکلرنڭ کیلوونی روس باش لیتوپیسی اسلاۋانلر اوزلری چاقردیلر،، یورطمز الوغ، هم برکتلی لکن ترتیب ونظام یوق کیلگز بزکا مالك اولگز! دیدیلر، دیور. لکن، بو کیلگانلر اوّلده قوغلمش خلقلر آراسندن اولوی، والوغ عسکر ایله کیلولری، صڭره اسلاوانلر ایله چاقرلوب کیلمشلر کبی دگل بلکه غزا ایدوب آلمشلری خلقلر کبی شدتلی - معامله لری، اعتبارغه آلنوب، چاقرو حکایه سی صنعی اولوی گمان ایدلمشدر. باش لیتوپیسده، کنازلر یورطنده، آلار دیکتو فکاسی ایله یازلمشدر دیورلر. (پاغودین تاریخنه باقنگز).

لرنی روریك اولترتدی (قتل) . قرنداشلری اولکاچ لادوغه نی تاشلاب ژواخوه صری بوینه ایلمین‌کا کیلوب شهر صالوب «ناوغورود» آتادی . (* روریك دروژینه لرینه اوپراولنیه ایچون ژولصتلر بولب بیردی . ناوغورودغه روریك کیلکان صوگده فتنه همان باصلمدی . ناوغورود دن کوب کشیلر قاچدیلر .

کییف شهری نك تاریخ میداننه اول ظهوری

روریك نك قرنداشی اولمغان ایکی موژ « آسکولد » ایله « دیر » رومغه (قسطنطینیه‌کا) بارورغه چیقدیلر . یول اوستنده کییف (** شهرینی کورب آنده قالوب کنازلك ایده باشلادیلر . « آسکولد » و « دیر » یاننه کوب ژاراکلر هم ناوغورود دن ، روریك‌کا راضی اولمای قاچقانلر جیولدی . کییف شهری ، رومنی طالار اوچون جیولغان ژاراکلرکا مجمع اولدی . پولانی لر بونلره اطاعت‌کا مجبور اولدیلر . آسکولد ، ودیر ۲٤۵ سنه هـ. ۸٦٦ م . ده

---

*) صالاؤیوف

**) کییف شهری بناسی حقنك روایت ایکی تورلی ، برروایت‌کا قاراغانك ، پولانی اسلاؤانلر ندن گی ، شچوك ، خاریف اسملی اوچ قرنداش بنا ایتدیلر. برروایتکا قاراغانك کییف نی اول بنا ایدوچیلر ناوغورود رازبوینیکلری ایدی . سنکلری لبید هم یکرمی یدی یولداشلری ایله حبس ایدلنوب ، آصلورغه اولغانك کناز قزغانب بیبارکان ایدی (صالاؤیوف). صوگغی احتمال بزچه ده بعید دگل ایسکی اسکیف لرنك خانلر مزارینه بنا قیلغان کریپوستلرنی طنچ اورن کورب رازبوینیك لرغنیمت بلوب اوطرولری بعید دگل .

ایکی یوز کیمه ایله رومغه هجوم ایتدیلر. ۋاراکلرنڭ رومغه هجوملری اوشبو وقتلردن باشلانه در. آسکولد و دیر، کییف ولایتلرینی وباشقه بعض اسلاۋانلرنی «خزر» لر تحت تابعیتندن هم چیقارالر. تاریخلرده ضبط ایدولگان ۋاریاکلر ایله تورکی قوملر- بلغار- خزرلرنڭ اولگی واقعه لری اوشبودر. بوندان صوڭ تورکی قوملر هم ۋاریاکلردن بیك کوبنی کوره لر.

روریك وفاتی

روریك ناوغورودده قرنداشلری وفاتندن صوڭ اون بیش سنه حکومت ایدوب ۲۵۸ سنه هـ. ۸۷۹ م. تاریخنده وفات ایتمشدر. حکومتنی ویاش اوغلی ایغورنی، أنیسی اولیغ غه طابشروب قالدرمشدر. روریك اسلاۋان برنده ایلك اوّلگی مستقل حاکم ایدی.

ۋاریاك حکومتی شمالدن جنوبکا کوچه در

روریك وقرنداشلرینڭ اشلری آلغه کیدوی، آنلرنڭ غزاواتلرینه قاتشوب غنیمتماللرینی اورتاقلشوب بایومق هوسی، روسیه کا بیك کوب ۋاریاك نی جلب ایتدی. کنازلرده ۋاریاکلرنڭ کیلولرینی خوش کوردیلر. چونکه بونلر کنازلرکا اشانچلی وقوتلی عسکر اولوب آرتدیلر. اولیغ، بونلر یاردمی ایله ۋاراکلرکا بووقتغه قدر اطاعت ایتمیان بارچه اسلاۋانلرنی اطاعت قیلدردی. ۲۶۱ سنه هـ. ۸۸۲ م. ده اولیغ دنیپر طرفلرینه یونالب، کییف کا هم کیلوب یتدی. آسکولد ودیر ایله صوغشودن قورقب، ظلم وخیانت

ایله آنلرنی اولترتدی (*. اولیغ کییف نڭ گناهسز کنازلری قانی ایله بویالدیغی حالده گویه غالب کلمش کبی افتخار ایدوب، اطرافنده بایلق ایله مشهور اولان یونان خرصوننی، وخزرلر تاوریدنی، بلغارلرنی، روملرنی طالامق قصدی ایله کییف ده قالدی. شمال طرفنده یراق قالمش شهرلرنی وطنداشلری ۋارا کلرغه تابشردی. ناوغورودلو لرغه هریل یوزایللی قداق کمش «دان» صالدی. نیسطور قولنچه ناوغورودلولر یارصلاو اولکانچه بیردیلر. شویله که اولیغ ناوغورود ایله کییف نی توتاشدروب قوتلی برروس حکومتی تشکیل ایتدی. بلغار- خزرخاقانلری تحت تابعیتنده اولان اسلاۋانلردن ینه برقدرینی چیغاردی واوزینه قاراتدی.

اولیغ نڭ رومغه هجومی

اولیغ ۲۸۵ سنه ه. ۹۰۶ م. ده روم ولایتلرینه بیك شدتلی هجوم ایتدی. دنیپر بوینچه ایکی مڭ سفینه (کیمه) ایله دیڭزگا کردیلر. آطلی عسکر یقادن باردی. بیسارابیه خلقی وقوتلی بلغارلر بونلرنی حسن اختیارلری ایله‌می نچك یباردکلری معلوم توگل. ایمپیراطور

*) اولیغ عسکرینی کیمه لرینه یاشردی. آسکولد ایله دیرغه خبر یباردی: « وطنداشلرگز سوداکارلر کیلکان، کییف کنازلرینی کورمکا استیلر » دیو. آسکولد ایله، دیر بونلڭ سوزینه اشانب دنیپر بوینه کیلدکلرنده اولیغ عسکری کیناتدن کیمه لرندن چیغوب بیچاره گناهسزلرنی اولترمشلردر. (کارامزین).

لیون (* بوغازنی زنجیر ایله بوغدرسه ده دفائعن ایتمدی. نیسطور بوهجوملرنی بیك قوی قاره ایله یازدی. نورمانلر روم ولایتنی بیك وحشیانه خراب ایلدیلر، طالادیلر، کلیسالرنی یاندردیلر تمام قانغه مستغرق اولدیلر. اسیرلرنی عذاب ایلدیلر، قلچ ایله چابدیلر. ترك آدملرنی درباغه تاشلادیلر. پای تخت اوزیدن بیك خوفده گنه قالدی. الحاصل روملر اولیغ عسکرینه آدم باشینه اون غریؤبن بیرما کچی بولب صلح ایتدیلر. اولیغ صلح ایچون اون دورت وکیل یبارمش، لکن اون دورتیدن ؤاریا کلردن، اسلاؤانلردن برفرد یوق. اوشبو واقعه‌نی حکایه بعدنده کارامزین: «بزم کنازلر اطرافنده یالغز ؤارا کلرگنه اولمش. اعتماد وامنیت قزانب هر اشده وغزاده آنلر شرکت ایتمشلر» دیمشدر. صالاؤیوف: «یواقیم سالنامه‌سنه بناءً اولیغ اورمان — نورؤیژ کنازی، تسمیه ایدلمش ایدی. اسکاندیناؤیا ساغالرنده اولیغ اسلاؤانلرغه کنازلك ایدوب شرق طرفلرینه هجومی ایله ممدوح «نورؤیژ اسکی ؤیتاز» آتالمشدر». دیور.

عین اوشبو وقتده اولیغنك وطنداشلری نورمانلر آوروپای غربیده اسؤیر یپستؤاؤات (نهب، غارت) ایتدیلر. اولیغ ۲۹۹ سنه ه. ۹۱۲ م. ده وفات اولدی. روریکدن یاراسلاؤغه قدر، یعنی ۲٤۸ سنه ه. ۸٦۲ م. دن ٤٤٦ سنه ه. ۱۰۵٤ م. لرکا قدر اسلاؤان کنازلری خالص نورمان

*) ایمپیراطور لیون فیلسوف آتانور ایدی. (۸۸٦ سنه دن ۹۱۱ سنه کا قدر) بوو قتلرده مملکتنی محافظه‌دن آرتغراق آسترولوغیه (نجوم) حسابلری ایله مشغول ایدی.

= ژارباکلر ایدی (*. صڭره ژارباکلر اسلاۋانلرغه قاتشوب آرالشوب قومیتلرینی غائب ایتدیلر. لکن اسملرینی قالدردیلر (**. اسلاۋان یری روس یری آتالدی. بارا طورغاچ اسلاۋانلر اوزلریده روس آتالدیلر. اسلاۋان روسلرنك، بوندان صوڭغی حاللری هروقت بزم تورکی قوملرکا مناسبتلی اولدیغندن تاریخمزنك صوڭغی جزء لرنده آنلر حقنده ینه معلومات ویرله‌چکدر. بو اورنده اوشبو قدر ایله قناعت ایدلنه در.

«آوار» (اویغور) تورکلری

،،آوار،، لر اویغورلردن بر شعبه اولدقلری ایچون اویغورلرنی ایلك بیان تیوشلی ایدی. لکن بز، تورکی قوملرنك آوروپاده

*) پاغودین (روس مؤرخی): « بزم تفتیش ایتدوکمزه کوره ژاراکلر، ۲٤۸ سنه هـ. ۸٦۲ م. دن ٤٤٦ سنه هـ. ۱۰٥٤ م. لرکا قدر وقتلرده اسلاۋاندن تمام آیرم اروغ بر خلق ایدیلر؛ آنلر کرچه برکا ترکلك ایتدیلر، اما نسللرینی صولرینی قاتشدرمادیلر. بزم روس تاریخنی رأسا آنلر تشکیل ایتدیلر». دیور.

**) صوڭراق تاتارلر ایله بلغارلرده هم اوشبو حالنی کورەمز. تاتارلر ٦۳٤ سنه هـ. ۱۲۳۷ م. لرده کوب خلقلی الوغ و بای مملکت بلغارلرغه قوم غالب اولوب کیلدیلر. ایکی یوزیلدن زیاده حکومت ایتدیلر صڭره بر آزی بلغارلر آراسنده قالوب قومیتلرینی غائب ایدوب بلغارلشدیلر لکن اسملرینی قالدردیلر. تاتار استیلاسندن صوڭ بلغارلر چیت خلقلر آراسنده تاتار آتالنه باشلادیلر. اصل تاتارلرنڭ برکیسا کیده «اوزبك» اسمنده تورکستان صحرالرینه باروب چقدیلر. (بیانی کیچدی هم کلور).

ظهورلری ترتیبینی بوزماس ایچون اوّل آوارلرذکرنی مناسب کوردك:

اسلاوٰانلر آوروپاده اوتز یل نهب وغارة وخونریزلکلر (کارامزین تعبیرنچه) ایلدکلرندن صوڭ یوستنیان عصرنده، (۵۲۷ دن ۵٦۵ کا قدر) آوروپاده دونای بویلرنده ینه بریڭا قوم ظاهر اولدی، روملر غربقلرکا بو وقتغه قدر معلوم اولمیان آسیادن یڭا کلمش «آوار» اسمنده بر خلق پیدا اولدی. بتون بو طرف خلقنه قورقو توشدی. «آوار» لر روم ایمپیراطوری یوستنیانغه اتفاق تقدیم ایتدیلر. غربقلر بونلرغه تعجب وخوف ایله قارادیلر. چونکه کیوم وهیئتلری آنلرغه بیك قورقنچلی ودهشتلی کورندی. ،،هون،، وآتیلانی خاطرلرینه توشورەلر ایدی. فقط هونلر، ساچلرینی کیتارمش اولدقلری حالده، آوارلر کیتارمای قطایلر کبی اوزون اورم ایدوب لینط لر ایله زینتلمشلر ایدی. بونلرنك باش ایلچیلری یوستنیانغه ایتدی: «آوار» خلقی بهادر وهیچ مغلوب اولمیان بر خلقدر. یوستنیاننك دوستلقنی و بولاکلرینی، معیشت ایچون فائدەلی اورن استایلر» دیدی. یوستنیان بونلرنك کم ایدوکلرینی معین بلمسەده هیچ برمقصودلرینه مخالفت ایدرکاده جرائت ایتمدی. اوغرلر بلغارلر آوارلرغه اطاعت ایتدیلر. آنط (اسلاوٰان اروغ)لر مخالفت ایدوب صوغشب قاراسەلرده بیك قاطی یڭلدیلر، وهلاکلك کا توشدیلر. ایمدی بز عادتمزچه بو آوارلرنك باشقه احوالنی بیان ایتکانچەکاقدر اوّلا اوزلری کم ایدوکلرینی اصل ونسبلری ایله بیان ایلەمز. (*

---

*) هجرت نبویەدن ایکی یل مقدم تاریخنی یازمش روم مؤرخی «تیوفیل» بو آوارلر حقیقی آوارلر دگل بلکه؛آوارلردن-

«آوار»لرنك اصلی

بیانی تیز کوندن کیله‌چك «اویغور» تورکلرندن کاشغرده طور فان تیکراسنده ترکالك ایتمش، قطایلر «جون - جون» تسمیه ایتمش بر قوم قانون مهاجرة اوزرینه مغرب طرفنه یونالمیلر. عمو دریا بویلرینه کلوب، «افتالیت»، و «هیاطله» هونلری و «سابیر»تورکلری آراسینه قوم حاکم اولب بیرلشدیلر. جیحون ایله سیحون (عمو دریا - سر دریا) آراسنده مستقل بر حکومت توزودیلر. حاکملریده اوزینی «خاقان» آتادی. لکن اول وقت، قوت وشوکتده اولان «آلتای خاقان کبیری» = توکیولر طرفندن، فارس حکمداری خسرو نوشیروان اتفاقی ایله بونلرغه هجوم ایدلنوب، بونلر (آوارلر) منهزم اولدیلر. خاقانلری اولترلدی. قالغانلری «وار» و «خونی» اسملرنده اولان رئیسلری ایله مغرب طرفنه قاچدیلر. «یایق» و «ۋولغا»نی کیچوب، دونایغه قدر بیرلرکا «آوار» خلقی اسمنده قوم حاکم اولب بیرلشدیلر. بو بیرلرده اوّلده ترکلك ایتمکده اولان بارچه تورك اروغاری ‚‚اسکیت‘‘، ‚‚سارماط‘‘، «هون» قابدقلرینی ‚‚آلان‘‘، ‚‚اوغر - بلغار‘‘، قوملرینی اطاعت قیلدروب اوزلرینه قوشدیلر.

- بر فرقه ایله اوغرلر ایدی دیمش. نزاع لفظی اولسه کرك. چونکه بو آوارلر اوغر بلغارلرنی (جنوبده گیلرنی) اوزلرینه اطاعت ایتدرمشلر ایدی. سرکرده‌لری قطای روشلی طلملی اویغورلر ایدی. آنلر ایسه اویغورلرنك جنوب طرفندن طوغریدن طوغری کلمش آوار اسملنمش فرقه‌لری ایدکی شکسز ایدی.

«آوارلر» آوروپاده

«آوار»لر آسیادن قاچسه‌لرده آوروپاغه کرکاچ الوغ قوت و شوکت وشجاعت صاحبی اولدیلر. پای تختلرینی ایسکیدن بیرو تورکی قوملر تصرفنده اوله کلمش پاننونیه (حاضرکی ۋینگریه) کا قورمشلر ایدی. روم قیصرلریده آوارلرننك الوغ خانلری بهادر ,,بیان خان،،نك هیچ برخواهشینه مخالفتکا یلتنمدیلر. آنط خلقی‌نك ده آوارلرنی تجربه‌لرندن بیك کونکلسز نتیجه‌لر حاصل اولدی. آوارلرغه اسیر اولدیلر. یورطلری،ماللری آنلرغه غنیمت اولدی. آوارلر تیز کوندن چیخ وباشقه اسلاۋانلر ترکنك ایتمکده اولان ,, موراۋیه،، و ,, بوغیمیا،، نی آلدیلر. فرانسیه‌غه هجوم و بیك الوغ غلبه ایدوب، قرالی ,, سیغ‌بیرت،، نی اسیر ایتدیلر. (* صکره بیك الوغ فدیهٔ نجات برابرینه‌گنه آنی قوتقاردیلر. ,, غیپید،، «لونغوبارد» (ایتالیا شمالنده‌گی وبو کونده‌گی آفستریا نیمسلری اجدادلری) خلقلرندن «داکیه» و «پاننونیه»نی آلدیلر. یدنچی عصر اوّللرنده «دالماتسیه» (حاضرکی بوسنه تیکرالری)نی آلدیلر. الحاصل میلاددن صوك ۵٦۸ سنه‌لرده (پیغمبرمز محمد صلی الله علیه وسلم طوغان یلغه طوغری کیله‌در) ۋولغا نهرندن، «ایلبه» (غرمانیا ایچنده آغوب نیمسه دیگزینه قویادر) نهرینه قدر بارچه مملکتلر

---

*) ۵٦۱ سنهٔ میلادیه‌دن ۵۷۵ سنه‌کا قدر قرال اولمش فرانق حکمدارلرندن بو اسمده اولان ایکی ذات‌نك اوّلکسیدر. ۵٦٦ سنه ده آوارلر ایله محاربه ایتمکا مجبور اولب، آنلرغه اسیر اولمش ایدی.

„آوار„ اویغورلری ملکنده ایدی. کرچه آلتای تورکلری — توکیولر (بیانی تیز کیلور) ایرطش و اورال یقالرنده حکومت ایدوب ۵۸۰ سنهٔ میلادیه‌ده مملکتلرینی „قریم„غه قدر یتکوردیلر. «بوسفور» (قریمده کیرچ بوغازنده) و „خرصون„نی هم آلدیلر. لکن تیز کوندن توکیولرنك آوروپاده قوتلری بتوب، بو اورنلرنی، آوارلر تصرفنه قالدردیلر. „آنط„لر بوغیمسکی اسلاۋانلری: چیخ و مورا ۋالر „آوار„ تورکلری پادشاهی „بیان خان„ خدمتنده اولدیلر. اما دونای اسلاۋانلری نچکدر همانده اوز استقلال‌لرینی حفظ ایتمش ایدیلر. ۵۸۱ سنه میلادیه‌ده اسلاۋانلر کوب عسکر ایله ایمپیریه‌نك «فرا کیه» و باشقه ولایتلرینی «ایلادا»، گریتسیه‌کا قدر طالادیلر. اول وقت ایمپیراطور «تیۋری» (ایکنچی یوستین‌دن صوڭ ۵۷۸ دن ۵۸۲ کا قدر حکومت ایلمش) فارس غزاسی ایله شغللنه ایدی. اسلاۋانلرنی دفع ایدرکا قدرتی اولمغاندن «بیان خان»دن شفاعت استه‌دی. بیانی خان‌نی: «دوستم» آتادی. «بیان خان» تیۋیری‌نك مقصودنی بیکراك آسان یرینه کلتوردی. چونکه اسلاۋانلر وحشت و کبرلرندن خان‌نك ایلچیسنی اولترمشلر ایدی. بونڭ ایچون انتقام هم کوب غنیمت آلو قصدی ایله (* بیان خان آلطمش منك عسکر ایله اسلاۋانلرغه هجوم ایتدی. شهرلرنی وقریه‌لرنی آلدی. اموالرینی غنیمت ایتدی. اسلاۋانلردن قویـو اورمان ایچلرینه قاچقانلری غنه سلامت قالدیلر. «بیان خـان» بتون داکیه‌نی آلدی. اسلاۋانلر

---

*) چونکه اسلاۋانلر ایللی یلدن زیاده روم مملکتنی نهب وغارة ایلدکلری حالده اوزلری هیچ کم طرفندن اهتزاز ایدلمشلر ایدی.

خانغه عسکر بیرمکا مجبور اولدیلر. «بیان خان» اسلاۋانلرنڭ ایلڭ یراقده غیلر ینده بوش قالدراسی کیلمدی. آنلردنده عسکر صورادی. شویله که آلتنچی عصر میلادی آخرلرنده، شمال طرفنده ایلڭ یراق ؛ بالطیق دیـڭزی بوینده برفرقه اسلاۋانلر ترکلك ایتدیکی آنـڭ معلومی اولدی. «بیان خان» آنلردن هم عسکر صوراب بولاکلر ایله ایلچی یباردی. امـا مذکور اسلاۋانلر اورنلری بیك یراقلقنی، یرلرنده تیمر یوقلقنی، هم ده صوغش قورالی استعمال ایده بلمدکلرینی عذر کورستوب اوچ آدم «بیان خان» غه ایلچی ایدوب یباردیلر. بو آدملر شول قدر ساده دل ایدیلرکـه؛ شول قـدر یراق یرکا کیلدکلرنده بویله قوللرنده صوغش قورالی یوق، بلکه اوین قورالی غوسله ایدی. هم ده باشقه لرنڭ یاردمندن باشقه ییرلرینه قایتورغه ده اقتدارلری یوق ایدی. «بیان خان» ایلچی یباروب مشقتله نوی بوش کیتکاننی کورکاچ بو اسلاۋان ایلچیلرنی قایتاروب یباروركا هم یاردم قیلمای اوز اختیارلرینه قالدردی. بونلر روم - غریقلرنڭ یقینلقنی وبایلقنی ایشدوب، آنلر ییرینه چقدیلر. (* آنلر یاردمی ایله ییرلرینه یونالدیلر.

---

*) بوواقعه نی ۋیزانتی - روم مؤرخلری بویله یازمشلر: غریقلر بیـك یـاط تیافتلی اوچ آدمنی اسیر ایـدوب ایمپیراطورلرینه کلتورمشلر. بو آدملر قوللرینه صوغش قورالی اورننه کیفار یاکه غوسله کبی موسیقی آلتی توتمشلر ایدی. ایمپراطور آنـلردن سـز کملرسز وندای خلقلرسز؟ دیه صورادی. بواجنبی لرجواب بیردیلر: «بز اسلاۋانلرمز. محیط غربی نڭ ایلڭ یراق یرنده ترکلك ایتمز-

آوارلرنك روم ايله حسن‌مناسبتنی كيسولری

بيان خان، نی سببدندر روملر ايله اولان عهد واتفاقنی بوزوب ٦٢٦ سنهٔ ميلاديه‌ده (هجرتدن بيش يل صونك پيغمبرمزنك حياتنده قسطنطنيه شهرينی محاصره ايلدی. *) اكر اسلاوٗانلر طرفندن‌خيانت اولمسه ايدی، قسطنطنيه‌نی آلاچقلر ايدی. اما هر اشده افراط،مأمول نتيجه‌نك خلافنی طوغدرديغی كبی «بيان خان» نكده رومغه هجومی دشمان كوبايتودن باشقه اشكا يارامدی. روم نيده اوز خلافنه آيا- قلندردی. دوستنی اوزينه دشمان قيلدی. اوز آرا ايسكيدن‌دشمان

- آوارخانی بزنك‌اسطارشينه‌لريمزه بولا كلريباروب، غريقلرخلافنه بزدن ياردم صورامش ايدی. بزنك اسطارشينه‌لريمز بولا كلرنی آلديلر. امابزنی، عسكر يباره آلمايمز ديواعتذاراوچون خانغه يبار ديلر . بز اوزمزده اون بيش آی كيلدك . خان بزنی وطنمزغه كيرو يبارمدی. غريقلرنك بايلقلرنی ودوستلقلرنی ايشدوب، بونده كيلدك. بز صوغش قورالی ايله اش قيله بلمايمز. بزنك طرفده تيمرده‌يوق. باری تيك بزغوسله اوينايمز، موسيقه‌نی سوب راحت وطنچ عمر ايده مز» ديديلر. ايمپيراطور بونلرنك يواشلقلرينه وبويلری‌اوزونلقينه تعجب ايدوب، قوناق قيلدی. بيرلرينه يبارورگا هم ياردم قيلدی. بوواقعه‌نی روم-غريق مؤرخلری بارچه‌سيده يازمشلردر.

*) ،،بيان خان،،نك روملر ايله اتفاقنی بوزوغه سبب، روم ايمپيراطورلری‌نك ،،آوار،،لر ايله فارسلر خلافنه، اتفاق مثلث ياصار ايچون ،،آلتای توركلری،، خاقان كبيری ايله ايلچی‌لر يباروشوب خبرلشولری بولسه كرك. ،،قطای،،-،،آلتای،،-،،روم،،دن عبارت اتفاق مثلث فرضی بر وقت وجودكا چقغان ايدی. لكن روم لرنك قورقاقلغندن فعاليتكا چيغا آلمای قالدی .

اولانلرنی دوستلشورغه، اواوزلری خلافنه الوغ قوة تشکیل ایدرکا سببچی اولدی.

آوارلرنڭ ضعیفلنولری

روم (ۋیزاتنی) «آوار» اویغورلری خلافنه اسلاۋانلر ایله اتفاق ایتدی. بوغیمسکی اسلاۋانلر آوار خلافنه قیام ایتمکا جرائت ایتدیلر. ۷ نچی عصر هجری اوّلنده اسلاۋانلر ایللریه کا کروب آنده اولان «آوار» خلقنی قوغالادیلر. «کرواتسی» ،،اسلاۋانیه،، ،،صیربی،، ،،بوسنه،، ،،دالماتسیه،، اسمنده واق حکومتلر تاسیس ایتدیلر. ایمپیراطورلر هروقت برۋارۋارنی ایکنچی ۋارۋارلردن (تعبیرلرنچه) قورتلمق امیدی ایله مملکتلری حدودینه دعوت ایتمك کبی بختسز پولتیکه دن همان قورتله آلمادیلر. بواسلاۋانلرنیده آوارلردن صاقلارلر امیدی ایله مملکتلری ایچینه یرلشورکا حسن اختیارلری ایله رخصت ایتمشلر ایدی. لکن فائده ایتمدیلر. اسلاۋانلر ایسه بوفرصتدن استفاده ایلدیلر. ،،میزیه،، ،،فراکیه،، ،،فسالوینه،، ،،ایللریه،، حتی بتون پیللوپونیس (گرتیسیه) نی، بورونغی مدنی علم وشهرتنی هم آلدیلر.

اوشبو روشچه بیك مشهور وقوتلی اولان ،،آوار،، (اویغور تورکلری) خلقی ۷ نچی عصرده ضعفکا یوز توتدی. دونای اسلاۋانلرندن باشقه اسلاۋانلر، آوارلر تحت تصرفلرندن چیقدیلر. امادونای اسلاۋانلری همانده آوارلر تحت طاعتنده قالمش ایدی.

اوغر-بلغارلر خانی قوارآت نڭ آوارلر تصرفندن چیغوی

عاقبت یوقاروده بیان ایدلدکچه ١٤سنه ه.د٥٥ـ٦٣٥م. اوغرلر ایله بلغارلرنڭ مشهور خانلری ,,قوارآت،، ,,آوار،،لر تحت حاکمیتلرندن چیقدی. ,,آوارلر،، ایله اوغر-بلغارلر هرنه قدر بر اصلدن-اویغور تورکلرندن برر فرقه‌لر اولسه‌لرده، لـکن بعضی یرلی وبعضی صوڭ کلمش کبی باشقه باشقه قبیله حساب ایدلمکندن، حاـکمیت ,,آوار،، تورکلرندن، ,,بلغار،، تورکلرینه قایتدی. آوارلر اوغرلر بلغارلر، ایله قاتش وآرالاش. اولدقلری حالده ,,بلغار،، خانی تبعه‌سندن حساب ایدلنور اولدیلر. قانون عالم اقتضاسنچه حاکم قبیله اسمی ایله اوّلده عموما «بلغار» آتالدیلر. صڭره اوغرلرده اوزلرینه کسب استقلالیت ایتکاچ ایکیکا آیرلوب، پانونیه‌ده‌غیلر «اوغر»، قرا دیگز تیکرالرنده‌گی‌لری ودونای بویلرنده‌غیلری همانده «بلغار» اسمنده قالدیلر.

آوارلرنڭ بوکونده سلامت بقیه‌سی

اوّلده بر مرتبه قبیله، قبیله‌کا آیریلوب، صڭره ینه قایتوب قاتشوب آرالاشوب بوتالوب بتمش تورکی قوملرنڭ ایچلرندن ایسکی شعبه‌لر قالدیغنی تابوب چیقارو ی مشکلدر. شولایده اولسه، بعضلری یا، اسملرینی ویا، معیشتلرنده ویاقیافتلرنده آزده بولسه مابه الامتیازلرینی صاقلامشلردر. آوارلرنڭ بوکون قفقاس تیکراسنده «آوار» اسمی ایله بقیه‌لری سلامتدر. شولوق جنوب طرفنده

«نوغـای» آتـالمش تورکی خلقلرنڭ اوشـبو مشهور ،،آوار،، لر نسلندن اولدیغنی موٴرخلر بیان ایتمشلردر. شولایده‌اولسه ،،نوغای،، لقبی آوارلر بقیه سنه‌گنه تخصص ایتمای جنوب‌طرفلرینه وتورکستان تیکرالرینه ساچلمش ،،بلغار،، احفادی اولان قزان تاتارلرینه‌ده تعمم ایتمشـدر.

آلتای تورکلری، قطایلرچه «تو-کیولر»

قطای مؤرخلری‌نڭ شهادتنه بناء آلتای تورکلری، یا که ،،تو-کیو،، لر بورونغی هیون- نو (هون)لرنڭ بر قبیله‌سی، بلـکه بقیه سی ایدیلر. قطایـغه بیك یقین ،،غربی،، شـمالنده، ونفس آلتایده ترکلك ایتمش صـاف تورك اروغلری ایدی. قطایغه یقین، بعض وقت قطای ایله اتفاقده وبعض وقت تابعیتنده هم اولورلر ایدی. اویغورلرکبی بایتاق مدنیلشمشلرده ایدی.

زمان کـوب اوزوی ایله اوز اروغلرنی اویغور وباشـقه تورك قبیله واوردالرنی برلشدروب بیك الوغ قوت وشوکت حاصل ایتمشلر ایدی. ٦نچی عصر میلادی تیکرالرنده، شرق شمالی دیگزندن تاتارستان بوغازندن، قوریا، مانجوریا، سدچنی حدودندن، تبت شمالندن، هر ایکی تورکستانغه، یاییق، ژولغا،دون،تیکرالرینه،قریم شبـه جزیره‌سنه قدر اورنلرغه نفوذ وحکم یورتمکده ایدیلر. اوشبو دائـره‌ده اولان تورکی قوم طائفه‌لریده توکیولر تصرفنده ایدیلر.

خانلری ،،خاقان کبیر،، آتالمش ایدی. پای تخت شهرلری تالاس شهری ایله قارا قورم شهری *) ایدی. اما جای کونلرنده آلتای طاغلرندن سمرقندکا تورکستان چینیکا قدر قیمتلی پالاصلرویفك اشیالر وآلتون صاوتلر ایله بیك مزین چادرلرده حکومت ایدر ایدیلر. بو حکومت یونانیلرغه ،، آلتای تورکلری ،، اسمنده معلوم اولدی. روم وفارس تاریخلرنده ،،خاقان کبیر،، و ،،دیزابول،، اسمنده ذکر ایدلنه‌در. قطایلر ،،طومین خان،، دیرلر ایدی. اوزلری ایسه ،،موقان‌خان -بومین-بیلکه‌خان،، آتامشلر ایدی. آوروپاغه کیلوب دنیانی خوفکا صالمش اولان ،،آوار،، لراوشبو آلتای تورکلری خاقان کبیرینه باش ایه‌سی کیلمای آسیادن آوروپاغه قاچمش‌اویغورلر ایدی.

آلتای تورکلری باشقه مدنی تورکیلر کبی سودا وتجارتکاده هوسلی اولدقلرندن قطای ایله فارس آراسنده تجارت ایدرلر وبوندن اوستون روم ایله قطای آراسنده هم سودا وتجارت یولی آچمغه قصد ایتمشلر ایدی. اما بوکا برطرفدن‌فارسیلر ایکنچی طرفدن ،، آوار،، لر ممانعت ایتدوکلرندن، بوایکی‌نك (آوار ایله فارس) خلافنه ،،چین ایله تورك - روم،، دن عبارت‌اتفاق مثلث عقدایتمکا قصد ایتمشلر ایدی.

آلتای تورکلری‌نك رومغه، روملرنك‌خاقان کبیرکا ایلچی‌یبارولری

فارس وآوارلرنك ممانعتلرینی دفع ایدوب چین ایله روم آراسنده سوداوتجارت یولی آچارغه واتفاق‌مثلث ایدرگه‌مقاوله‌ایچون،

*) ،،تالاس،، شهری‌سیحون (سیردریا) بوینده ،،قارا قوروم،، منغولیه‌ده اورخون صوی بوینده اولمشلردر.

,, دیزابول خـاقـان ,, روم ایمپراطوری یوستنیانـغـه ,,مانیاخ ,,
اســملی بر سـفیر کوندرمش ایـدی. یوستنیانده بوگا
قارشی « زمارخ » اسملی برایلچی کوندرمش ایدی. خاقان کبیر ،
زمارخنی فوق الحد تلطیف ایدوب کوب هدیه‌لر هم بیرمش ایدی.
روملرده ایکنچی مرتبه «ژالانتی» اسملی برایلچی یباریلر ، بوآدم
ایمپراطور یوستین زماننك ینه برمرتبه « خاقان کبیر » کا باردی.
«خاقان کبیر» ده ایکنچی مرتبه «تاغما» اسملی برآدم ایله اوّلکی
ایلچی مانیاخ اوغلنی یباردی. لـکن روملرنك قورقاقلغی سببندن
بومخابره‌لردن ضور فائده‌لی اش چیقمادی. (* چونکه روملر آوار
خانی ایله اتفاق ایتدیلر. تورك ایلچیلرنی دونای ودنیپر طرفندن
یبارمای، فارس چیکندن قفقاس آرقلی یباردیلر. بونك ایچون آلتای
تورکلری آچیغلاندیلر. روم ایلچیسی «ژالانتی» غه «خاقان کبیر»
نك « ترکش » اسملی برسر عسکری ایتدی : « سز روملرنك اون
لسانی، بردرلوحیله‌سی واردر! تورکلر یـالان سویلمز ! (** سزك
قرال دیدوکگز آدم بزم اسیرلرمز اولان آوارلرایله اتفاق ایتمشدر.»
دیدی ، سفیرلرینی یخشی بیلدکلری تورك یولی : دونای ، دنیپر

*) روم-ژیزانتی ایله آلتای تورکلری نك تورلی وقتده ایلچی‌لر
یبارشولری ، آلتای، تورکلرنك نی قدر افـکار سیاسیه اولدیغی
واقعـه‌سی رغبتلی وتاریخلرده اوزون یازلسه ده ، بز تطویلـدن
احتراز قیلوب حاضرلرکا اوشبو قدرنی یازوایله قناعت قیلدق.

**) اوقوچیلر دقت قیلگز ! تورك سرعسکری ترکش ننك
بوسوزی قورزی ماقتانچ دگل ایدی. بلکه حقیقت حالنی بیان ایدی.

طریقلدن یبارمای ، فارس حدودندن یبارولری اوچون ، آنلرغه تهمت ایتدی . بونك جزاسی ایچون قریمده روملرنك بوسفور وخرصونیس شهرلرینی آلاچقلرینی بیان ایتدی . فی الحقیقة ژالانتی رومغه قایتوب یتکانچی « بوقا - خان » اسمنده برتورك قوماندانی قریمنی استیلا ، وبوسفورنی ضبط ایتدوکنی ایشتدی .

ایك ایسکی تورك یازوی

„ قوشو - چایدام ،، کولی ایله یوقاری اورخون آراسنده (منغولیه ده) تابلمش ایك ایسکی تورك یازوی اوشبو آلتای تورکلری = توکیو خانلرندن « کول تکین » و « بیلکه » خان شرفنه یازلمشدر . بویازو ، ایك ایسکی یازولردن صانالمش غرمان اروغی تفتون اسکاندیناویه خطندنده ایسکیراکدر . فینلاندیه ده ، غیلسینغفورس دارالفنونی پروفیسورلرندن „ طومسون ،، بویازونی اوقوطریقینی کشف قیلمش . متننی ترجمه‌سی ایله ١٨٩٤ سنه ده طبع ونشر قیلمشدر . مندرجاتی تورك جماعتی ایله آلتای ، سلچین وچین حدودی اوزرنده خینغان طاغلری آراسنده‌غی تورك دولتی واصول اداره‌سی حقنده در . بونك تفصیلی اوزون اولدیغندن یالغز برایکی جمله‌سنی قرنداشلریمه کورستو ایچون اوزعباره‌سی ایله یازامن (* : « اوزه تورك تنکریسی تورك ایدوك بیری سوبی آنچا

---

*) صاف تورك اثری وتورکی قوملر ایچون ملی یادکار اولدیغندن البتة مقدسدر . لکن کتابمزنك مقصودی هرقوم احوالندن برنبذه اولدیغندن تفصیلاتی صوڭغی جزءلرکا قالدردق .

ایتمس. ت ورك بودون یوق بولمازون تیین ، بودون بولچون تیین
آقانغیم ایلترس قاغانیغ اوکه م ایل بیلکه قاتونیغ تنکری توپه سنك
توتیب یوغری کوتورمیس » معنیسی بویله : «یوقاریده تورك
تنکریسی تورك نلك ایدگو ییری وسوینی آنچه ایتمش، تورك قومی
یوق بولماسون دیه آتام محافظ قوم = ایل صاقچیسی قاغان (خاقان)
ایله آنام قوم تانوغوچی خاتون نی توبه سنك یوقاری کوتارمش . (*

آلتای تورکلری اوشبو کول تکین خطنك اوزلرینی «اوغوز»
قومندن صانامشلردر . (« اوغوز » تورکلری تورکستان کبیر
صحرالرنك ایلك کوب افرادلی ایسکی وصاف تورکلردر . بزم
صاراتاو ، صحرالرینه قدر ساچلمشلر ایدی . بیانی دکلور)
قطای مؤرخلری «منغولیه» ده منغوللردن ایلك ترکلك ایتمش
اولان «قرایت» ,, نایمان ،، ,, دولغاص ،، قوملرینی اوشبو آلتای
تورکلری تو- کیولر اروغندن بناء علیه ,, اوغوز ،، لر دن حساب
ایتلر . دیمك که بر اصل دن بارچه سی تورك قومیدر.

آلتای تورکلرینك ضعیفلنولری

بیك ایسکیدن، بیك صونکغی زمانلرغه قدر عالمك ملك قات
واقع اولب ثمره و نتیجه سی تاریخلره یازوله کلمش حقیقتدرکه، بز
قومنك الوع قوت وشوکتلی بولوی، افرادی نك ا کثری معلوماتلی

**) بو یازولر تورکلرنك اسلامیتلرندن ایلك یازلمش ایدوکی
اوقوچی نلك خاطرندن اونوتلماسون. سیبیریا سیاحلری کتابلرنده بو تکین
مینوسینسکی غوبیرناده، استاخیفقا، تیرچینسکی ده اوشبو یازیلغان
طاشلر کوپ کورمشلر. لاکن آنلرغه اوقویمیشتر اولمغان.

وسیاسی اشلرده اتفاق اوزره اولب، بر مرکزدن اداره ایدلمسینه باغلودر. نه قدر کوب خلق اتفاق ایدوب بر مرکزدن اداره ایدلسه قوت وشوکت شول درجه‌ده الوغ اولب، بالعکس اتفاقسزلق و مرکزسزلك نه قدر کوب اولسه‌ده افراد ملت بولنسه وتارالسه، قوت وشوکتنك شول نسبتده ضعیفلنور. (* ایسکی زمانلرده خصوصا تورکیلك عالمنك سیاسی وقایع عالم، صرف طبیعت اقتضاسی ایله (معلومات وحکمت سیاسیه یاردمی ایله دگل) جاری اولدیغندن قوم وملتلرنکك، برلشمه‌سی ایچون آرالرندن برنك طبیعت‌نك بیك جومارددلق ایله هبه ایتدوکی جنکاورلك ایله عقللیلق، سیاسیلك (تدبیرلیلك) اولمق ضرور ایدی. بو ایسه بیك آز کشیلرده گنه‌تابلور ایدی. اوشبو کبی طبیعی سیاسیلر ظهور ایتدوکده ملت وقوم فوق العاده سرعت ایله ضورایدیغی کبی، بونلرنك بلا خلف فوتی ایله‌ده بیك تیز یمرولور ایدی. آلتای تورکلرینکك حاللری اوشبو کلیه اوزره اولدی. فوق العاده عاقل وسیاسی «بومنه خاقان» نك یکرمی سنه حکومتی وتدبیری سایه‌سنك فوق العاده ضورایمش مملکت، آنكڭ فوتی ایله دفعة سکز بولككا بولندی. یعنی بر قوة سکزکا بولندی دیمك. تیزکوندن خواه وناخواه باش ایکان خلقلر، باشلرینی ینکادن

---

*) آمریقا اشتاتلرینکك بر مرکزکا جیولوب، جمهوریت حکومتی وبتون شمالی آمریقاغه بر پریزیدینت صایلاولری، غرمانیاواق، واق حکومتلریك بر مرکزکا جیولوب بر ایمپیراطورلق تشکیل ایدوب، وبر ایمپیراطور نصب ایدولری اوشبو حقیقتکا آشنا اولولری‌نك ثمره‌سیدر.

کوتاردیلر، بو منه خاقان ییرینه قالمش «دوبوخان» نی تانورغەده تلەمدیلر. اوّل بو منه خاقان زماننك برلشمش اولان تورکلر، ینه بتماس توکانماس هر قایوسی اوزلرینه استقلال دعواسنك اولان فرقەلرکا بولندیلر.

دنیپر بویلرنده آلتای تورکلرندن بر فرقه

آلتای تورکلرندن «بوقا خان» اسمنك بر قوماندان‌نك قریم شبه جزیرەسنی و بو سفورنی استیلا ایتدکنی یوقاروده کورمش ایدك. آنلردن بر جماعه قریم شبه جزیرەسی ودون صولری تیکرالرنك قالمشلر ایدی. بونلر آلتای خاقان کبیری فوتی صکرەسنك آوارلر تصرفنه توشمشلر ایدی. آوارلر ضعفی صوکنك اوغوزلردن « قوایی » یا که « قایی » تورکلری ایله آرالاش، بعضا مستقل وبعضا بلغارلر، بچنیغلر تحت تصرفنك اولەرق کوچمه معیشت ایدر ایدیلر. صکره قپچاقلر طرفندن قوغولب دنیپر بویلرینه پیر یاصلاول تیکراسنه کوچدیلر. بعضیلری کوچمه معیشتنی قویب، دنیپرنك اوك یقاسینه کیچوب « روس » نهری بوینه یرلشدیلر . آلطی شهر بنا ایدوب خانلری « تورچیسك » شـهرنك اقامت ایدر ایدی. روس تاریخلرنك « تورك ـ بیرندی ـ قوایی » « توریی » اسـمنك، بعـض وقتك پچنیغ تورکلریك برابر اولدقلری حالك عموما « چرکس » « وچورنی کلوبوك ـ قره قالپاق » اسمی ایلەده اوزاق وقت ذکر ایدلنەلر. روس کنازلری بونلرنك دوستلقنی واتفاقنی بیك کوزلرلر ایدی. روس کنازی ایناسلاو، آلدندان

کنـاز یوری، آردندن ۋلادیمرکو طرفندن هجوم ایدلنو احتمالی اولغان وقتده ایتدی: «اگر بز چورنی کلوبوکلر ایله قوشلساق اول وقت ولادیمر کودنده، یوری دنده خوف یوق» ایکنچی روس کنازی مستیسلاوغه چورنی کلوبوکلر ایتدیلر: «کناز! سنك اقبالگده ادبارگه بزنك تصرفمزده‌در اگر بزنی، آتاڭ ایزاسلاو کبی سوسك، هم بزلرگا بر ر بخشی شهر ویرسك *) اول وقت بز سگایاردمچی اولامز» دیدیلر. مستیسلاوشاد اولب بار صوراغانلر ینی بیرمك اولب هیچ کیچکمای یمین ایدوب خاچ اوبدی. قپچاقلر ایله بر صوغشده روس کنازی مخائل منهزم اولب قاچا باشلاغان ایدی. تورك بیرندیلر آطی‌نڭ توز کونندن توتب قاچارغه ایرك بیرمدیلر. «خان دوغدی» «کونش ژیردی» «چورنای» اسملی وباشقه خانلری هم تاریخلرده ذکر ایدلنه‌در. اوزلرندن صوڭ کیلمش قپچاقلر ایله قز آلشوب بیروشوب قدا بولشورلر ایدی.

اویغور تورکلری

اویغورلر در حقیقت اوغوز تـــورکلرندن برفرقه‌در. لکن بیك ایشلی جماعه وایسکیدن تورکلرنڭ ایڭ مدنیتلیلرندن

*) روس کنازلری‌نڭ تورکلرگا شهر بیرولری ایکی تورلی متصور: یا تورکلرگا مخصوص ایدوب ترکلك ایدر اوچون شهر ویرور لر. یاکه تورك خانلرینه اودیل صورتنده اسلاۋ انلرنی شهرلری ایله بیرورلر. کشی قایغوسی ایرته کره، کیچ چغا دیمشلر. شول قبیلدن روس باش مؤرخی بوخصوصغه اعتنا قیلمای تفصیل قیلمای قالدرمشدر

اولدقلرندن آیرم برشعبه تشکیل ایتمشلردر. بیك ایسکی زمانده تورك اوغوز قوملرندن بیك الوغ بر شعبه *) آلتای طاغلرندن شرق طرفنه یونالدیلر. بروقت آلتای طاغلری‌نك جنوب غرب طرفنده‌غی تورکلرعموما «تورك» ویا «تورکمان»، جنوب‌شرق طرفنده غیلری ‚‚اویغور،، آتالنور ایدی. تبت صخرالری‌شمالنده، تاریم نهری ‚‚لوب نور،، کولی تیکرالرنده اوّلده ‚‚آق هون،، ویا ‚‚جنوب هونلری،، ترکلك ایتمش ییرلرده آنلرنك برفرقه‌سی اولان اوشبو اویغورلر ترکلك ایده ایدیلر. بواورنلر ‚‚تورکستان صغیر،، ویا ‚‚تورکستان چینی،، وصوڭوقتلرده ‚‚کاشغریه،، آتالدیلر. قطایلر میلاد عیسی ع. م. دن ایکی عصر مقدم بوقوملر حقنده یازاباشلادیلر. ‚‚تیان شان،، طاغلری شرقنده (تورکستانغه قریب) گیلرینی ‚‚او یغور،، **) وسیلنگی واورخون (منغولیه‌جنوبنده) تیکراسنده گیلرنی «یوغراو» «خوی-خوی» آتادیلر. صوڭراق بواویغورلر، خطای‌تورکلری، واسلامیتلری بعدنده ‚‚تورکمن،، هم آتالدیلر.

اویغورلرده معارف و اویغور قلمی

اویغورلر تورك اروغلرندن ایڭ مدنی ومعارفلیلری ایدی. اورنلری فارس‌ایله قطای‌کبی‌ایکی مدنیتلی قوم آراسنده اولدقندن

---

*) ابوالغازی‌غه باقنکز.

**) ابوالغازی بهادرخان شجرۀ ترك رساله‌سنده ‚‚اویغور،، اسمنی اویومق کلمه‌سندن آلنغان اویوقمق تجمع ایتمك، بزننکچه او یوشمق-بربرکا جیولمق معنیسنده‌در دیور. بر یرکا جیلوب‌جمعیة ایله ترکلك ایتکوچی ‚‚مدنی،،لر دیمك.

استفاده ایدوبدی یایسه رأسا اوزلری شولوق قطایلر، فار سیلر کبی مدنی ایدیلرمی هر نی بوتلرده مدنی قوملر صره‌سنده بولندیلر. اویغورلر سیاست ومعیشت اقتصاسنچه برطرفدن کورشیلری چین اشلری ایله آشنا اولب، ایکنچی طرفدن نیسطوری ماناحلری ارمن واوز تاجرلری واسطه‌سیله ماوراء النهر، خوارزم ایران، روم مملکتلرینه دائر معلومات هم تدارك ایدرلر ایدی. اویغورلر اوّلده اوزلرینك ایلك ایسکی تورك یازوی ایله یازدیلر. صکره روم اورتودقسلری (پراؤا صلاونی‌لر) طرفندن قوولمش، نیسطور رهبانلری کیتورمش «سریانی» قلم ایله یازدیلر. بو یازونی اویغورلر اوزاق وقتلر استعمال ایتدکلرندن «اویغور» قلمی اسمنی آلمش ایدی. اسلامیتلری صوکنده دین ایله برابر عرب حرفنی آلوب، آز، آز «اویغور» قلمی ترك ایدلدی. اویغور قلمی ایله یازلمش لرنك ایلك ایسکیسی اولمسه‌ده بزم وقتمزغه قدر صاقلانمشنك ایلك ایسکیسی ٤٦١ سنه هجریه‌ده کاشغرده یازلمش «قوداتقو بیلك» کتابیدر. بو کتاب صاف تورك عالمدن سیاستدن بحث ایده‌در. کورستو ایچون بو کتابدن هم بر ایکی جمله یازامن. مقدمه‌سنده بسمله حمد صلوه ترضیه صوڭنده ایته: «بو کتاب چین (قطای) حکمالری نینك اشعارلری بیله، ماچین (جنوبی چین) علمالری امثالی بیله بیزنمش تورور. بو کتابنی اوقیدقلار بوبیتلارنی معلوم قیلغوچیلار کتابدین عزیزراق آرور. چین ماچین عالملری قمو قی اتفاق بولدیلر کیم مشرق ولایتیدا قموق توركستان ایلنده بو قوانینلارنی بیلمکنی توركی لغتیده بولوب بو کتاب بیرلن تخشیراق ... کن ارسا تصنیف قیلمادی تیری اوشمت بولوب کتابیغه قلیسولار پادشاه آقانسونا اقلیمقا ... تکیدی ارشیغا

خیرت اوزلوقدین اوروقدین کیم کورکلوکدین اول ایلار یننڭ حکیملری قبول قیلوب تکمه بری بر تورلیك آت لقب اوتیلار. چینلکلر «ادا ب الملوك» آتا تیلار. ماچین ملکینڭ حکمالری «عین الملك» تتیلر. مشرقلر «زینة الامر» تیب آتیلار. ایرانلقلار «شهنامهٔ تورکی» تمشلر. بعضلرده «پند نامهٔ ملوك» تمشلر. تورانلق «بیلیك» تب ایمشلر». کورگز! قطای چیگنده یازلمش «اویغور» کتابی نڭ تیلی، ایسکی بلغارلر تلینه نچك یقین! بو ایکی تیلنی قارا قارشی چاغشد روب قاراغان کیشکا بو تیل‌لر ایله سویلشمش خلقلرنڭ بر اصلدن، بر اروغ، بری برینه بیك یقین ایکی قبیله ایدوکی شبهه‌سز معلوم اولور.

اویغورلرده دین

اویغورلر اوّلا بتون مشرق اهللرنده کورلکان، هند مذهبنه اوخشاشلی ایسکی بر دینده ایدیلر. بو دین بیك ایسکی زمانلرده اسمی بزگه معلوم اولمیان مرسل پیغبرلردن بری نڭ دینی اولبده صڭره تحریفکا اوغراغان بر دین الهی اولدیغی مظنون‌در. صڭره نیسطور راهبلری بایتاغنی نصاری دیننه کرگزمشلر ایدی. اما اسلامیت ظهو رنده، و آنلارغه یقینلشدیغنی طاغ‌خان سلاله‌سندن سالورخان زماننده ٣٥٠ سنه هـ. بارچه‌سی مسلمان اولدیلر. بوکونلرمزکا قدر اویغور تورکلری بارچه‌سی مسلماندرلر.

اویغور تورکلرنده معیشت روشی

اویغورلرنڭ ده باشقه تورکی قوملر کبی برقدریسی کوچمه معیشتلی ایدیلر. لکن آرالرنده مدنی معیشت ایتمشلر یده آز

اولدیغندن مدنیت رسملرینی همان کینگایتدیلر. بیك کوزل روشده ایگون ایکدیلر. بو خصوصده اطرافنده بارچه خلقدن آلغه کیتدیلر. بو ایسه قریه‌لر بنا قیلونی لازم ایتمکده ایدی. سودا وتجارة قیلدیلر. ایکی مدنی مملکت، فارس ایله قطای آراسنده بهادر، جنکاور، قورقماس تورکلر (چونکه باشقه تورکیلر کبی قلچ استعمالنی هم بیك یخشی بیلور ایدیلر) «اویغورلر» سودا وتجارتنی هم بیك الوغ ایدر ایدیلر. بو حال البته شهرلر بنا قیلونی لازم ایتمشدر. آرالرنده باشقه تورکیلر کبی شهرلر، قریه‌لر آراسنده کوچمه معیشت ایدوچیلری قونه کوچه یورورلر ایدی. آو آولامق وبالق توتمق ایله وحشی صورتده ترکلك ایدوچیلری هم آز ماز بار ایدی.

اویغورلرنگ ساچلولری

تورکلك بهادرلکی ایله زراعت وتجارت هوسی اویغورلرده برکا قوشلدقندن، بیگرا کده ساچلورلر ایدی. *) اورن یتشمدیکی، ایرانغه وقطای‌غه کوکللی عسکر اولمق، بعض وقتده قطایلر قول آستنه توشمکدن قاچمق، ویا آلتای تورکلرینه بوی صونارغه غارلنمك کبی حاللرده اویغورلر ساچلورغه یاردم ایدر ایدی. اویغورلر تورك اروغلرندن بیك کوبسینه ده قوشلدیلر. «هونلر»، «آوارلر» «آلتای تورکلری»، «تاتارلر»، «منغوللر»غه ده کوب قوشلدیلر. **) بعض

*) نیسطوریلرنگ یول کورستوی ایله اولمق کرککه بو طرف تورکلری سودا وتجارت ایچون روم (قسطنطنیه) غه قدر کیلور ایدیلر. روم ایلچیسی ژالانتی ایله برکا یوزده آلطی تورك یورتلرینه قایتدیلر.

**) اویغورلر باشقه قبیله‌لر آراسنده سوداکار، صناعتچی هنرمند وکاتب- یازوچی دفتردار خدمتلرینی کورر لر ایدی.

وقت قوم تورانیه‌دن قطایلرغه، قوم آریانیه‌دن فارسیلرغه‌ده کیلوب آرالشورلر ایدی. بروقت ایرانیلرنڭ، روملر ایله‌صوغشلرنده مڭلر ایله اویغور تورکلری،ایرانیلرطرفندن کوڭللی عسکر صورتنده‌باردیلر.

اویغورلردن برفرقه‌نڭ غرب شمالکا ایرتش بویلرینه کوچوی

اویغورلردن برقبیله بیك ایسکی زمانده شمال غربکا ایرتش نهری بویلرینه ساچلدیلر. هم معیشت درجه‌لری ترتیبنچه اوچ فرقه‌کا بولندیلر. بعضلری معیشت درجه‌لری نڭ اولگیسنده، ایگون ایکمای حیوان آصرامای، بلکه آوآولامق، بالق توتمق ایله‌گنه عمر کیچوردیلر. برفرقه سی معیشت درجه‌لرینڭ ایکنچیسنده، فائده‌لی حیوانلر کوب آصراب وبار حاجتنی بونلر ایله یتوشدروب بونلرنی آسان تربیه ایچون شهرلر اطرافنده کوچمه معیشت ایتدیلر. بعضلری معیشت درجه سنك اوچونچیسنه کوتاریلوب، قریه‌لر بنا قیلوب ایگون ایگوب شهرلر بنا قیلوب سودا وتجارت ایله مملکتنی آباد قیلدیلر. کوچمه تورکلرنڭ کون بکون قوتلنولری، برده ایکینچی شهر لرینی وقریه‌لرینی خراب ایدو، اویغورلرایله آرالرنده‌غی منافسه، (برینه بری باش ایه سی کیلماو) ایرتش اویغورلرین ینه‌ده شمال مغربکا، سوردی. اویغورلر، فینلر کبی قارشیلقسز یواش قوملریقیننه بلکه آرالرینه ییرلشدیلر. اوزاق عمر فینلر ایله آرالشولرندن بوایکی قوم آراسندن، هرایکی طرفغه نسبت ایدرکا ممکن، لکن تورکیلك ـ اویغورلق طرفلری اوستون قوملر پیدا اولدیکه اول قوملر یوقاروده بیان ایدلدیکی کبی، تورلی وقتده «اوغر ـ بلغار ـ

باشقرد – مجار – میشار» آتالدیلر. بلغارلرغه بیك مشابهتی کورلمش بوکونگی «صاموید» لر، باشقردلر ایله قرابتلری تحقیق ایدلمش (ایستاك) اوستاکلر، اوغرلر ایله مناسبتی اولان «یوغرا» لر، ژاغوللر گرچه فین قومندن حسابلنسه لرده لکن بونلرده اویغورلرنك اوّل درجه معیشتده گیلرینك فینلر ایله قاتشوندن حاصل اولمش، لکن فینلك طرفلری غالب قالمش قوملر اولولری بعید احتمال دگلدر.

اویغوردن برفرقه آوروپاغه دونای بوینه ییرلشدی

یوقاروده بیانی کچمش «آوار» تورکلری اوشبو اویغورلردن برفرقه ایدی. قطایغه بیك یقین اولدقلرندن آنلردن عرف وعادة آلمش، اولب کیوملریده قیافتلریده قطایلر کبی، چاچلریده کیتارمکان طلملاب اورمش ویفاك تاسمالر ایله زینتلنمش ایدی.

اوّلکی وطنلرنده قالمش اویغورلرنك سیاسی جهتلری

اویغورلرده باشقه تورکیلر کبی «خان» لر ایله اداره ایدلنورلر ایدی. خان نلك سیاست وتدبیرو طالعه لری درجه سنه کوره سیاسی دائره لریده کیگایور و تارایور ایدی. پای تخت لری کوبراك کاشغر وبلاساغون تیکراسنده اولور ایدی. سامانی لردن ایکنچی نوح زماننده ماورأ النهر وبخارا شهرنی هم آنلردن آلدیلر. خانلری «بغراخان هارون» (٣٨٣ ه. وفات) زماننده جیحون ایله سیحون آراسنده غی اویغورلر مملکتلرینی برطرفدن چین – قطای چیکنه، وایکنچی طرفدن خزر دیگزینه قدر کیگایتدیلر. ماورآ النهر،

٦١٢ سنه‌کا «سلطان محمد خوارزمشاه» غه قدر اویغور - (خطای تورك) لری قولنده قالدی. صگره سلطان محمدکا وآندان چنگزغه کوچدی.

ایسکی وطنلرنده‌غی اویغورلرنڭ صوڭغی حاللری

اویغورلرنڭ باشلرندن بیك کوب سیاسی واقعه‌لر کیچوب بیك کوب فرقه تورکلر ایله اختلاط ایتسه‌لرده ومع ذلك چنگز زمانه سینه قدر اوز وطنلرنده، یعنی تورکستان چینیده بر قدریسی «اویغور» اسمی ایله سلامت ایدیلر. خواه وناخواه چنگزغه باش اییوب اطاعت ایتدیلر. برقدری چنگز عسکرینه کوب قاتشوب ییراق مملکتلرکا تارالدیلر. قالغانلری هم تورکستان چینی‌ده بوکون سلامتلردر. لکن اویغور اسمی چنگز زمانه سندن صوڭ توقتالدی، «کاشغر تورکلری» اسمی ایله یاد ایله‌لنه‌لر. کوبراکی قطای تحت تصرفنده درلر، برنچه مرتبه قطای تصرفندن چیقوب مستقل حکومت توزورکا حمله ایتسه‌لرده، موفق اوله آلمامشلردر. خصوصا صوڭ زمانلرده «آتالق غازی» آتالمش یعقوب بك تورکستان شرقیدن، قطای عسکرینی چیقاروب کاشغر شهرینی پای تخت ایدوب مستقل بردولت اسلامیه توزومش ایدی. باشقه پادشاهلرغه هم اوزینی پادشاه ایدوب تانتدرمش، واستانبولغه ده ایلچی یباروب عقد اتفاق قصد ایتمش ایدی. لکن آنڭ وفاتی صوڭنده یرینه کچمشلرده آتالق غازی غیرتی اولمدیغندنمی نه دندر قطایلر، ینه تورکستان چینی نی آلدیلر.

اویغورلرنڭ برکیساکی تورکسان کبیر صحرالرنده «چغتای»

اسمنك (* قالدیلر. اویغور لسانی صوڭراق « چغتای » تیلی اسمنی آلدی. عثمانلی و آذربایجان، قریم، بلغار، قزان تورکلری ادبیاتی اوشبو چغتای ادبیاتندن برر فرعدر. شول قدر واردرکه عثمانلی ادبیاتی اصلندن بایتاق یراق کیدوب بلغار وقزان ادبیاتی بیك یقین حالنك سلامت قالمشدر.

پچنیغ ـ بجناك تورکلری

ابواسحق الاسطخری وابو علی بن داسه وابوحامدالاندلسی کبی عرب علماسنك قسقەغنه بیان ایدوب کیتمشلری بجناك ویاکشدرـ یلوب بخناکا دوندرلمش تورکلر روم وروس تاریخلرنك «پچنیغ» آتالمشلردر. بونلر درحقیقت «تورکمان ـ اوغوز» خلقندن برشعبه اولب آنلردن صوڭ ذکر ایدلنورکا تیوشلی اولسەلرده، بزهمانك آوروپاده اوّل ظهورلری، ترتیبلری ایله باردقمزدن اوّل فرع، صڭره اصل نی بیانغه مجبور اولەمز.

اوغرـمجارلرنی خارکوف وکییف غوبیرنالرندن برفرقەسنی بیسارابیه غوبیرنالرینه، وآندان پاننونیەغه قدر، ایکنچی فرقەسنی شمالی قفقاز صخرالرینه کوچارکا ایتکدرکان، تورکی قوملر اوشبو پچنیغلر

*) چنگزنڭ قوة ونفوذی عالمك بیك کوب اسملرنی آلشدردی. ایسکی اویغورلر هم ایسکی اویغور تیلی، چنگزنڭ چغتای اسملی بر اوغلی اسمی ایله آتالنورغه مجبور اولدیلر.

ایدی. هم خزرلرگا، خوارزم توركلرندن یاردم صوراتورغه سببچی اولغان تورك قوملرینك البته اوشبو پچنیغلر ایدی.

پچنیغ‌لرنڭ اصلی

پچنیغ ویا بجناك (ابوالغازینك «بجنه») دیدوكمز اورته آسیا صخرالرندن باشلاب یایق، ژولغا تیكرالرینه قدر ساچلوب تركلك ایتمكنك اولان «خانغار» *) اسم عمومیسی تحتنك اوغوز تركمان‌لرندن بر قبیله ایدی. **) پچنیغ‌لر خانغارلردن آیریلوب ژولغانڭ مغرب طرفنه كیچوب، دون ایله ایكی آراغه خزرلر بیرینه، ساراتاو صخرا لرینه اورنلشمشلر ایدی. آسیا طرفندن ظهور ایتمش هر یكّا قومنك كورلدیكی كبی پچنیغلرده الوغ قوت وشوكت صاحبی كبی كورنب، خزرلرگا بیك قاطی هجوم ایتمشلر ایدی. خزرلرده اوزلری‌گنه دفع ایتك آلولرینه اشانا آلمای خوارزم تورك-مسلمانلرینی هم یار دمگا چاقرمشلر ایدی. لكن تیز كوندن پچنیغ‌لرنڭ آردلرندن اصل «اوغوز» اسمنده توركلر ژولغانی كیچوب كیلوب چقدیلرده پچنیغلر گا هجوم ایتدیلر. پچنیغ لرگا برطرفدن خزرلر، ایكنچی طرفدن

*) «خانغار» كلمه‌سی اصلی شكسز توركی سوز اولسه‌ده‌لكن برمرتبه آوروپا خلقی تیلینه كروب بوزولب چقغان سوزدر. اصلی «هون اوغر» محرفی «هونغار» و یا «هون آوار» ویا «خان وار» سوزلری اولسه كرك.

**) ایسكی تاریخلر بیانی بوینچه «بجناك» لر اوغوز خان نڭ دورتنچی اوغلی، «كوك خان»نڭ ایكنچی اوغلی «بجنه» احفادینه منسوب توركلردر.

«اوغوز»لر ایله محاربه لازم اولب بو ایسه آلده‌غی بر دشمان ایله محاربه‌دن قورقنچلیراق اولدیغندن ژولغا ایله دون آراسنی ، سارا تاغ صخرالرینی اوغوزلرکا قالدروب، ینه مغربکا راك کوچارکا مجبور اولدیلر. دون نهرینی کیچوب آنده کوبتاندان ترکلك ایتمکن او لان اوغرلرغه هجوم ایتدیلر. اوغرلرنی برطرفقه دنیپر نی کیچارکا بیسارابیا ومولداؤیاغه ، ایکنچی طرفغه قفقاز تیکراسنه کیتارکا مجبور ایتدیلر. پچنیغلر ، اوغرلر ییرلرنی، لبیدیه صخرالرینی خارکوف وکییف غوبیرنالرنی ءالوب بایتاق یللر آنده ترکلك ایتدیلر. روسلر پچنیغلرنی اوّل اوشبو اورنلرنده ٣٠١ سنه‌ه. ٩١٤ م. ده‌کوردیلر. روس، ؤینگر-مجار وروم تاریخلرنده اونچی عصر میلادیه‌دن اون ایکنچی عصر میلادیه‌کا قدر پچنیغلر بیك کوب والوغ شهرت ایله ذکر ایده لنه‌لر. اول طرف خلقنه الوغ خوف ودهشت صالدیلر. *)

پچنیغ خلقی‌نك معیشت روشلری

پچنیغ خلقی هم باشقه تورکی قوملرکبی کوچمه معیشت ایدرایدیلر. باشلوچه مقصودلری حیوانلری ایچون یخشی صخرا وبولونلر همده غزا ایدر ایچون بای مملکتلر ایدی. پچنیغلر سودا وتجارة ایله هم شغللنور لر ایدی. روسلرغه آسیا ءماللری، خصوصا کوب آسیا آطلری، قویلر،

*) بعضلر صربیه‌ده‌کی بوشناقلرنی اوشبو پچنیغ تورکمنلری احفادی گمان ایتەلر. لکن بوشناقلر بوکونده اسلاؤان خلقندن حساب ایدلنه‌لر. پچنیغلر شکسز تورکمنلر ایدی. اگر بوشناقلر اولده پچنیغ اولب صگره اسلاؤانلشمش اولسه‌لر (بلغارلر کبی) بو ایکی قولننك برکا جیولوی ممکن.

اوگزلر صاتار ایدیلر. قنسطنطین بوغرانورودنی: «بو وقتغه قدر روسلرده آط وموگزلی حیوان یوق ایدی» دیمش. پچنیغلر آطلر ینك اوتکونلگی ایله مشهور ایدیلر. سونگو واوق جایه ایله صولو ایچنك دشماننی احاطه ایدوب، تارلق کیلسه اوشنداق صولو ایچنك دشمان کوزندن غائب اولورلر ایدی. پچنیغلر آط اوستنك حالك تیران صولرنی کیچارلر ایدی، بعض وقتك سفینه = کویمه اورننه الوغ حیوان تیریلرینی استعمال ایدر ایدیلر. تورکی قوملر کبی دوست ایله بیك گوزل، اما دشمان وخائن آدملر ایله بیك قاطی معامله ایدر، ایدیلر. خزرلر ودونای بلغارلرینه کوب ضرر ایتمش روس کنازی «اسواتسلاو» نك، پچنیغ کنازی «قوراخان» دنیپر بو صاغالری تیکراسنك ۳٦۱ سنه هـ. ۹۷۲ م. ده باشنی کیسوب آلوب باش سویا کندن صاوت یاصاتمشدر.

پچنیغلر بیسارابیا و مولداۋیه‌ده

پچنیغلر البتة رومغه یقیین وارمق ایچون دنیپر (اوزی) نهرینی هم کیچوب آنك ترکلك ایتمکده اولان اوغرلرنی پاننونیه‌غه کوچارکا مجبور ایتدیلر. پچنیغلر دون نهرندن، دونای تارمقلرندن اولان «آلوته» نهرینه قدر یبرلرکا مالك اولدیلر. پچنیغلر مملکتلرینی سکز آیرم ولایتکا بولدیلر. دورتسی دنیپرنك مشرق طرفنده، دورتسی غربنده، حاضرکی رومانیا، ترانسیلۋانیه (آفستریا ایچنك) وقرا دیگز بویلرنده ایدیلر. دنیپر نهری بوصاغالری

تیکراسی (* و آندان توبان طرفلری پچنیغلر تصرفنده ایدیلر. روسلر هر وقت بونلرنك دوستلقنی کوزه توب طورورلر ایدی. روملر ایسه بونلرغه کوب آقچه‌لر ویروب، ایکنچی ژارژارلرنی (اوزلری تعبیرنچه) تاءدیب ایتدرورلر ایدی. (** صوڭراق بر وقت پچنیغ‌لر ساجوق تورکلری ایله روم خلافنه اتفاق هم ایتمشلر ایدی. لـکن قپچاقلر

---

*) بعض الوغ یلغه‌نك توبندن طاش طبقه‌سی، آرقلی چیقغان بولاده یلغه صوی آنڭ اوستندن آرقدن آقغان کبی آغوب توشه، کیمه یوری طورغان صولرده کیمه یورورگا اونکایسزلی. شول آرقلی چیقغان طاش طبقه‌سنی بوصاغا دیلر. دنیپر صونده‌ده باردر.

**) بر یاط قومنك ایکنچی یاط قومگا، حتی بر روغ قوملرده بری برینی قول آستنه آلور ایچون صـوغشلر، هجوملر هر قومده کوره کلمشدر. صوغش دیدوکمز باشـقه‌لرنك مالینه ییرینه قزغوب قان قویوشـو ومقدس حریتنی بتروشو اولدیغندن نی قدر چرکانچ اش اولسه‌ده، کوب کورو، همده بعض وقتلرده اختیارسز قیلنوسـببندن طبیعت بنی آدم بوڭا کونگه کیلمشدر. اما بز بونده بوندانده چرکانچرا کنی کوره باشلیمز: عمومی دشمانلری اولان یاط قوملر آلتونه قزغوب، بر اروغداش وقرنداشلر بری بری ایله صوغشب قرنداش‌قرنداش‌قاننی قویه‌در. هر ایکی طرفی ضعیفلنوب هر ایکاوینك عمومی دشمانلرینی کولدروب راحتلندره‌لر. بونڭ ایله برابر اوزلری خلافنه هم دشمانلرینی قوتلندره‌لر. بزبوتاءسفلی واقعه‌نی پچنیغ تورکلردن کوره باشلیمز: آنلر غریق آلتونه قزغوب اوز قرنداشلری «اوغر لر، «بلغار» لر ایله قان قویوشدیلر. بونك ایله اوزلرینه قبر قازدیلر. بوحالنی بوندن صوڭره چرکس و قره قالپاقلر ایله قپچاقلر و بلغارلر آراسـنده کوره‌مز. آنلر روس کنازلری ایچون بری بری ایله صوغشورلر ایدی.

خیانتی ایله اش کوره آلمدیلر. روسلر، وینگر - مجارلر، بلغارلر، روملر ایله بیك کوب واقعه‌لری اولمشدر. اما بز اوشبو قدر بیان ایله کفایه‌لندوك.

پچنیغلرنك ضعیفلنولری

آوروپاده هرطرفدن دشمان ایله چولغانب، بتماس توگانماس صوغشلر، خصوصا اوز اروغداش‌لری ایله اتفاق ومصلحت اوزره ترکلك ایله آلماولری بر وقت بتون اطرافنی قورقوغه صالغان قوتلی پچنیغلرنی هم ضعیفلندردی. آردلرندن «قپچاق» اسملی مشهور تورك طائفه‌سی میدان‌غه چیغوب، پچنیغ اسمنی کچرایتورکا، باره طورغاچ بتونلای یوقغه چغارورغه سببچی اولدیلر. پچنیغ‌لر اوزلرندن اوّل وصوڭ تاریخ میداننه چقمش تورك اروغلرینه آرا لاشوب تارالدیلر. سیاسی قوه‌لری بتو ایله تاریخده ممتاز اسملرینه بتدی. بعض مؤرخلر بوشناقلرنی (بوسنیه وصربیه مسلمانلری) اوشبو پچنیغ‌لر بقیه‌سی گمان ایده‌لر.

اوغوز تورکلری

تورك اروغلرندن بیك ایسکی وبیك اُلوغ وبیك کوب فرع‌لرکا اصل اولانی «اوغوز» تورکلریدر. تورکلر تحفیف ایله «اوز»، عربلر ده عربی اولمیان سوزلرنی هر وقت اوز قالبلرینه صوغب چیقاردقلرندن «اوغوز» نی «غز»، «اوز» نی «از» غه قالدرمشلر. بو اسمده گیلرنك کوبراکی اصل منشألری تورکستان صحرالرنده، سیر دریا وعمو دریا، آرال

وخزر دیکزلری بویلرنده کیچنوب ، بعضلری جنوبکا خراسان مملکتنه وغربکا بحرخزر جنوبندن ایران شمالنه آذربایجان وکچك آسیاغه ، وآنڭ شمالندن ، یایق ، ۋولغا ، ساراتوف صخرالرینه ، دون صوینه قدر ساچلمشلر ایدی .

اوغوزلرنڭ اصلی

اوغوز قومی‌نڭ قبیله باشی اولان « اوغوزخان » نڭ دنیاغه کیلوی حقنده رشیدالدین (* وابوالغازی برحکایه یازارلرکه بوزمانه خلقی آنی صحیح دیه تلقی ایده‌چك اولمدقلرندن بزآنی یازمایمز . شولایده اولسه ایسکی تاریخلردن آنکلاشلوینه بناء بیك ایسکی زمانده «اوغوز» اسمنده برتورك خانی بیك کوب تورك اروغلرینی اوزینه قاراتوب ، قوتلی برحکومت تشکیل ایتمش ، شام ، مصر ، ایران وهندستانغه قدر وارمش . آلطی اوغلی اولوب ، هرقایوسنڭ ینه دورتار اوغلی اولمش . هرقایوسی تورك قوملرندن برقبیله باشی

*) رشیدالدین ابوالفضل محمد بن عمادالدولة ٦٤٦ هـ . دنیاغه کلمشدر . ملوك ایلخانیه دن آلجایتوسلطان محمد خدابنده نڭ وزیری ایدی . مغول حکمدارلرینڭ احوال وانسابی حقنده «جامع التواریخ» اسمنده معتبر اثری واردر . بوندن باشقه « کتاب التوضیحات » و ,, رسالهٔ سلطانیه ,, اسملی ینه ایکی تألیفی و ,, مفتاح التفاسیر ,, اسمنده برتفسیری واردر . مذکور تاریخنده منغوللر ، چنگز وهلاکولرنڭ اهل اسلام حقنده قیلمشلرینی برتربیهٔ الهیه کبی کورستدیکندن ، بعضلر طرفندن آنلرغه (مغوللرغه) طرفدارلق ایدو ایله تهمت ایدلمشدر . مشهور ,, شجرهٔ تورك ,, صاحبی ابوالغازی ، مذکور رشیدالدین تاریخنی مأخذ اتخاذ ایتمشدر .

اولمشلر. بناءً علیه اوشبو اوغوزخان اولادندن اولان یکرمی دورت شعبه تورك خلقی « اوغوز » آتالمشلردر .

صوڭراق مؤرخلردن بعضیسی « اوغوز خـان » نی یونانلرنڭ « غومیر »، فارسیلرنڭ « کیومرث» لری کبی شخص فرضی اولونی مان ایله لر، « اوغوز » آتالمقلری، تورکلر عادتنچه کوبراك آنڭ تیکراسنی ترکلك ایتدکلری « اوغوز » آتالمش صوغـه نسبت ایـله اولسه کرك ، دیلر. تورکلر الوغ صونی اوغوز دیرلر ایـدی . بناءً علیه « عمودریا » ایسکیده « اوغوز » آتالمش ایدی. یونانیلرده بوندن تحریف ایـله عمودریانی « اوقس » آتامشلر ایدی دیلر . گبز بو ایکی قولنی اولچاب قارارغه کروشمایمز ،، اوغوز خان ،، شخص حقیقی‌می ویافرضیمی بزگا آنی تعیین ضرور توگل ، «اوغوز» آتالنولرینه سبب تله‌سه‌نه اولسون اما بوقارووده ایتلمش اورنلرده ،، اوغوز ،، اسمنی بیك ایسکی وبیك کوب شعبه‌لرگا بولنمش تورکی قوملر بولندیغی محقق وشکسزدر .

یونانیلرنڭ «افتالیت»، فارسیلرنڭ «آب تلیت» و « تورانی » لری کوبرا کی « اوغوز » لردن عبارة ایدی . اوغوزلر، فارسیلر، صگره عربلر ایله ده بیك آرالاشوب کونکللی عسکر اوله‌راق بیك کوبسی عربستانغه کروب ساچلدیلر. آلتای تورکلری هم اوزلرینی اوغوزلـردن برشعبه صانادقلری کبی ،، اویغـور ،، لـرده شولوق «اوغوز» لردن برفرقه‌در. بوکونکی تورکستان، آذربایجان، وعثمانلی تورکلرینڭ ده کوبراکی ،، اوغوز ،، تورکلریدر .

اوغوزلرنڭ آخرغی حاللری

اوغوزلر دنیادن برقایاده کیتمدکلری حالده، نهایتسز کوب شعبه لرکا بولنکلاب شولوق شعبه لر اسملری ایله آتالنه باشلادیلر. کوبراکی صوڭراق، « ترکمان » ,, اوزبك ،، قپچاق، قوموق، ,, آذر بایجانلی ،، ,, عثمانلی ،، تورکلری آتالدیلر. ,, عمو ،، و ,, سیردریا ،، ، ,, آرال ،، ,, خزر ،، ,, قارا ،، دیڭز تیکرالرنده ترکلك ایده لر.

« تورکمان » خلقی و « خُوارِزْم »

تورك اروغلرندن ,, اوغوز ،، قبیله سندن بحر خزر شرقنده عمودریانڭ بودیڭزکا قویغان ایسکی یلغه سی تیکراسنده، آنڭ شمالنده آرال دیڭزی ایله خزر دیڭزلری آراسنده ترکلك ایتمکده اولان تورکلر ,,تورکمان،، آتالنورلر ایدی. (* بونلرنڭ مملکتلری بیك ایسکیدن، حتی هرودوت زماننده بیرلی « خوارزم » آتالنور ایدی. باشقه تورکی قوملر کبی تورکمنلرده تورلی طرفلرغه ساچلدیلر.

*) تورکمن وجه تسمیه سی حقنده تورلی سوزلر واردر ,, ترك - مانند ،، یا ,, ترك - منك ،، ویا ,, تورك - ایمان ،، محرفی اولمق، یابسه سن کم سن؟ سؤالنه تورکچه ,, تورك من ،، جوابی اولمق کبیلر.

شرق طرفنه عمودریا بوینچه یوقاری، طرفلرغه: «بخارا» طرفلرینه، غرب طرفنه بحر خزرنی ایکی یاقلاب اوزدیلر: شمالندن، یایق، ایتل (ژولغا) دون، دنیپر (اوزی) حتی دونای نهرینه قدر تورلی اسملر ایله ساچلدیلر. یوقاروده کوردیکمز پچینغ لرده، خزرلرگا کیلوب قوشلمش «لارشیه» لرده اوشبو تورکمنلردن بر شعبه ایدیلر. ایکنچی طرفدن ایراننڭ شمالندن «مازندران»، «کیلان»، «طرستلر»، «آذربایجان» وبزم قفقاس آردی آتالمش مملکتلرگا، ارض روم، دیاربکر وآطنه، آناطولی، حتی روم ایلی ولایتلرینه قدر ساچلدیلر. روم ایلی طرفلرینه مهاجرة ایتمش عثمانلیلر آراسنده «توركمان»، جماعت لریده کوب ایدی. خلفاء عباسیه زماننده گروه گروه عربستانغه کوڭللی عسکر صورتنده بیك کوب تورکمان کوچدی. بو سببدن اسلامیت ایله هم بیك ایرته مشرف اولدیلر. شرف اسلام ایله مشرف اولمقده اولان تورکی قوملر دین اسلام ایچون جانلرینی فدا ایتمگا حاضر اولب شادلنه، شادلنه عسکرلكگا یازیلورلر ایدی. لکن مسلمان عربلرنڭ دین خصوصنده مساهله لرین کوردکدن صوڭ، اوّلگی اعتقادلرینه بر آز یومشاقلق حاصل اولب، هر تورلی حرکتده اولورلر ایدی. بونڭ ایچون عربلر بونلر حالنی بیك قوی قاره ایله یازارلر ایدی.

اوغوز وتورکمن لرده معیشت، صناعت، سیاست ومعارف

اوغوز شعبه لری وتورکمن لر طبیعی عموم تورکلرچه معیشت ایدرلر ایدی. یعنی بعضلری بدوی، وبعضلرینده مدنی ترکلك

قیلورایدیلر، هم قیلمقده‌لردر. بدوی ترکلک ایتمشلری ایلک کوزل جنس حیوانلر یتشدردکلری کبی، مدنی ترکلک ایدنلریده کوزل روشده ایگوب، انواع تورلی تاتلی یمشلر هم یتشدرور ایدیلر. اوشنداق نچکا ونفیس هنر وصناعتلر بیلوب، معدندن انواع کوزل اشیا وقورال‌لر یاصادقلری کبی، دنیاده مثلی کورلممش عجب نفیس تورك شاللری، وتورکمن پالاصلری: تورکستان ادرس وبیقسب ودریه‌لری اشلرلر ایدی.

قوم آریه‌لر ایله یقین کورشیلکده واختلاطده اولدقلرندن سیما وقیافتلریده خیلی گوزللشمشدر. ایچلرندن بیك اولوغ سیاسی‌لر ومشهور خاقانلرده کوب چقمشدر. خلفاء عباسیه امیرالامراءلری، مصر غلامان اتراکلری وملوك طوائف‌نك گوبراکی اوشبو فرقه تورکلردن، اوغوز وتورکمنلردن ایدی. مملکتلرینی هندستانغه قدر کینکایتکان غزنویلر، سلطان محمود سبکتکین‌لر، قطب‌الدین‌لر، جلال‌الدین‌لردن ماعدا باشقه قوملرغه خدمت ایتکان ,,نادر،، شاه وقاچارلرده اوشبو قبیله تورکلردن ایدیلر. *)

اوشنداق ایچلرندن صاناب بتورگیسز کوب، بیك اولوغ عالملر، فیلسوفلر، حکیم‌لر، طبیبلر، منجملرده چقمشدر. لکن اثرلرینی کوبراك عربی وفارسی تیلده تاٴلیف ایدوب، ادم کنیه‌لرنیده عربلر وشنچه یازارلر

---

*) بر وقت ایران مملکتنی هندستانه قدر کینکایتمش اولان مشهور نادرشاه «آفشار» اسملی بر تورکمن قبیله‌سندن نشاٴت ایتمش بر تورکی ایدی. اوشانداق بوکون سلامت ایران شاهلری «قاچار» نام تورکمن قبیله‌سندن نشاٴت ایتمش تورکلردر.

تورکیالکلرینی بلدرمای، قالدر ورلر ایدی. بناءً علیه حقسز باشقه قوملرنی ضورایتورلر، بلا شعور اوز قوملرینی وملتلرینی (تورکلرنی) کچرایتورلر ایدی. مع التأسف بوعادة باشقه تورکیلرده ده، از جمله بزلرده‌ده کورلکاله مشدر، هم کورلکالیدر.

خوارزم شاهلری

خوارزم مملکتی حضرت عثمان رضی الله عنه زمان خلافتنده فتح اولنمشدر. خلافت عباسیه زماننده‌سامانیلر وسلجوقیلر تحت اداره‌سنده اولمش ایدی. صوکره ۴۹۰ سنه‌ٔ هجریه تیکرالرنده سلجوق امراسندن ,,قطب الدین محمد بن انوشتیکین،، اسمنده بر ذات خوارزمده بر مستقل حکومت توزدی. چنکز زمانه‌نه قدر «خوارزمشاهیان» اسمنده مستقل حکومت. سوردیلر. ۶ نچی شاهلری قطب الدین محمد ثانی زماننده بیك الوغ قوت کسب ایدوب ماوراء النهرنی، صکره خراسان وفارس‌وعراق‌ولایتلرنی‌ضبطنه آلمش وبوسببدن خلفاء عباسیه‌لرکا اورن‌نی بیك طار قالدرمش، واوزینی‌اسکندر ثانی آتامش‌ایدی. هم چنکز ایله ده اتفاق ایتمش ایدی. خلفاء عباسیه‌ده قطب الدین محمدنی انصافغه کیلتوره آلمای آنك خلافنه چنکزدن‌یاردم استه دیلر! یعنی عاصی بر مسلمان خلافنه مجوسدن یاردم استه‌مك کبی کوڭلسز اش قیلدیلر (ابوالغازی). لکن چنکز قطب الدین‌ایله عهدنی بوزمای قالمش ایدی. اما قطب الدین محمدنك خلاف انسانیت معامله‌سینه چدی آلمای آچیغلانب، بو ایکی دولت‌اسلامیه‌نك، بلکه بتون تورك ملتی‌نك هلاك اولولرینه سبب اولدیلر. تفصیلی چنکز بیاننده کیلور.

چنکزدن صوك خوارزم مملکتی «قپچاق» دولتنه قوشلمش ایدی. طوقزنجی عصر هجری آخرلرنده شیبانی (تاتار) خانلردن «آلبرس» قپچاقدن آیروب، بر حکومت مستقله حالینه کیتورمش، و «خیوه خانلغی» آتامش ایدی. لکن اهل اسلام آراسنده بتماس توکانماس محاربه‌لر خیوه خانلقنی هم ضعیفلندردی.

خیوه خانلغی

عاقبت خیوه خانلقندن کوب ییرلری اوشبو صوڭغی یللرده روسیه طرفندن ضبط اولندی. ایسکی خوارزمنك آرال *) دیکزندن جیخون بوینچه «بخارا» چیگینه قدر بر آز ییرلرنده «خیوه خانلغی» اسمنده آیرم برخانلق، خانلری ایله برابر بوکونده هم سلامتدر. لکن روسیه تبعه‌سی حساب ایدلنه‌لر. تورکمان حکومتی یمرولوب، بر پوچماغی غنه قالسه‌ده، اما تورکمنلر بر قاياده کیتمديلر. بوکونده خیوه وبخارا خانلقلری، روس، ایران، افغان دولتلری حمایه‌سینده یاشامقده درلر. خانلری هم اوزاروغلرندن (ایشدلمشینه بناء) قونغرات قبیله سندندر.

---

*) آرال دیگزنده آطه لر بیك کوبدر. بوسببدن تورکیلر بو دیگزکا «آطه لر دیگزی» دیورلر ایدی. «آرال» کلمه‌سی «آطه لر» کلمه سندن آوروپالولر تحریف ایتمش بر اسمدر. عرب جغرافیه‌لرنده بودیگز «بحر خوارزم» و «بحر جرجان» دیه هم آتالنمشدر.

قپچاق-قومانی-پالوۋسی

پچنیغ واوغوزلردن صوڭ آوروپا تاریخلرینه «قپچاق» تورکلری معلوم اوله باشلیدر. قپچاقلر اوّل ظهورلرنده، قوبان صحرالرندن کلدکلری اوچون قوبانی محرفی اولان «قومانی» آتالدیلر. اما روس تاریخلرنده «پالوۋیس» (مفردی) و «پالوۋسی» (جمع‌سی) دیه ذکر ایدلمشلردر. قپچاق‌لر آسیایه‌ده بیك ایسکی تورك قبیله‌لرندن بری (ابوالغازی بیانچه اوغوز خان زماننده پیدا) اولسه‌لرده، اما آوروپا وروسلرغه ٤٤٧ ھ. — ۱۰۵۵ م. لرده‌گنه دنیپر نهری بویلرنده، پیریاصلاول شهری تیکرالرنده ظاهر ومعلوم اولدیلر. قپچاقلر اوغوز تورکلرندن بیك الوغ قبیله اولدقلری کبی بیك کوب فرقه‌کا هم بولنمشلر و باشقه قبیله تورکلرکاده کوب قوشلوب آرالاشمشلردر.

هندوکوش طاغلرندن، افغان ایچلرندن؛ تورکستان وقزاقستان صحرالرندن باشقرد ایچلرینه (* خزر – بلغار مملکتلرینه، دنیستر ودونای نهرلرینه قدر ساچلمشلردر. خزر مملکتلرینی و قریم

---

*) ظهرالدین بابرخان ,, بابرنامه ،، دیمکله مشهور اثرنده هندوکوش بند – یوللرندن بریسی ,, قپچاق کوتلی ،، آتالدیغنی، هرات شهری قپولرندن بریسی ,, قپچ‌ق دروازه‌سی ،، تسمیه ایدلدیککنی، و ,,قپچاق،، اوبماغندن ,, قپچاق محمد ،، و سائر اسمده عالملر ، و تورکستانده قپچاق اروغندن حاکملر بولندیغنی بیان ایتمشدر. اوشنداق باشقرد ایچنده ,, قپچاق ،، « قارا قپچاق » و ,, قزل قپچاق،، اسملری بو کونکا قدر سلامتدر.

شبه جزیره‌لرینی و آنده اولان غریق قولونیه‌لرینی و روس تاریخلرنده «تمو توراقان» اسمنده یاد اولنوب، روس کنازلری تصرفنه توشـ‌کا له‌کان آزاق تیکراسنده‌گی یرلرنی بارچه‌سنی تحت تصرفلرینه کروتدیلر. ژولغا ایله دنیپر آره‌سنده‌غی صخرالرده ودیگز بویلرنده ایسکیدن قالمه ,, تورك ,, ,, بیرندی ,, (* ,, قوایی ,, (توبانگی) ,, بلغار ,, ,, خزر ,, ,, پچنیغ ,, قوملرندن بعضلرینی ینه مغرب‌کا راك قاچردیلر. اما کوبسی قپچاقلرغه باش ایارکا مجبور اولدیلر. تیز کوندن قپچاقلر دنیپرنی کیچوب، بوکونگی بیسارابیا، مولداژیا، رومانیا مملـکتلرینی آلوب، بلغاریا ودونای‌غه قدر باروب یتدیلر. کورشیلری اولان روس، روم، مجار، بلغار، قوملرینی ده الوغ قورقوغه توشوردیلر.

قپچاقلرده معیشت روشی

قپچاقلرده، معیشت جهتندن باشقه تورکیلردن فرقلی دگل ایدیلر: کوبراکی کوچمه، و بر قدریسی شـهرلرده مدنی معیشت قیلورلر ایدی. ایسکیده توبانگی بلغار-خزرلر شهرلرینه‌ده مالك اولوب آنده معیشت ایتدیلر. اوزلرینه مخصوص شـهرلری هم تاریخلرده ذکر ایدلنه‌در. تورکستان صخرالری چیکندن، یایق،

---

*) تاریخی اسملرنك اصلنی تابو مشکل ایدوکنی یوقاروده ایتمش ایدوك. ,, بیرندی ,, هم ,, بیرلمش ,, دیکان سوزمی، یایسه بابرخان هندوکوش کوتللرندن بریسنی ,, بارندی کوتیلی ,, تسمیه ایتمش؛ بیرندی شـول برقبیله اسمی اولوی ملحوظ اولان ,, بارندی ,, محرفی‌می؟

ۋولغا، دون، نك توبان تيكرالرى، بحرر خزر، آزاق، و قرا ديگز بويلرى، قريم شبه جزيرەسى، دنيپر، بلكه دونايغه قدر ييرلر بونلرغه نسبت ايله بر وقت „ دشت قپچاق ،، (قپچاق صخراسى) آتالديلر. شرق تاريخلرنك اوزاق وقت بو اسم دوام ايتدى.

كورشيلرى اولان روسلر وكنازلرى ايله اون برنچى عصر ميلادى يارمندن، اون اوچونچى يارمنه قدر ٤٤٧ ه. ١٠٥٥ م. دن ٦٢٥ ه. ١٢٢٧ م. كا قدر تاتارلر كيلكانچه بيك كوب واقعەلرى اولمشدر. بونلر ايله اولغان تورلى معاملەلر روس تاريخلرىنك بيك كوب صفحەلرينى اشغال ايتمش وبيك كوب توركى اسملردن عبارت اولان «طغرل خان» „كيذان خان،، „بوناق خان،، „كون طوغدى خان،، „ييلدز خان،، „كونش ويردى خان،، كبى قپچاق خانلرى اسملرى هم ذكر ايدلمشدر. بزنك اوچون ضور اهميتلرى اولمديغندن بز آنارنى تفصيلا ذكر ايلمدوك.

اول زمان بيك عادى اش اولديغندن، روسلر ايله بعض وقت دشمانلقلرى ومحاربەلرى هم اولغالاسەدە، اما كوب وقت دوستلقلرى هم اولور ايدى. حتى قز آلو وقز بيرو كبى قرنداشلەشو وقان قاتشدرو كبى معاملەلرينك آز اولممشدر. *) كوب وقت برى برلرينك غزاسنه هم اشتراك وياردم قيلشديلر. وينگرلر خلافنه روس لر

---

*) اسۋاتوپولك طغرل خان قزنى آلمش ايدى. اوليغ ايله مانوماخ اوغللرينه قومان خانلرى قزلرينى آلوب ويرديلر. ۋسيوولود غرودنينسكى نك قزى مانوماخ ۋنوچكاسى قپچاق خاننه كياوكاچقمش ايدى.

طرفندن قپچاق خانلری «آلتون اوبه» ایله ،،بوناق خان،، نك بارد یغی، وآنلرنڭ بهادرلغی بك شاعرانه مدح ایله یازلمشدر. قپچاق کنازی ،،یاماقوفسکی،، روس کنازی ،،وۋسیۋولود،،غه کمش بلغار-لرنك اولوغ شهرینه غزاسینه باردمگا باردیلر. اوشنداق منغول (تاتار) لر کیلگاچ آنلرغه قارشی طورور اوچون قپچاق خانلرینه یاردمگا، روس کنازلری نك کوبسی بارمشلر ایدی.

قپچاقلرده سودا وتجارت

باشقه تورکیلر کبی قپچاقلرده سودا وتجارةنی مقدس بیلوب آنگا کامل مساعده ویاردم ایدرلر ایدی. حتی محاربه وقتنده بویله مذکور دشمانلرنڭ سوداکارلرینه هیچ ضررتیکدرمه‌ی، ایچلرنده یورو تورلر ایدی. قپچاقلر کییف شهرینی آلغان وقتده هم سوداکارلرگه ضرر کلتورمدیلر. روس کنازلری بر مرتبه قپچاق ییرینه کروب تمام تلف اولدیلر. بونلرنڭ حالنی هم روسلرغه، سوداکارلر قایتوب خبر ویردیلر.

قپچاق حکومتی نك انقراضی

قپچاقلرده باشقه تورکیلر کبی، کرك کورشیلری، روس، ماجار، بلغار قوملری ایله، کرك اوز آرالرنده تورکی قوملر ایله، کوب وقت تیوشسز محاربه لرده اولورلر وبو سببدن کوب تلفات وبروب ضعیفلنورلر ایدی. بونڭ اوستنه، ۶۲۲سنه ه. ۱۲۲۵م. ده قفقاز طاغلری آراسندن آلانلر وقپچاقلر اوستنه تاتارلر کیلوب چقدیلر. تاتارلرغه قارشو طورمق ایچون آلانلر ایله قپچاقلر اتفاق ایتمشلر

ایدی. لکن تاتارسر عسکری «صوبودای بهادر» نڭ تدبیر وحیله سی ایله اتفاقلری بوزولدی. قپچاقلر آلانلرنی طاشلاب کیتدیلر. صڭره آلانلر باشینه کیلکان اش قپچاقلر باشینه هم کیلوب یتدی. روس کنازلرینی کوب هدیه‌لر بیروب یاردملرینه‌ده چاقرمش‌لر ایدی. لکن مقاومت ایده آلمدیلر. تاتارلردن مغلوب اولوب استقلال وحکومتلری منقرض اولدی.

قپچاقلرنڭ استقلال‌لری وحکومتلری بتوب منغول (تاتار) لرغه باش ایارکا مجبور اولسه‌لرده، لکن اسملری اوزاق وقت‌غه قدر دوام ایتدی. تاتار خانلرنده دولت وشوکت قوتلی اولسه‌ده، دین واسم خصوصلرنده تعصب‌لری یوق ایدی. هیچ قایو قوم نڭ دینلرینه نه‌ده طوغریدن طوغری ونه‌ده‌یراقدن أیلندرکان تدبیرلر ایله تارلق وقصانلق کلتورمدیلر. شولایوق اسملر اوزکارتمك واوز اسملرینی کروتمکا طروشمق ایله‌ده شغللنمدیلر. بو سببدن، تاتار حکومتی همانڭ «قپچاق» حکومتی، خانلریده ,,قپچاق خانلری،، ییرلریده ایسکیچه ,, دشت قپچاق،، اسمنڭ یورودی.

قپچاق تورکلری‌نڭ، هر دائم اوز جنسداشلری ایله محاربه‌ده اولو کبی، تورکی قوملرنڭ، باشقه قوملرخلافنه اولان اتفاقلرینی بوزو کبی واوز قرنداشلری قاما بلغارلری خلافنه باشقه قوملرکا یاردم بیرو کبی، تورك قومنه وملتنه طورغانی ضرردن عبارة اولان اشلردن باشقه هنرلری کورنمدی. عرب تاریخلرنده ,,ومن فقهاء قفجاق ،، دیه بعض فقیه‌لرنی قپچاق قومنه نسبة‌لری کورنسه‌ده آنلر

فی الحقیقة تاتار خانلری عصرنده کی طوقطاغو ، اوز بك ، جانی بك خانلر زمانینداغی فقیهلرنی سویلیلر . دشت قپچاقده اولنوب قپچاق حکومتی آتالمش حکومتکا نسبة ایله گنه قپچاق آتاغانلردر . یوقسه قپچاق قبیله سی تورکلردن دیمك دکلدر . قپچاقلر اوزلرندن صوڭ یخشی اسم وگوزل اثر قالدره آلمادیلر . اوزلرندن ایلك روسیه جنوبنده «چرکس» اسم عمومیسی تحتنده ترکلك ایتمکده اولان قرنداشلری بیك کوب تورکیلرنی اسیر ـ قل ایدوب صاتمشلر ایدی . *) اوشبو وباشقه جمیتسزلکلری نڭ جزای باسزالرینی تاتدیلر : منغوللرده اوزلرندن نهایتسز کوبسنی اسیر ایدوب صاتدیلر ، تورکی قرملرده اسلاڤان وروس اسملری ایله آتالمق کبی مناسبتسز عرف اوشبو قپچاقلردن باشلانمشدر .

سقسین ویا سهسن تورکلری .

قپچاقلر وقرغزلر ایله براروغ «ساقسین» اسملی تورك قبیلهسی بلغارلرنڭ مشرق طرفنده ، «جایق» (اورال) نهری نڭ شرقنده ترکلك ایدر

---

*) مصرده «غلامان اتراك» اسمنده تورکلردن ۲٤ پادشاه حکومت ایتمشدر . ملك منصور قلاون اسمنده بریسی بیك کوب چرکس قللری صاتوب آلوب خدمتینه قوشمش ایدی . تاجرلر بیك کوب چرکس کلتروب صاتارلر ایدی . حتی چرکس طائفهسندن اوتز ملكڭ آطلی عسکر توزلدی . عاقبت آراده بر قوق بن تگری ویردی اسملیسی مصر ملکی اولب ، آنڭ صوڭنده یکرمی ایکی نفر ملك مصر اولدیلر . آخر غیسی «طومانبای» دن مصرنی سلطان سلیم عثمانی آلدی .

ایدیلر . بونلر هم باشقه تورکیلر ایله هرجهتلرنده برابر ایدیلر. «ابن فضلان»غه یول باشچی اولب کلمش سمسن الراسبی البتة اوشبو تور کلر دن ایدی. بوتورکلر اول وقتغی عرب ممالکنه داخل اولغان تورك ییرلری ایله، بلغار ییرلری آراسنده ایدیلر. طبیعی عربلر دن ـ بغداددن بلغارغه تورکستان آرقلی کیلندکه سقسینلر یری آرقلی کیلورکا تیوش اوله‌در ایدی.

۶۲۶ نچی هـ. ۱۲۲۹ م. منغول (تاتار)لرنك اول کیلولرندن اوشبو سقسین تورکلری، یوقاریغی بلغارلرنك ,,یایق،، صوی بوینك غی صاقچی عسکرلرینه خبر بیر دیلر. اوزلری هم بلغارلر طرفنه صغندیلر. بلغارلرلرده آلدان یراغنی کورب خندقلر قازدیلر. بوکترمه وکمینلر قویب، تاتارلرنی اشد صورتده یکدیلر. بیك آزیغنه کیرو قایتب کیتدیلر.

عاقبت اوچ یلدن صوك ۶۲۹هـ. ۱۲۳۲ م. ,,باتو،، (روس تار یخلری باطی دیه یازمشلر) خان بیك الوغ قوت ایله کیلوب، بلغار دن یراق توگل یرده قرارقیلدی. تاتارلر کیلگاندن ، توبانکی بلغارلر خبر ایتکاچ، یوقاریغی بلغارلر، روس ۋیلیکی کنازی ,,یوری،،دن باردم صوراغانلر ایدی. بارچه ضررلرینی هم اوزلری کوتارمکچی بولغانلر ایدی. قسقه نظرلی روس کنازلری، تاتارلرنی بلغار ایله گنه قالور دیب حساب ایتکانلردر: باردم ویرمه‌دیلر. بلغارلرنی قزغانمدیلر.

بلغارلر، روسلر آچ وقتلرده نچه‌مرتبه آشلق بیروب طویدر سه لرده، شکرانه‌سنی کورمدیلر. اوزلری باردمکا محتاج وقتده،

روسلردن یاردم کوره آلمدیلر. تاتارلر ایسه بلغارلرنی یالغز حالنده‌گنه آسان یگوب، صکره شولایوق یالغز حاللرنده‌گنه روسلرنیده بیك آسان قول آستلرینه کروتدیلر.

سقسین تورکلری‌نڭ آیرم اسمی شول وقتلردن صوڭ تاریخلرده بزنڭ کوزکا اوچرامادی.

سلجوق تورکلری

سلجوق تورکلری اوغوز تورکلرندن «کرایت» و «نایمان» اسملرنده برر قبیله ایچلرندن چقمشلردر. غزنه ویلر زمانندہ مذکور ،،سلجوق،، اسمنده بریسی ظهور ایدوب، تورکمن قبیله‌لرندن عبارت برحکومت توزدی. بونلر تورکستان صحرالرندن قوزغالب خراسان دیارینه کوچدیلر. آنده برنچه وقت قرار ایتدیلر، صکره تورلی شعبه‌لرکا بولنب، ایران شمالنه وکچك آسیا آتالمش ییرلرکا، حتی شام ومصرغه قدر یتوشدیلر. بونلر خلفاء عباسیه زماننده، ملوك طوائف اسمنده شایع اولان واق حکومتلردن کوبسنی تأسیس ایتمشلردر. ،، کرمان سلجوقلری ،، ،، عراق سلجوقلری ،، ،، ایران سلجوقلری ،، «روم سلجوقلری» کبی تورلی، فی الحقیقة مستقل حکومتلرکا بولنمشلردر. خلفاء عباسیه اداره‌لرنده هم بیك الوغ سیاسی نفوذلر یوروتمشلر ایدی.

نصاری متعصب روحانیلری‌نڭ تشویقی ایله، بیت المقدس نی مسلمانلر قولندن قوتقارمق بهانه سیله، اوزلرینی نصاری آتاب،

کوکرکلرینه خاچ صورتی تکمش، کوبرا کی اشلکسز ونادان وفقیر خلقلر گروهی نچه مرتبه‌لر اهل اسلام خلافنه، کچك آسیاغه هجوم ایتمشلر ایدی. آنلرغه قارشی بیك الوغ وشانلی محاربه‌لر قیلوب، اسلام مملکتلرینی آنلرنك یاوزلقلرندن قوتقاروچیلر اوشبو سلجوق تورکلری اولمشدر. بهادرلکلری وحسن اخلاقلری ایله اول زماننك غنه دگل، بلکه بوزمانه خلقنی‌ده طاڭ عجایبکا قالدرغوچی سلطانلر، سرعسکرلر ایله بهادر عسکرلر اوشبو سلجوق تورکلرندن ایدی. بو واقعه‌لر اهل اسلام تاریخلرنك «اهل صلیب محاربه‌لری» (*)، روس تاریخلرنده «کریستاؤای پاخود» آتالمشلردر. سلجوقیلرنك بوخصوصده‌غی خدمتلری شایان تقدیردر. چونکه نه بغداد خلیفه‌لری طرفندن بریاردم، (چونکه بغداد خلیفه‌لری ایچکی فتنه، ومذهب نزاعلری سببندن عسکرلرینی بغداد قپولرندن آیرمغه مقتدر دکللر ایدی) ونه باشقه ملوك طوائف طرفندن معاونت (آراده هیچ وقت کیسلمیان عدواة سببندن) کورمدکلری حالده، بویله مدهش قوتلر وهجوملرکا مقاومت ایدوب، مدافعه قیلمشلردر. مذکور روم سلجوقیلری بتون کچك آسیا مملکتلرینی (دیمکا لائق) تحت تصرفلرینه کروتب، بیك الوغ قوت وشوکت حاصل قیلمشلر ایدی. لکن بر طرفدن اهل صلیب محاربه‌لری وایکنچی طرفدن علاءالدین کیقباد زماننده، منغوللر ظهور ایدوب، سلجوقیلرنی هم ضعیفلندردیلر.

(*) بو واقعه‌لر بیك رغبتلی وعبرتلی اولدقلرندن عموم اهل اسلام اوچون تفصیلا بلورکا تیوشلی واقعه‌لر اولسه‌ده، اوزونلقدن خوف ایدوب بز یازمدق.

منغوللر بونلرنی تحت طاعتلرینه کروتدیلر. مذکور علاء الدین کیقبادنڭ خلفلری زماننده برطرفدن منغوللر، وآندان آرتغراق اوز آرالرنده بتماس توکانماس عداوة وتفرق، سلجوقیلرنکڭ انقراضنه سبب اولدی. دولت عثمانیه نی تشکیل ایتمش عثمان غازی، مذکور علاء الدین کیقباد توره لرندن ایدی. روم سلجوقیلرینڭ پای تخت شهرلری آناطولیده «قونیه» شهری ایدی.

«قایی» ویا «قوایی»

تورکستان نڭ مغرب طرفنده غی اوغوز - تورکمنلردن برشعبه «قایی» ویا «قوایی» آتالمشلردر. بونلرنڭ برگروهی روسیه جنوبینه، دنیپر نهری بویلرینه قدر ساچلمشلر ایدی (* ۱۲۰ نچی عصر میلادیه ده روسیه جنوبنده، چیرنیغفسکی تیکراسنده «قایی» تورکلری همانده ترکلك ایدر ایدیلر. ایکنچی گروهی تورکستاندن خراسان ولایتنه، چنکز عصرنده ایران وارمنستانغه قدر ساچلدیلر. عثمانلی دولتنی تشکیل ایتمش «عثمان غازی» اوشبو قایی ارغی، بدوی معیشت ایتمکده اولان تورك قبیله لرندن بری نك رئیسی ایدی. بو کونده عثمانلی تورکلری نك کوبراکی وآذربایجان و روسیه جنوبنده گی تورکلردن بر قدریسی البتة اوشبو قایی تورکلری نسلندندرلر.

---

*) دنیپر بویلرنده «تورك»، «بیرندی»، «قوایی»، اسملی تورك قبیله لری بولندیغنی یوقاروده کورمش ایدوك.

عثمانلی تورکلری

عثمانلی تورکلری‌نك بابا (اجداد)لری «اوغوز» - تورکمنلرندن، «قابی» شعبه‌سندن بدوی - کوچمه‌لی ترکلك ایتمکده اولان بر قبیله ایدی. بونلرده اوّلا تورکی قوملر بیشگی اولان تورکستان صحراسندن نشأت ایدوب، خلفاء عباسیه زماننده غرب طرفنه بر آز حرکت ایتمشلر ایدی. صکره سلجوقیلر ایله بر وقت (بیشنچی عصر هجریده) خراسان (* ولایتنه کوچب «ماهان» آتالمش بر صحراغه یرلشمشلردر. چنکز وقتنه قدر ایللی بك خانه‌دن عبارت الوغ بر قبیله اولمشلر ایدی. ،، هون ،، لردن ،، آتیلا ،، خان غربده نچك بر مهاجرت عمومیه آچمش ایسه، شرقده شوندایوق، مهاجرت عمومیه دورینی، منغوللردن ،، چنکز ،، آچمشدر. هر کم چنکزلردن قاچا آلسه قاچمشدر. بناء علیه ،، قایی ایلی ،، تورکلرده، رئیسلری اولان سلیمان شاه‌بن قیا آلب تحت ریاستنده مغرب طرفنه یونالمشلردر. بونلر ،، وان کولی ،، جنوبنده ،، اخلاط ،، اسملی شهر تیکراسنده بر وقت ترکلك ایدوب، آندن جنوب طرفنه ،، فرات ،، نهری بویلرینه

---

* خراسان ولایتی اهل شرق عندنده بیك مشهور علما وفضلادن بیك کوبلرنك منشائی‌در. بو کونکی ایران مملکتی‌نك شمال شرقنده ۲۶۰ بك مربع چاقرم مقدارنده بر ولایتدر. بو کونده تخمینا بر ملیون قدر خلق ترکلك ایتمکده‌در. فیروزه طاشلری چغا طورغان طاغلری کوبدر. جنوبندن افغانستانغه الوغ یول کیده‌در. بورنغی خراسان‌نك بر مقداری بو کونگی افغانستان‌نك شمال غرب حدودینه داخلدر.

کوچمشلردر. ,,سلیمان شاه،، فرات نهرینی کیچدکده وفات اولمش. سلیمان شاه‌نك اوغللری ارطعرل ودیندار آندن مغرب طرفنه حرکت ایتمشلر و یولده، محاربه قیلوب یاتمقده اولان ایکی عسکره اوغرا مشلردر. بریسی ,,مایجوبك،، تحت قوماندا‌سنده تاتار - منغول عسکری، ایکنچیسی امیر کمال‌الدین کامیارك تحت قوماندا‌سنده روم سلجو قیلری عسکری ایدی. سلیمان شاه اوغلی ,,ارطغرل،، ضعیف طرفقه یاردم ایدوب سلجوقیلر طرفندن صوغشقه کروشمش، بونلرنك یگووینه سبب اولمشدر. بونك مکافاتی اوچون، همده روم - ژیزانتی‌لر طرفنه بر پرده اولونی ملاحظه قیلوب، اول وقت ,,قونیه،، ده روم سلجوقیلرنك آخری اولان علاءالدین کیقباد طرفندن، ارطغرل غا زی‌غه مملکتی‌نك تله‌دیکی ییرینه بیرلشورکا مساعده قیلنمشدر.

ارطغرل غازیده قوم وقبیله‌سی ایله ,,انقره،، شهری تیکره‌سنده سکود قصبه‌سنده ترارلنمشدر. ,,ارطغرل،، غازی ,,سلطان علاءالدین،، دن بیش ملك عسکر یاردم آلوب، روم - ژیزانتی‌لردن ,,قره‌چه حصار،، شهرینی آلمشدر. ارطغرل غازی ٦٢٨ هـ. دن ٦٧٠ سنه‌کاقدر ریاست صوڭنده وفات ایدوب قبیله باشلقنی اوغلی ,,عثمان بك،، کا تابشرمشدر.

عثمان غازیده کون بکون قوت آلوب عاقبت ,,سلطان علاء الدین سلجوقی،، طرفندن امارت = تورەلك منصبی ویرلمشدر.

قایی ایلی‌نك عثمانلی آتالنوی واستقلال‌لری

عاقبت چنکز خواقینندن «سلطان غازان خان» «سلطان علاء الدین سلجوقی» نی عزل، واورننه ایکنچی آدم تعیین ایتمدیکندن

«روم دولت سلجوقیه» سی منقرض اولمشدر. روم سلجوقیلرینه تابع بر امارة اولان و «امیر عثمان بك» ریاستنده اولان «قایی ایلی» ٦٩٩ سنه‌ه. ده ١٢٩٩ م. استقلال کسب ایتمشلردر. اوّلده «قایی ایلی» آتالمش تورکلر، بوندن صوك اوشبو «عثمان» غازیغه نسبت ایله «عثمانلی تورکلری» آتالدیلر. حکومتلری هم آثا نسبت ایله عثمانلی حکومتی آتالدی.

روم ؤیزانتی قیصری «آندرونیك» حس قبل الوقوع قبیلندن عثمانلی تورکلرندن زیاده خوف ایدوب، بونلرنی ییر یوزندن سورمك اوچون قزینی، اول وقت قوت وشوکت ایله مشهور اولان «شهنشاه جهان سلطان محمود غازان خان» غه تقدیم ایدوب، آندان یاردم استه‌مش ایدی. مذکور غازان خان ده بعض ترکمن ومنغول توره‌لری تحت قاماندلاسنده عثمانلی‌لر اوستنه الوغ بر عسکر یبارمش ایدی. لکن «عثمان غازی» اوغلی ,,اورخان،، طرفندن مغلوب اولوب، ,,عثمانلی حکومتی،، صاغ سلامت مستقل کوبی قالمشدر. وبوکونگا قدر ,,عثمانلی تورکلری،، صاغ سلامتلردر و,,عثمانلی حکومتی،، مستقل برحکومتدر. تورك اروغی بیك الوغ، دنیاده بوکونده‌ده تورکی قوملر بیك کوب اولسه‌لرده اما اوزلرینه مستقل حکومت ایله قالانلری یالغز اوشبو عثمانلی تورکلریدر.

عثمانلی سلطانلری‌نك خلیفهٔ رسول الله منصبینه نائل اولولری

معلومدرکه خلفاء راشدین رض. الله عنهم‌دن صوك خلافت، بنی امیه‌گا کوچمش ایدی. بونلر ,,خلفاء بنی امیه،، دیمکله مشهورلردر.

بنی امیه‌لر ،،شام،، ده ایدیلر. ایکنچی عصر هجریننگ اوّلکی یارمنده خلافت، بنی امیه‌دن بنی عباس رض. الله عنه‌گا کوچدی. بونلر ،،خلفاء عباسیه،، دیمکله مشهور اولدیلر. ،،خلفاء عباسیه،، بغداد شهرنده خلافت ایتدیلر. هلاکو واقعه‌سنده یدنچی عصر هجریده، خلافة، بغداد دن مصر شهرینه کوچدی. مصرده ملوک چرا کسی‌نلنگ انقراضی ایله خلافة اسلامیه، استانبوله کوچدی. (تفصیلی کوب تاریخلرده‌یازلمشدر.) مصر خلفاء عباسیه‌لری‌نلنگ آخرغیسندن «خلیفهٔ رسول‌الله» اق مسند مبارکی، عثمانلی تورک سلطانلرینه کوچدیکندن، بوکونده بتون ییر یوزی مسلمانلرینه ،،خلیفهٔ رسول الله،، تورک ـ عثمانلی سلطانلریدر. بتون دنیا مسلمانلری آنلرنی ،،خلیفهٔ رسول الله،، تانیلر. بوکونده «دارالخلافة» اولان ،،استانبول،، شهری بتون دنیاده برنچی درجه‌ده کوزل وهراش ایچون اونگایلی شهردر. دنیانلنگ بتون اهل کتاب وبتون اهل اسلام قاشنده ایکی مقدس صانالغان ،، بیت المقدس،، وبیت الله الحرام، کعبه واطرافلری عثمانلی تورک ،،خلیفه،، لری حمایه‌سنده‌در.

عثمانلی تورکلرنده معیشت

عثمانلی تورکلریده، صونگغی زمانلرغه قدر هر خصوصلرنده باشقه تورکی‌لر ایله برابر ایدیلر. بعضلری بدوی، وبعضلری‌ده مدنی معیشت ایدر ایدیلر. عثمانلی ممالکی‌نلنگ معتدل منطقه‌ده اولدیغندن، خلقی اوله‌رق آنده هر نرسه‌گا بایلقدر. بتون اهل تجربه‌نلنگ اتفاقی ایله، هنر وصناعتگا تشویق وتحدی ایتکان باش سببده فقر وضرورة‌در. عثما نلی مملکتنده صونگ یللرغه قدر هر نرسه‌ده بایلق وغنا اولدیغندن،

بناءً علیه فقر وضرورة اولمدیغندن آنلرده هنر وصناعت اولقدر رواجلی دگل ایدی. اما عثمانلی تورکیلری برنچه آوروپالیلشوب، ایسکی تورکلر طبیعتنی بر آز آطلامش، یعنی خلقی اولان حوایج اصلیه‌غه قناعت ایتمای مصنوعات‌غه کرکندن زیاده هوس ایتدکلرندن، بومنا سبتسزلك تورکلرنك عموما جهة مالیة واقتصادیه سنه خیلی ضرر ایراث ایتمکده ایدی. البتة ایکی‌نك بری: یا ایسکی تورکلرچه (آزماز قول هنرلری ایله) مخلوقات ایله قناعت (اگر احول وزمان مساعد ایتسه) ایتمه‌لی. اول وقت هنر وصناعت‌نك فائده‌سی همان اولسه‌ده اما ضرو رتی یوقدر. اگرده ایسکی تورکلر عرف وعادتنه قناعت ایدلمای مصنوعات‌قه هوس ایدلسه ویا لزوم وضرورة اولسه، اول وقت تورك ملتلریده لازم هنر وصناعتلرنی لایقنچه اوزلری اوگرانملی. جهت مالیه واقتصادیه اوشبو قاعده‌گا رعایه ایدلدکده گنه البتة تیوشلی نقطه‌سنده اوله‌چقدر. مال ایسه شقیق روحدر. ملتلرنك ماللری، آنلرنك شقیق روحی - جانلرینك یاریمی‌در. مالسز ملت یارطی یاقلی، (مفلوج) کشی حکمنده‌در.

عثمانلی تورکلرنده قیافت

عثمانلی تورکلری بتماس توکانمس، دورت طرفلری ایله‌ده کوب وقت محاربه وصوغشده اولدقلرندن، طبیعی بیك کوب تلفات ویردیلر. لکن ایکنچی طرفدن، هیچ تکلیف اولمدیغی وبارچه دین اربابنه، دنیاده هیچ ایکنچی یرده حتی الڭ مدنی مملکتلرده‌ده کورلمدیکی روشده حریت ومساعده ویریله طورسه ده، ومع ذلك تورلی دین وتورلی

قوملردن، خصوصا قوم آریانیه وسامیه‌دن بیك کوبلر مسلمانلشوب وتور کلشوب آرالاشدیلر، بوسببدن عثمانلی تورکیلر ینك سیما وقیافتلر یده خیلی آریلشمشدر. الك اصل تورك سیماسی اولمق اوزره تانولمش بوکونگی قرغز- قزاق سیماسی ایله عثمانلی تورکلری سیما وقیافتی آراسی بایتاق آچلمشدر. عثمانلی تورکلری تورك اوصافلرندن بار چه‌سی ایله علی وجه الا کمل متصف‌لب (تفصیلنه نه حاجت!) طبیعت، عرف، وعاده جهتندن هم تمام «تورانی» حالنك قالسه‌لرده، اما «قیافت» جهتندن «آریانی» لرغه یقینلشمشلردر. آذربایجان تورکیلرنك وتور کمنلرده هم بوحال مشاهده ایدلمشدر.

عثمانلی تورکلرنده سیاست وحدود

عثمانلی مملـکتی صوك سنه‌لرکا قدر اداره مستقله اصولی ایله اداره قیلنه کلدیلر. صوك کونلرده آنلرده ضور انقلاب اولدی. بز بوکتابمزده سیاستدن بحث ایتمدیکمزه کوره تفصیلنه شروع ایتمای قالدره‌مز.

عثمانلی حکومتی‌نك دائره‌سی تورلی وقتده تورلیچه اولمشدر. ایك واسع حدودلری سلطان سلیم وسلطان سلیمان قانونی عصرلرنده اولمشدر. اول وقتلرده تورکیه، عثمانیه حدودی جنوب غربدن، جزائر، تونس، طرابلس، مصر، عربستان شبه جزیره‌سی وکچك آسیا وآذر بایجان‌نك اکثری، قفقاس باطوم‌تیکرالری، قریم‌شبه‌جزیره‌سی، دون وآزاق دیگزی بویلری، خرصون (آدیس) وبیسارابیا غوبیرنالری، رومانیا ؤینکریا وآفستریانك برقدریرلری، بلغاریا، صربیا، چورنا

غوریا، بوسنه وغرسوغۋینیه و آلبانیاوبتون غریتسیه(یونان)مملکتلری وبودائره اچنده اولان جزیره‌لر بارچه‌سی عثمانلی مملکتنه الحاق وحدودینه ادخال ایدلمش ایدی. حتی روسیه جنوبنده دون صوی ایله ۋولغا آراسنی قازوب حریق واسطه‌سی ایله برینی برینه توتا شدرورغه تشبث ایدلمش ایدی. لکن صوڭ وقتلرده تورکیه‌نڭ حدودی خیلی طارایدی. سببی الله عزوجلگا معلوم. شولاین اولسه بعضلر سلطان سلیمان‌نڭ سیاستین خطاسندن کوره‌لر. بز بوبحث‌نڭ تفصیلنه کروشمایمز. عثمانلی تورکلری حقنده اوشبو قدر معلومات ایله اکتفا قیله‌مز.

قرغز-قزاق تورکلری

تورك قومندن بیك اولوغ برشعبه «قرغز» و«قزاق» قوملریدر. بیك ایسکیده آلتای تورکلرندن برشعبه بایقال کولی شرق طرفلرینه، ینسی باشلارینه آیریلوب کیدوب، قطایلر تعبیرنچه «قیان-قوین» و«حقاص» اسمنده بر حکومت تشکیل ایتمشلر ایدی. اوّلده اوزلرینه قریه‌لری وشهرلری هم اولمش ایدی. قرغز صخرالرنده وأیتلمش اورنده بوکونلرده هم اثرلری کشف ایدلمشدر. «قرغز-قزاق ویاحقاص»لر باشقه تورکیلر کبی یارم مدنی ویارم بدوی ترکلك ایتمشلردر. لکن برطرفدن اورنلری، وترکلك ایتمکده اولان منطقه‌نڭ طبیعتی، ایکنچی طرفدن، منغولیه صخرالرینه بیك یقین اولدقلرندن، آندان‌ایسه‌هر وقت مدنی - اولطرمه معیشتنی یر یو زندن جویارغه هوس ایدوچی قوتلی خلقلر چغوب وهجوم ایدوب

طور دیغندن حقاصلرده مدنیتلرینی صاقلای آلمای، آخرده بتونلای گوچمه حالنه دوندیلر. صگره اوشبو حقاصلر «قـرغز»، «قای-ساق»، «قزاق» و«قاراقرغز» آتالدیلر*). بوکون قطای مماکتندن معدود اولان منغولیه صخراسندن، اورخون صوی بویلرندن، ینسی، بایقال تیکرالرندن، عمودریا، آرال وخزر دیگزلری بویارینه، استرخان صخرالرینه، ژولغا طماغینه، اورال طاغلری باشلرینه، اوب صولرینه قدر یرلرکا ساچلمشلردر.

قرغزلرده معیشت

«قرغزلر» اللهنك مخلوقاتنه، آزغنه اوزلری‌نك عقل وتدبیر وخدمتلرینی قوشمق ایله، یعنی تمام ایسکی تورك اصولنچه بدوی معیشت ایتدیلر. حیوان اهلی آصرامق وبار حوایج اصلیه‌سنی آنك برله باشقارمق ایله مخلوقات‌الله اولان «ارض» و«نباتات» و«حیوانات» قه تمام یقینلق اوزره ترکلك ایتدرلر ایدی. معیشت اصولی حقنده هم علماء تورلی فکرده در. بعضلر بدوی معیشت‌نی تمام وحشت درجه سنه ایندروب، مدنی معیشتنی مدح ایتدیلر. بعضلر بالعکس بدوی معیشت‌نی آرتق مدح ایدوب آنی «حقیقی سعادت» وحضرت ابراهیم

---

* ،،قرغز،، کلمه‌سی‌نك اصلی حقنده تورلی سوزلر واردر: بعضلر قرده کیزوچی سوزندن قسقارتلمشی دیمشلر. بعضلرده بونلرنك کو براکی ،،اوغوز،،لردن اولدیغنی ملاحظه ایله ،،قر-صخرا اوعوزی،، دیمکدن قسقارتلمش اولونی کمان ایتدیلر. ،،قزاق،، و ،،قاساق،، ایسه ،،قاچاق،، (فار) معنیسنده دیمشلر.

ع. م. معیشتی دیورلر. حتی عهدعتیق کتابلرنك تصویر ایدلکان، آدم علیه السلام‌کا نسبة ایدلکان «جنة» اوشبو بدوی تورکیلر معیشتندن انتزاع ایدلمش دیه‌لر. یونانلرنك «سنتاؤر» تسمیه‌ایتدکلری «یارم آط یارم آدم» خلیاسی، اوشبو تورکلر حالندن انتزاع ایدلمش دیه لر. اکر تورکی قوملر مدنی قوملر یاننه بارمسه‌لر، زینة (روصکش) وطوغریدن طوغری مابه الانتفاع اولمغان آلتون وکمش‌کا قزقمسه‌لر، تورکلرده البتة اخلاق بوزولمیه‌چق، اوغرلمق، طالامق (محاربه) اولمیه چق، وبو اولترشمکلرده وطالاشمقلرده مهارة وجسارة کوسترمشلر، بوبهانه ایله باشقه‌لرغه تسلط واستبداد ایتمیه‌چك (خانلر اولمیه‌چق) ایدی. بلکه شیخلر ایله اش تمام اوله‌چق ایدی دیورلر.

بزمچه ایسکیده بدویت هر نچك اولسه اولسون، لکن بوزمانك آدملرنك کثرتی ومدنیلرنك باشقه‌لرغه تسلطی، ویبره‌زنك (آدملر کوبایدیکندن) طارایوی بدوی معیشت‌کا مساعده قالدرمایلر. بدویلرکا اوز حیاتلرینی، مدنیلر آراسنك صاقلامق اوچون مقابلهٔ بالمثلدن باشقه چاره یوقدر.

قرغزلرده، عرف وعادة، قیافت وتیل

قرغزلر عرف وعادة جهتندن هم تمام ایسکی تورکلرکا مشابه‌در لر. تورکلك نك جمیع اوصاف حسنه‌سی قرغزلرده همانده باقیدر. آره تیره اخلاق بوزوقلقی مدنیلردن سرایت ایتمش بر بلا دردیمشلر.

آنترو پولوغیه (علم تناسب قیافت) علماسی نك تحقیقنچه اوز کارمکان اصل، صاف تورك قیافتی اوشبو قرغزلرده‌در. چونکه قرغزلر

ایچنه تورکی قوملردن باشـقه هیچ بر قوم قاتشـدیغی یوقدر. *)
بناءً علیه قیافت اوزکاروركا سببك یوقدر. اوشنداق صاف واصل تورك
تیلی ده، علم الالسنه علماسی تحقیقنچه اوشـبو قرغزلرده محفوظدر.
آریلر مدنیتكا مائل، سامیلرده اوشنداق، وآنلڭ اوستنه غایت
یراق اولدقلرندن، قرغزلرنك تیللینه تاءثیر ایدر قدری هیچ قایو
قوم آنلرغه قاتشمهشلردر. اوزلری هم هیچ قایدان مدنیت ومعارف
اسمنك باشقه لردن برشیء آلدقلری یوقدر. یالغز اسلامیت اچلرینه
کرسـه ده اول هم کوبراك تورکیلشدرلـگان حالك کرمشدر. صـوڭ
وقتلرده ایچلرندن علوم ومعارفكا هوس اینگوچی وبو یولك آرتق
استعداد وقابلیت وذکاوة کورستوچیلر بیك کوبایمكك اولسه ده، بونلر
بوحالك هم قرغز تیللینه تاءثیردن یراقدر.

قرغزلرده سیاست

قرغزلر سیاست جهتنك هم تمام ایسکی تورکلرچه ایدیلر.
اوزلری ایچندن، صوڭره چنگز نسلندن، متحصل بی لر وخانلر واسطه سی
ایله اداره ایدلنورلر ایدی. صونكراق بتون «قرغز وقزاق» قومی
«الوغ یوز»، «اورطه یوز»، «کچك یوز» اسمی ایله اوچ قسمكا بولنمش
ایدیلر. الوغ یوزلری کوبراك «قطای» ممالکنك وروسیه نكڭ قطای
حدودنك، «منغولیه» صحرالرنك قونار کوچارلر. «اورطه یوز» اورطه

*) کرچه تورکی قوملردن هرقایو شعبه سندن، نیك اولسه بر
سببدن اوز قوم قبیله سندن آیرولورغه مجبور اولانلر اوشـبو قرغز
لرغه کیلوب قوشلورلر ایدی. «قزاق» تسمیه سی نكڭ وجه سیك
البته شولدر.

آسیا تیکراسنك ، « کچك بوز » استرخان صحرالری تیکرالرنك اوامشلردر . کوب وقتلرغه قدر مستقل اولسه‌لرده عاقبت « قطای » و «روس» حکومتلرینه تابع اولەرق یاشامقده‌لردر.

قرغزلرنك صوڭغی احوالی

قرغزلر آتا بابا عرف وعادەسنی و آنلردن قالمه، آثار منقوله اولان انساب وقبائل حقنده‌کی روایات لسانیه واشعارلرینی محافظه کا بیك هوسلی خلقلرایدی. بوسببدن آنلر بعض براسلامیتلرندن اوّل‌کی اولان عرف وعادتارینی ده صاقلاب کیلمکده‌لرایدی. قرغزلر جمعیسی ایسکیدن بیرو صاف مسلمانلر اولسه‌لرده، بعض سیاست هوسلیلری مذکور ایسکی عرف وعادەلرنی بهانه ایله آنلرنی مسلمان تانومسقه عذابلانالار. بوسببدن صوڭغی زمانلرده قرغزلر ایچنده علوم اسلامیه اوقو واوقتو هوسی وایچلرینه معارف ساچو سوداسی بیك قوتلنوب بارادر. باشقه طائفه‌لر ایله بوخصوصده معامله‌لری اوڭغایسز اولدیغندن، معارف آدملرینی اوزلرندن یتوشدرمکا سعی ایتمکده‌لردر. قرغزلر آیرم ذکی ومستعد قوملردر. اگر شروع ایتسه‌لر بك کوزل معارف تحصیل ایده‌لر. زمان وأیلنه تیکرا رنده‌گی احوال تلاوی بوینچه، عمل ایتدکلرنده ایسکیده‌گی مدنیتلرینی قایتارمق مشکل اولمیه چقدر.

تاتار

تاتارلر تاریخ میداننه ، وجودلرینه نسبة بیك صوك چقدیلر. تاتارلر گرچه تورك قومی‌نك ایك ایسکی شعبه‌لرندن بری اولوب

سبریا شمال شرقندن، وقطای شمالنده، یونان ـ غربقلرگا هیچ معلوم اولمیان صحرالرده بیك ایسکیدن ترکلك ایلر ایدیلر. اما آوروپا آنلرنی یالغز ٦٢١ هـ. ١٢٢٤ سنه م. لرده گنه ایشدن باشلادی. تاتارلر منغوللر ایله برروقتده وآنلر تحت حکومتنده آوروپای روسیه‌گا کیلوب معلوم اولدیلر. فی نفسه منغول حکومتندن عبارة اولان حکومت، بارا، بارا «تاتار حکومتی» ومنغوللر وآنلر تحت تابعیتنه توشمش باشقه تورکیلرده روسلر طرفندن عموما «تاتار» آتالمغه باشلادی.

تاتارلرنك اصلی

شرق اهلی تاتار قومی‌نك نسل باشنی «تورك» بن «یافث» (بن نوح ع. م.) نك آلطنچی بوون اوغلی تاتار بن آلنچه خان، دیه کورسته‌لر. مذکور تاتار بن آلنچه‌دن. تاتار قومی سلسلهٔ نسبنی تزوب کورسته‌لر. اما صونکغی زمان، خصوصا غرب مؤرخلری، اول زماندن، بوزمانه قدر سلسله‌لرنك مرتب محفوظ اولوینی، خصوصا می قوملر ایچنده، بیك احتمال بعید کوره‌لر. «تاتار» اسمنده نهرلر ـ صولر بار بولغانغه کوره، مقدار معلوم تورکیلرنك، یاننه اوترد قلری صو اسمی ایله آتالمش اولولرینی ملاحظه ایده‌لر. عالمده ایکی اورنده «تاتار» آتالمش صوتابالار: منغولیه‌ده آمور صوی تارماغندن بری، وسبیریاده آنغارا صوی تارماغندن بری «تاتار صوی» آتالنه در. مذکور تورکیلر صو اسمی ایله «تاتار» آتالدیلرمی، یایسه مذکور صولر أیتلمش تورکیلر اسمی ایله «تاتار صوی» آتالدیلر می؟ بزنك اوچون اهمیتی یوقدر. اما آچیق معلوم اولانی شولدر که،

توركی قوملرنڭ بیشکی اولان «آلتای طاغلری» واسی کول تیکرا سندن بیك ایسکی زمانده برفرقه توركلر شمال شرق طرفنه یعنی حاضرکی منغولیه وبایقال تیکرالرینه ساچلدیلر و ،،تاتار،، اسمی ایله مشهور ومعروف اولدیلر. بونلر بیك ایسکیدن قطای‌لر ایله کور شیلدکده اولب، آنلر ایله هر تورلی آچی وتاتلی معامله‌لرده هم او لدیلر. زمان‌لر کوب اوزوی ایله تاتارلرده باشقه توركیلر کبی فرقه‌لرکا بولندیلر. مشهور فرقه‌لردن بریسی ،،سیانپی،، ایکنچی‌سی ،،جورجینی،، آتالنمشدر. بونلردن‌هر ایکاوسی، آردلرندن‌ایکنچی فرقه توركلر تضییقی-ایندکدروی، ویا اوزلرینڭ کوبایوی سببندن اورنلرینه صیغمای برکیسا کی ینه‌ده شرق کا، پچیلی کورفزی بویلرینه، باشقه لری شمال شرق طرفلرینه، دیگز بویلرینه قدر وشمال طرفلرینه بایقال، ینسی، لینا تیکرالرینه کوچارکا مجبور اولدیلر.

بوکونکی نیقولایفسکی ایله، ۋلادی ۋاستوك شهرلری آراسنده غی طاغلر،، تاتار طاغلری،، (روس جغرافیه‌لرنده تاتارسکی خربت) آتالمشدر. اوشنداق تاتار طاغلری ایله صاخالین آراسنده‌کی بوغاز وشول تیکراده‌گی کورفزده ،،تاتار اسکی پرولیف،، و ،،تاتارسکی زالیف،، آتالدیلر. آمور نهری طاغنده تاتارلرنڭ شهر لری بولندیغی هم ایسکی تاریخلرده مذکوردر.

تاتارلرده معیشت روشی

تاتارلرده باشقه توركیلر کبی بعضلری بدوی وبعضلریده مدنی ترکلك ایدر ایدیلر. عرف وعاده جهتندن هم باشقه توركیلردن

آبرمه‌لری یوق ایدی. اما دیگر بوینده غیلری کمشکا بیک بای ایدیلر. لازم اسبابلرینی هم کوبراك کمشدن یاصار ایدیلر.

سیانپی - کوریا تاتارلری

زمان واحوال آلشنوی ایله یرلرنك وقوملرنك اسمیده کوب وقتنی وکوب مرتبه آلشونادر. اما کورشیلرنده اوزلرینه نسبة مدنی راك ویا قوتلیراك قوملر بولنسه عرف وعاده واخلاقده حتی تیل ده کوب وقت آلشنادر. حتی بعض وقت تانولمس درجه‌کا کیله‌در. ایمدی بزم کوستر اما ایله پواشه تورکیلرمز کبی اوّلکی حاللرندن بایتاق آلشنغان قوملردن بریده «کوریا تاتارلری» در. سیانبی آتالمش تاتارلردن بعضیسی مرور زمان ایله «کوریاتاتارلری» آتالنه‌باشلادیلر. قطایلردن مدنیت آلو ایله برابر عرف وعاده هم بایتاق آلدیلر. کوررسزکه، کوربالیلر تاتار اوغلی، چن تاتار اولدقلری حالده خیلی چینلیلاشمشلردر. صوڭغی زمانلرغه قدر چین تحت تابعیتنده یاشامشلر ایدی. صوڭ وقت استقلال تدبیرینه هم کرشمشلر واستقلال لرینی اعلان هم قیلمشلر ایدی. لکن تدبیر تقدیرلرینه موافق کلمای اولگیدن نغراق قولغه - یاپونلر تصرفنه کردیلر.

جورجینی - نیوچی - مانجور تاتارلری

اوّلده «جورجینی» آتالمش تاتارلر بر وقت حاکملرینه نسبت ایله (منغول - تاتارلرنك اوزبك خانغه نسبت ایله «اوزبك» آتالدقلری کبی) «نیوچی» تاتارلری آتالدیلر.

صکره بر وقت «مانجو» ویا «مانجور» آتالدیلر. آمورصوی‌نڭ دیگزکا قویغان یرندە بونلرنڭ «آلاقچین» اسمنـده بر شهر لری هم اولمشدر. بر وقت ،، نیوچیلر ،، الوغ قوت وشوکت حاصل ایدوب نچه مرتبه ،، قطای ،، نی هم استیلاقیلمشلر ایـدی. بوکونده بتون مانجوریه آتالمش یرده‌گی تورکی قوملر اوشبو، تورلی وقتده «تاتار» ،، جورجینی ،، ،، نیوچی ،، ،، مانجور ،، آتالمشلردر. ،، مانجور ،، اسمنه کرکاچده ۱۰۲۲ هـ ۱٦٤٤ م. ده برمرتبه قطای نی استیلا قیلدیلر. وقوم‌حاکم اوله‌رق بیرلشدیلر. بوکونده سلامت اولان قطای پادشاهلری ،،مانجور ،، قومندن تاتار اوغلی بر تورك در. پادشاه سرایی تیکراسنی چورناغان ،،تاتارشهری ،، در. اصل قطایلر تاتارشهری خارجنده لردر. حکومت دائره‌لرنده مذکورتاتارلر اولدیغی کبی، عسکر باشلقلریده کوبراك تاتارلردندر. لکن بونلر هم خیلی چینلیاشمشلردر.

« خطای تاتارلری » و « سدچینی »

تاتار قومندن چین (قطـای) قومنه اورنلری اعتبارنچـه بیك یقینلری - یچیلی کورفزنده‌گیلری، آنلرغه نسبت ایـله بر وقت ،، خطای تاتارلری ،، آتالمشلر ایدی. تورك، (کوبراك) تاتار فرقه‌لری برده ابکیده چین نی راحتسز ایتدکلرندن، آنلردن صاقلانمق نیتی ایله میلاد عیسی ع. م. دن ۲٤٧ سنه ایلك، قطایلر مشهور عالم اولان سدچینی نی (* بنا ایتمشلر ایدی. لکن آندان کوتلکان فائده‌نی کوره آلمادیلر.

(* مذکور سدچینی نی ،،شوانتی ،،اسمنده چین‌خاقانی بناقیلدرمش ایدی. برمڭ اوچ یوز میل (اوچ مڭ چاقرم قدر) اوزونلقده، -

کیدانی تاتارلری

مانجور تاتارلرندن بر شعبه «کیدانی»، آتالنوب شولوق مانجوریه صحرالرنده ترکلك ایتدیلر. بونلر تاتار شعبه‌لرندن ایلك مدنیلری ایدی. قطای تاریخلرنده ذکری کوبدر. بر وقت بو تورکلر هم قطاینی استیلا ایتمشلر ایدی. بزم اوچون اهمیتی اولمدیغندن بز بونلرنڭ تفصیل احوالنه کروشمدك.

تونغوص تاتارلری

مانجور تاتارلرندن برشعبه طوغری شمال طرفلرینه کیدوب، «تورخان»، تیکرالرندن باشلاب ینسی، لینا، حتی بیرینغ بوغازینه قدر ساچلمشلردر. «تونغوص» اسمی بوقومگا روسلر طرفندن ویرلمشدر. نی مناسبت ایله بویله آتاغانلر معلوم دگل. اما مانجورلر بونلرنی «صولون» آتیلر. آتوچی - آوچی معنیسنده. منغوللر «اورنچی» آتامشلر، بلانچیلر دیمك. اما آنلر اوزلرینی اوزلری تورلی اسم ایله آتیلر: اینیسیده گیلر «آون‌کی»، باشقه اورنده غیلری اوزلرینی «بایئو»، آتیلر، آدم معنیسنده.

تونغوصلرده معیشت روشی واخلاق

تونغوصلرده باشقه تورکیلر کبی کوبراك بدوی معیشت ایده‌لر.

- بیوکلکی ٢٤ فوط (٨ آرشین)، کیگلکی ١٣ فوط در. هر یوز آدوم صاین برمناره‌سی باردر. اوستنده آلتی آطلی کشی یناشه یورر قدر کیگلکده در. حاضرکی حالده خرابه حالنده در.

اما مدنی معیشت ایدوچیلری هم باردر. مشهور سیاحلرتونغوصلراخلاقی وعرف عادەسی حقنده بویله یازمشلر *): تونغوصلرنڭ اخلاقی گوزل در. آنلر آتا و آنانی والوغلرنی بیك حرمت ایدەلر. هم آتالرده بالالار، واهل بیتکا بیك حسن اخلاق ایله معامله ایدەلر. ایر ایله خاتون بری برینه بیك رعایەلی هم بیك اعتمادلی درلر ونزاکت ایله معامله ایدلر. اوغریلق وکشی طالاو آنلرغه بتونلای معلوم توکلدر آخری. بای تونغوصلر اوزلری نڭ آنبار وکلاداۋایلرنی هیچ وقت بیکلمایلر.

تونغوصلر صاف درون، مردمتلی، یالقونلی، ینگل، بهادرلردر. صاف سیۋیلیز اتسیەنی قبول گاده بیك مستعد ایدیلر. بوشونڭ ایله استشهاد ایدلنەدرکه، آنلرتیمرچیلك صناعتنی بیك گوزل بیلەلر یخشیغنه ۋینتوفکا م‌تقلری هم یاصایلر. (دیەدر نیة. لاتکین). تونغوصلر عموما مهمان دوستدرلر. اوشنداق اوز آرالرنده ده حسن معامله ده اولالار. مشهور رفین سیاح کاسترین: «تونغوصلرسبیر یانڭ دۋار یانلری» دیمش. سیاح میددیندورف هم اوشبو سوزنی تائید قیلمشدر. لکن تاءسف ایدلنەچکی شولدرکه، اینارودیسلرایله فائدلنو اوچون هیچ نی دن تارتنمغان روسلر آنلرنی خمر اچارکا اوگرتەلر، دیورلر.

تونغوص فرقەلری

تونغوصلر دن بدوی ترکلك ایتمکده اولان بوکونده سلامت فرقەلر

---

*) ایمپراطوراسکی غیوغرافیچسکی اوبشستوانڭ، سبیر یاحقنده غی مجموعەسنه، خصوصا نیة. لاتکین، وف. مولر وکاسترین سیاحتنامه لرینه باقنکز.

„اورو‌چان„، „غول„، „لاموت„، آتاله‌لر. اخلاق جهتندن بارده بر روشده. تونغوصلر البته تورکی تیل ایله سویلشه‌لر. آزماز منغول سوزلرینده قاتشقالامشدر.

بوکونده تاتار آتالمش قوملر

تاتارلر، منغول خانلری تحت تصرفنده دنیانڭ بیك‌کوب یرینه یورودیلر. قوم حاکم صورتنده منغوللر، وقوم محکوم‌صورتنده تاتارلر اولسه‌ده، منغول حکومتی وخلقی بایتاق ملت اوز اسملری ایله آتالسه‌لرده، بارا‌طورغاچ «تاتار» اسمی عامراك ومستعملراك اولوب کیتمشدر. منغول ایله تاتاردن قاتشمش خلق بارا‌طورغاچ اوزلرینه کوبراك یالغز تاتار اسمی بله یوردکلری کبی بونلر تحت تصرفنه توشمش بارچه تورکیلر (بیك آز استثنی ایله) تاتار آتالدیلر. سبیرپاده مینوسینکی، طومسکی، طوبلسکی، کوزنیتسکی، بارابینسکی، قیزیلسکی، کاچینسکی آتالمش تورکیلر بوکونده بارچه‌سی تاتار آتالدیلر. والحال آنلر بارچه‌سی آلتای تورکلرندن برر شعبه‌لردر. تاتار قبیله‌لرندن دکل‌لردر. اوشنداق بروقت تاتار خانلری قول آستنده اولدقلرندن، هم جنس حسبلیده یقینلقلری اولدیغندن، یوقاریغی بلغارلر، توبانکی بلغار- خزرلر یعنی قریم واسترخان تورکیلری وقپچاقلر بقیه‌لری وقفقاس آردی، یعنی آذربایجان بر قسمی تورکلری بارچه‌سی «تاتار» آتالمشلردر (بونی یوقاروده هم تکرار کورمش‌ایدك). اما بو قوم اوستنه کلمش منغول ایله تاتارلردن قاتش نی بارسی اوچ دورت یوزملك قدر، اول وقت

«جوجی ایلی» آتالمش خلق منغول خانلری چنکز اولادندن برینه نسبت ایله «اوزبك» آتالدیلر *)

بو واقعه، هجرتنك طوقز یوزی تیکراسنده دنیاغه، تورکستان ولایتنه «اوزبك» ایلی اسمنده بو وقتغه قدر معلوم اولمیان بر خلق ظهورینه سبب اولدی.

اوزبك تورکلری

تورکی قوملر، خصوصا کوچمه‌لی خلقلر کوب وقت اسملرینی تیز آلشدردقلرینی یوقاروده تکرار کوردك. اوشنداق ۋولغا بویلرینه کیلمش منغول وتاتارلرده طوقسان سنه‌دن کم بر زمانده اوچ مرتبه اسملرینی آلشدردقلرینی کوره مز: منغول، تاتار، اوزبك. اوّلده خانلرینه نسبت ایله یالغز «منغول»، صکره «تاتار»، صکره اوزبك آتالدیلر. تاتار ـ اوزبكلرنك ۋولغا بویلرنده اوز آرا اختلافلری سببندن اورنلری تارایدقدن صونك تورکستان صخراسینه چیکلدیلر. تاتار اسمنی قالدروب یالغز «اوزبك» اسمی ایله آق سویاك برقوم اوله‌رق ظاهر اولدیلر. آنده‌غی اولان تورکی قوملرکا ریاست ایده باشلادیلر. بوسببدن آنده‌غی بعضا اوزبك اولمیانلر، بلکه تورك وتورکمانلر وتاتار خلقی‌نك باشقه شعبه‌لرینده اوزبك

*) ابوالغازی بهادرخان، اوزبکخان ترجمهٔ حالنده بویله دیمش: «آندان صونك جمله جوجی ایلی نی اوزبك ایلی دیدیلر. تاقیامتغه قدر آیینقوسی طورورلر».

آتالمغه باشلادیلر. ینه کوب شعبه‌لرکا بولندیلر. بز آنلرنی صانامغه لزوم واحتیاج کورمایمز.

اوزبکلر ایسه اوشبو کونمزده‌ده تورکستان ولایتلرنده صاغ سلامتلردر. خیوه، تاشکند، بخارا ولایتلرنڭ ترکلك ایله‌لر. بوکون سلامت بخارا امیری «منغت» قبیله‌سی اوزبکلرندندر.

منغول قومی

شرق تاریخلری منغول قومنی «تاتار» اسملی شخص ایله بر طوغان «مغول» بن آلنچه‌خان نسلندن کلمش دیمشلردر. اما صونکغی مؤرخلر «منغول» قومی، اوغر- بلغار- مجارلر وعثمانلی تورکلری کبی ایکی تورلی قوم آراسندن حاصل اولمشدر دیه‌لر، قطای خلقلرندن نی سببدن اولسه‌ده عمری خطره‌ده اولانلر، اوز مملکتلرندن باشقه یرلرکا، قاطی وشدتلی نظاملر یورومکان اورنلرغه، صحراغه، بناءً علیه تاتارلرایچنه قاچارلر ایدی. یالغز، یالغز آدملرا ولدیغی کبی، اوزینه قرمنی قبیله‌سنی ایارتکان شهزاده‌لر وسرعسکرلرده تاتارلر آراسینه چغارلر ایدی. باشده آیرمراق عمر ایدوب قاراسه لرده، باراطورغاچ تاتارلرغه قاتشوب آرالاشورلر ایدی. بس اوشبو ایکی قوم نڭ قاتشو وآرالاشوندن برقوم حاصل اولمشدر که اولده « منغول » آتالمشدر.

منغول‌لر قطای نڭ غرب شمالنده « شامو » و غوبی آتالمش (بوکونکی جونغاریه ایله منغولیه) صحرالرده پیدا اولوب وشونده

اوزاق تركلك ايتدكلرندن مذكور صحرالر آنلرغه نسبت ايله «منغولستان» ويا «منغوليه» آتالمشلردر. اوّلده بواورننك بولغان توركى قوملر - هون، نايمان، قرايت، اويغور، توكيو، وغيرلر، ياچيت كا كيتمشلر ويا منغوللرغه اطاعت قيلوب آنلرغه آرالشمشلردر.

قطايلر ايله اختلاط ايتمكان اصل تاتارلر، منغوللر ايله كوب واوزاق وقت جدال ونزاعده اولمشلردر. قايووقت منغوللر، وقايو وقت تاتارلر غالب اولورلر ايدى. «چنگزخان» آلدننك غنه تاتارلر غلبه ايتمش ايدى. اما منغول قومى ايچنده عالمده مثلى بيك سيراك كورلمكده اولان، خلقى اوله‌راق عقل وفراست وتدبير وجرأة صاحبى اولمش «تيموچين» اسمده بريسى يتشوب، تاتارلرغه بيك قاطى غلبه ايده‌رك، بوايكى قومنى تحت حكومتنه بركا آلوب، قوشمش وآرالاشدرمشدر. وبوسببدن الوغ قوت وشوكت حاصل ايدوب باشقه تورك اروغلرنيده اوزينه اطاعت قيلدرمشدر. «الوغخان» معنيسنده اولان «چنگز» لقبى ايله ملقب اولب، دنيانك بيك كوب يرنده خريطه‌لرنى آلشدرمشدر.

منغول قومندن بو كونده سلامتلرى

بر نچه زمان ايلك منغوللردن دورت الوغ فرقه دنياده بارلقى معلوم‌ايدى. ومنغوليه‌نك شمال شرق، وشمال، وشمال غرب طرفلرنده ينه بر نچه اسمده قوملر بار ايديكه، آنلرنك كرچه قوم تورانيدن ايديكلرى ملاحظه قيلنـسه‌ده، لـكن قايولرى، قوم تورانينك قايو فرقه‌سنه منسوب ايديكلرى آچيق معلوم دگل ايدى. نسبلرى آچيق

معلوم اولغان اقصی شمال شرق قوملری ، ایسکی یونانلر تعبیرنچه عموما «غیپپر بوری» خلقلری آتالنوب، ایسکی جغرافیون ومؤرخلر آنلر نی قایا وکمکا نسبت ایدرکا، بیلممشلر ایدی. آدم اوغللری حق اجتهاد ایله بر اشکا اجتهاد قیاسه، الله عزوجل نتیجهٔ مطلوبه سندن محروم ایلهمی؟ هیچ! بز ایندی بو بابده منغول قبیله سنه منسوب قبیله لردن بارچه سنی بیان قیلمای، علماء جغرافیه وتاریخ وسیاحلر اهمیت بیرمش اولانلرنی غنه بیان ایده مز.

خارا وخالخا منغوللر

بونلر ایکیسی ایکی فرقه صانالالر. هر ایکاوسی بوکون «منغولستان» آتالمش صخراده معیشت ایتلر. بدوی معیشت ایتمشلری کوبدر. مدنی معیشت ایتمشلری هم واردر. قطای حکومتی تحت حمایه سنده «آفتانومنی» مملکتلر کبی اوز کنازلری ایله اداره قیلنه لر. ایسکی منغوللر، اوصاف واخلاقلرینی حفظ ایله برابر، صوڭ زمانلرده مدنیت یولنده هم بایتاق خطوه لر آطلامشلر در.

بو شعبه منغوللر البتة قطای مدنیتنه تابع درلر. تیللرینه هم قطای سوزلری کوب قاتشمشدر. علم استه مك یولنده کوب یراق سفرلر اختیار ایتدوکلری، حتی یاپونیاغه قدر واردقلری ایشدلنه در. معیشت جهتنده هم ایسکی تورك ومنغوللردن فرقلری یوقدر.

اولیوت، یاکه قالمق

قالمق ویاقالماق وتورغاوت اسمی ایله منغوللر بیك کوبتاندان تاریخغه معلوم اولسه لرده، «اولیوت» ویا «آلیوت» اسمنده گیلری

آچیق معلوم دکل ایدی. بونڭ اوچون بواسم ایله آتالمش خلقلرنی «غیپپر بوری» خلقلری زمره‌سندن صانارلر ایدی. شمدی معلوم اولدیکه، اولیوت ایله قالمق هر ایکاوسی منغوللردن برفرقه‌نڭ تورلی اسملریدر. مذکور قالماق — تورغاوت — اولیوتلر ایکی اولوغ فرقه‌کا بولنمشلردر. برفرقه‌سی بوکونکی «منغولیه» جنوب غربنده «جونغاریه» آتالمش صحرالرده ترکلك ایله‌لر. وبر آزیکی ایسکی منغوللر اسمنچه «مغرب» طرفنه یونالوب «ؤولغا» بوینه استرخان صحرالرینه یرلشمشلردر. صوڭغیلردن کوبرا کی «تورغاوت» فرقه‌سنه منسوبلر لر. هرایکی فرقه‌سنڭ اوزلرینه آیرم خانلری هم بولنوب اوزاق مدت مستقل روشده ترکلك ایتمشلر. باشقه تورکی قوملر ایله کوب معامله‌لری هم اولمشدر. ضوراهمیتی اولمدیغندن بز آنلرنی یازمدق.

بوریاتلر

منغوللردن برشعبه شمال طرفلرینه، «بای‌ـقال» کولی *) شرقنه «لینا» صوی بویلرینه بوکونده‌گی ایرکوتسکی غوبیرنالرغه‌ساچله‌شلردر. چهره جهتندن بوریاتلر تمام یاقوتلر کبیدرلر. بوریاتلر، باشقه

*) «بایقال» اسمی حقنده هم فکرلر تورلی: بعضلر «یاقوت ـ تورك» تیلنچه دیگز معنیسنده دیلر. وبعضلرده قطای تیلنچه شمال دیگزی معنیسنده اولان «بی ـ خی» (به‌ی‌ـخه‌ی) سوزندن محرف دیلر. اما بنم گمانمچه همانکی تورك سوزی «بای ـ کول» دیکان سوزدن محرف اولوی یقینراق احتمالدر.

توركيلر ده كورلكانچه اوزلرندن اوّل آلتايدن آيرلمش توركيلر يا-قوتارني، لينا بوينچه ينه توبانراك كوچاركا مجبور ايتمشلردر. معيشت جهتندن ,,بوريات،،لر ده باشقه تركيلر كبى در: مدنى معيشت ايتمشلرى ده بار (١٦ ملڭ اهل بيت تخمين ايده لر. البته تحقيقى دكل تقريبى).
اوچدن ايكى اولوشى قدريسى همانده بدوى معيشت ايده لر.
«بايقال» كولى ايچنده «اولخان» (الوغ خان دن قسقارتلمش اولوخان ديمك اولسه كرك) اسمنده بر آطه باردركه، اوزرنده ملڭ خانه كا قريب بورياتلر تركلك ايده لر، حيوان آصرامق وبالق توتمق ايله كون كيچوره لر. بورياتلر منغول تيلنچه وقتاى چيكنده گيلرى ,,خالخامنغول،، شيوه سنچه سويلشه لر

بورياتلرده عرف و عادة

بورياتلرده اوز آرالى ايكيكا بولنه لر: برفرقه سى بايقال جنوبنده وايكنچيسى بايقالنڭ شمالنده روسلر ايله يقين تركلك ايده لر، اما اوزلرى بيك حميتليلردر. اوز قوميتلرينى الوغ حميت وغيرت ايله صاقليلر، روسلرغه برده اعتماد ايتماىلر. نچه مرتبه لر روس تحت حمايه سندن چقارغه هم حمله قيلمشلر ايدى.

بورياتلر ايسكيدن منغوللردن قالمه، روسلر كيلودن بيك كوب ايلك آرالرنده دستور العمل اولان اوز قانونلرى ايله عمل ايده لر، دين جهتندن ايڭ كوبى ,, بودا ،، صكره ,, شمانى ،، ايڭ آزى ,, خرستيان ،، در. بورياتلرده ,,لاما،، آتالمش روحانيلر بيك كوبدر. ٢٢ كشيكا برلاما كيله در. ايڭ ضور روحانيلرى «دالاى-لاما»

آتالنوب «تبت» ولایتنده ترکلك ایلهدر. مقدس کتابلری هم بار، سانسکریت (هند قدیمه) لساننده یازلمشدر. غانچور – دانچور آتالنهدر. مانغولیهده، کاختادن اوچ یوزچاقرم بوغاری اورغا نهری بوینده مقدس اورنلری بار. آنده بوریاتلر زیارتکا بارالار.

بوریاتلردن کوچمه ترکلك ایتمشلری تمام قرغزلر روشنده ترکلك ایتهلر. بایلقلاری حیوان کوبلهکی ایلهدر. اوچراشقانده اوّل حیوانلر سلامتلهکنی صوراشهلر. سوتدن اچملك (قمز بولسه کرك) یاصیلر.

ملی حساب ایتدکلری ایلك قزق اوینلری آط چابشرو، یوکرشو، کراشودر. جرجرلاو هم بیوده ایچلرنده عادتدر. صبان طوینده ,,لاما،،ده حاضر اولهدر. آلدان کیلکان آطنك باشینه قولنی قویب ,,لاما،، خطبهاوقی. ودعاقیله: «چاب! دشماننی تابدا! دشمانغه توزان توزدر! .... » دیهدر. قارت بوریاتلرده آط اوستنده یورورکا بیك یاراطالار.

بوریاتلر، اوزلرینك ایسکیده گی شانلی وشهرتلی آدملرینه یادکار اولسون اوچون آنلرنك اسملرینی بالالارینه قوشهلر. مثلا «باتوخان» ومنغولیه نی یاقتر تقان (اوزلری تعبیرنچه) «قوبلای سچن خان» وباشقه شونداینسللرندن کیلمش آدملر اسملرینی قوشهلر.

بوریاتلرده کوب خاتون آلالار. قوناقغه آرتق حرمت ایتهلر. روحانیلری «لاما» بوریاتلرنك هر اشینه یارارلق اولب حاضرلنهدر. اول (لاما) هراشنی بر قانون وبر کتاب بوینچه عمل ایتده (شامانی لر کبی کیف مایشأ دگل.) «لاما» یخشیغنه طبیبهده بوله در. درستدنده بعض بر آوروپا طبیبلری عاجز اولغان آورولرغه، بوریات

لاماسی دوا ایمس، در . روسلرده لامالردن دوا ایتدرورکا بارالار. بوریاتلردن خرستیان دیننه کروچیلر یالغان یل آزایادر . میسیونیرلر بیك فقیر وآزغن بوریاتلرغه کولمك، اشطان، آیاق کیومی، بورك چیکمان وآقچه لر بیروب دینگا کروته لر. لکن بو آزغن بوریاتلر میسیونیرلرنی آلدیلر: ئللە نیچه قات دینگا کروب، اوشبو نرسه لرنی تکرار آلالار. (د. استاخییفی) (* .

صوڭغی زمانلرده بوریاتلر ایچنده علوم ومعارف هوسی، واوز حاللرینه طوغری ودروست قارامق، افکار عمومیه نی خرافات وخیالاتدن آرندرمق ومعیشتلرینی زمانغه موافق قیلمق فکری ینه ده قوتلنه باشلادیغی کوریله در .

« دولغان » لر

تیل، عرف وعاده وکیوم جهتندن «دولغان» لر «یاقوتلر» ایله تمام بردر. قبیله لری باشقه، یاقوتلر مانجور تاتارلری نسلندن (یعنی خالص تورکلر)، اما «دولغان» لر منغول لردندر. تونغوصلرغه هم یقیندر. خاتون قز کیومی معروف تاتار کیومنه اوخشاشلی. «دولغانلر» (اوزلری بیانچه) بو ییرلرگا (یعنی یاقوتلر تیکراسنه) جنوبدن کیلمشلردر. بهادر خلقلر اولمشلر. یاقوتلر ایله گنه دگل، بلکه روسلر ایلەده شانلی محاربه لری اولمش ایمش. دولغانلر

*) بن اوشبو بوریاتلر حقنده غی سطرلرنی بتمامه ایمپراطوریسکی غیوغرافیچسکی اوبشستوانڭ داقلادندن واسمنی یازدیغم آدمنڭ استاتیه سندن آلدم. بناءعلیه سندلی ومعتمد حساب ایده من «ژیۋپیسنایا روسیه» ژورنالی نڭ ۱۲نچی طومنه هم کوچرلمشدر .

(یاقوت لر کبی) نصاری حساب ایدلنه لر لکن بیك اوستدنگنه بله لر، واوستدنکنه توتالار ایمش.

« داورلر » لر

«داور» قومی قطای حدودنك ترکلك ایله لر. بونلرنی بعضلر تاتارلر دیه لر. اوّلك منغول خانلری تصرفنك اولمشلرده، صکره قطالر تصرفنك بولنوب، آنلر نفوذینه توشمشلر وحیلی قطایلشمشلر ایمش. بعضلر منغول لر ایله قطایلرنك قاتشندن حاصل اولمش قوملر دیه لر. بعض وقت بونلرنك بایتاق شائنلی وشهرتلی اشلری اولمش، بزنك اوچون اهمیتلی اولمدیغندن بیانی حاجت کورلمیور.

«چوقچی» لر

,, یاقوت ،، لرنك شرق طرفنده غی قبیله لردن اهمیتلی راگی ,, چوقچیلر ،،در. چوقچیلر اولك منغوللردن بر قبیله در. صوڭراق آنلرغه آمریقا خلقی هم روسلرده قوشلغالامشدر.

چوقچی لر ایکی فرقه گه بولنه لر: بونلرنك اروغ وتیل جهتندن هیچ آیرمه لری اولمسه ده، اما معیشت جهتندن آیرمه لری واردر: بر کیساکی ,,بلان،، اسملی حیوانلر ایله کون کوره لر. آنلرنك بلانلری کتو، کتو بولادر. بیرینغ بوغازندن *) کامچاتکاده ,,قولیم،، حتی ,,ایندیگر،، نهرلرینه قدر کوچب یوریلر. بر کیساگی بلان

*) بیرینغ بوغازی اسیانك کامچاتکا یارم آطه‌سی ایله، آمریقانك آلاسقه‌سی آراسنك بر بوغازدر. کشف ایدوچیسی اسمی ایله آتالمشدر. عثمانلی تاریخ وجغرافیه‌لرنك ,, بهرنك،، آتالنه‌در.

سزلردر. آنلر چاون کرفزندن ، شولایوق بیرینغ بوغازینه قدر ساحل بحرده دیگز محصولاتی ایله ترکلك ایدهلر. چوقچی لر ایلەر وسلر آراسنده مبادلهٔ تجارت مرکزی ‚‚ آنژو ،، صووی بوینه قورلمش شولوق اسمده بر کریپس در.

چوقچی لر ییرنده مشهور سیاحلردن ‚‚ ژرانغیل،، ١٨١٤ سنهلرده ‚‚بارون مایدیل،، یولداشی ‚‚نیمان،، ایله ١٨٦٩سنهلرده، ‚‚ نورد - ینشولد،، یولداشی ‚‚نوردکؤیست ،، ایله ١٨٧٨سنه سیاحت ایتمشلر وچوقچی لر احوالی ایله بیك یقین اشنا اولمشلردر. خصوصا لیتینانت ‚‚نورد کؤیست،، چوقچی لر تیلنی اوگرانب حاللرینی بیکراك یخشی تفتیش قیلمشدر. «دیتمار» هم چوقچیلر آراسنده سیاحت قیلمش.

چوقچی لرده اخلاق

سیاحلر تفتیشنچه چوقچی لرنگ اخلاقلری اوزون قولاقدن ایشدلمشنچه ویا وراء ظهردن گمان ایدلدکچه دگل، بلکه بیك گوزلدر. چوقچیلر مهمان دوستلردر. طوغری، عادل، پاك هم یخشی نیتلی طوغری فکرلی خلقلردر. کمدرکه آنلرنگ دوستی اولدی، اول هر وقت چوقچی لرغه اعتماد ایتسون. اما دشمانلر ایله آنلر بیك قاطی معامله ایدهلر. رنجیده خاطر ایتمشلردن انتقام واوچ آلونی مقدس وظیفه دیب بلهلر. چوقچی لر اوشبو عادتلری آرقاسنده باشقه قوملر نفوذندن بیك اوزاق عمر قورتلوب طوردیلر.

چوقچیلر اهل بیت معاملهسنده هم باشقه تورکیلر کبیدر. کوب خاتون آلالر.

چوقچیلرده جنکاورلك

چوقچی‌لر صید- آو، آولاونی بیك سویه‌لر. کرك قروغ یرده، کرك دینگزده بونك ایله شغللنه‌لر. چوقچی‌لر بیك جنکاورلردر، یمروق ایله صوغشونی‌ده یاراتالار. جایه هم ملتی‌دن بیك اوستا آتالار. هم او زون سونگو ایله صوغشده بیك آز کورله طورغان مهارت کورسته‌لر. اوزون و آغر قلچلر ایله هم یخشی صوغشه‌لر. صوغشده جراحتلنودن صاقلانور اوچون کیت بالغی میوقلرندن و قالون کوندن کوبه کیالر، روسلر کیلکاچده آنلر تصرفنه توشماس اوچون چوقچی‌لر بیك اوزاق طروشدیلر. حتی بری برینی اولتردیلر.

چوقچی‌لر صاغلام، نق وطازا خلقلردر. هم بیك اوزاق یاشیلر.

چوقچی لرده هنر وصناعت

چوقچی لرده هنر وصناعت وآنکا قابلیت هم یخشی در. آنلر بالالار اوینچقلری، موزیکا قوراللری، حتی گوزل رسملرده یاصیلر. «ویغا» سفینه سنده عود (اسکریبکا) کورب شول ساعت آنی تقلید ایدوب اوزلری یاصارغه کروشمشلردر. هر اشکا لیاقت واستعداد لری گوزلدر. بعضلری کیت بالغی آولاوچیلر ایله سانذویچ آطه لرینه باروب ممتاز بحریوندن اولمشلردر.

«غیلاك» لر

«غیلاك» خلقلری منغول نسانندندر. آمور بویلری وصاخالین آطه لرنده ترکلك ایته لر. صابر هم بهادر خلقلردر. لکن اشانچسز

وتاطی خلقلی لردر. صاخالین شمالنك گیلرنك اخلاق بوزولوب آلداو واوغریلقغه میل ایتمشلردر. سببی معلوم اولسه کرك.

«کوریاك» لر و «یوقاغیر»

کوریاك لر منغول قوملرندندر. کامچاتکا یارم آطه سینك یرلی خلقلریدر. بیانی کچمش چوقچی لر شمالنك واوز قرانلشلری «یوقاغیر» هم «تونغوص» لر ایله برابر ترکلـك ایدلر. «کوریاك» اسمی «خورا» (منغولچه بلان دیمك) سوزندن محرفدر. روس قزاقلری طرفندن ویرلمشدر. اما کوریاکلر اوزلرینی «تومو - غوتو» آتیلر. آمریقا سیاحی مشهور جورج کینان ۱۸٦۵ سنه م. ۱۸٦۷ سنه‌گا قدر کوچمه‌لی کوریاکلر آراسنك یورمشدر. ترجمانی میرونف اسمنك روس قزاقی اولمش.

کینان ایته: «کوریاکلر عجب صاف خلقلیلردر. اوغریلـق وخیانت بلمزلر. بزنك ایکسپدیتسیه مزده چانا رمز اشامق ایچمك وباشقه سودا نرسه‌لری ایله طولی ایدی. طشك هیچ صاقچیسز قالدرور ایدوك. هیچ نرسه نی اورندن قوزغاتقان کشی بولنمس ایدی. اونتولب قالغان نرسه‌لرمزنی آرتمزدن کیلتروب بیرور ایدیلر. بعضا یوقغنه نرسـه نیك ۸ دن ۱۵ چاقرمغـه قـدر بلانلرنی جیگوب قووب کیلتروب بیرر لر ایدی.

کوچمه‌لی کوریاکلر روسلر وآمریقالیلر ایله اختلاط ایتمدکلر ندن خلقلری ایسکیچه‌در. اما آوروپالیلر اختلاط ایتدوکلری کوریاکلرنك خلقلرینی بوزمشلردر. آنلر روس سوداگارلرندن یالغان،

آلداو هم اوغریلق اوگرنه لر. اما آمریقا ،،کیت،، بالغی آوچیلر ندن اچکولیك وباشقه اخلاقسزلق اوگرندیلر. بونڭ اوستنه آمریقا لیلر قورقنچلی آورو، روس سوداگارلری، نظام حسبلی ممنوع اوله طوروبده آنلرغه ایسرتکچ صاتالار» دیمش.

«کامجادالی» و «آلیوت»

کامچادالی لرده آلیوت لر (آلیوتلرنك قالمق بابنده بیانی کچدی) کبی شولوق منغول اروغندن کوریلار کبی کامچاتکا یارم آطه‌سی نك بیرلی خلقلرندر. کامچاتکانڭ اورته‌لرنده وجنوبنده تركلك ایده‌لر.

«آین» یاکه «اینو» خلقاری

،،آین،، یاکه ،،آینو،، خلقلری حقنده فکرلر تورلیچه اولمش. آنلرنك توكارك یوز، وقوبی صقالاریني کورب، بعضلر آنلرنڭ قفقاس جنسندن (آریلردن) اولونی کمان ایتمشلردر. (دیتره و کار تولاژ کبیلر). روس سیاحلرندن ،،بریلکین،، آنلرنی ،،تونغوص،، تاتارلرینه بیك مشابه تابمش. ،،غالوفکین،، ایسه ،،آین،،لرنی روس موژیقلرینه اوخشاشلی کورمش. ،،سن-جون،، آین‌لرنی هرایکی قوم کا: منغول اروغنه‌ده، قفقاس جنسنه‌ده مشابه کورمش. اما اتنوغراف علماسی ایسه «آین»لرنی «منغول» قومنه نسبت ایدرکا تیوشلی تابمشلردر. آوروپا علماسندن «ده-نیس» هم «غیلغیندورف» بیش

نفر یاش «آین»لرنڭ چهرەسنی بیك دقت ایله تفتیش ایدوب، آنلرنڭ قفقاس ارغنه هیچ مناسبتلری اولمدیغنی تحقیق ایتمشلردر. اما یوزلری‌نڭ کیگلکی هم چیغنقی سویا کلری ایله آین‌لر یاپونلرغه اوخشاشلیدرلر. آین‌لر کورشیلری غیلا کلر ایله هم بیك اوخشاشلیلردر آنلر ایسه بتونلای منغول قیافتنده‌در، دیمشلر.

مشهور سیاح «میددیندوروف*»: ««آین»لر آراسنده قفقاس چهرەسنه اوخشاشلی چهرەلر سیرا کراك کورلگالەسەده آنلر قفقاس جنسلری ایله صوڭندن احتلاطدن حاصل اولمشدر. چونکه «غیلاك» «آین» قوملری آراسنه روسلر ١٧ نچی عصردانوك قاتشه وآرالاشه باشلادیلر. قفقاس جنسی سیمان کورنشە یالغز اوستون کورنشگنه. نفس امرده اولیده یوق. بوکورنش شوندن حاصل اولەدرکه صقاللری میقلری قالون بولەده بر آز بیوکراك، بورون ایله برابر کوزلری‌نڭ قیوغی، یوزلری‌نڭ پوچماقلرنی قاپلیلار، اما آین‌لرنڭ خاتون قز طائفەسی ایسه مخصوص منغول قیافتندەلر» دیور.

میددیندورف بوندای قفقاس (آری) چهرەلی کشیلر «صاموید» «قرغز»، «اوستاك» وباشقەلر کبی، قومیتلری معین بیلکولی (تورك ـ فین) اولغان قوملر آراسنده کورلگالیدر، دیور.

الحاصل تفتیشلر وتفتیش ایتکوچی لرنڭ کوبرا کی «آین» ویاکه «آینولر» نك منغول جنسندن ایدوکلرنی تأیید ایدەلر.

---

*) اکادیمك «میددیندورف» نی ١٨٤٤ نچی یلده «آکا دیمیاناوك» شمال‌شرقی سبیریاغه تفتیش ایچون کاماندیراوات ایتمش. ١٨٤٥ نچی یلنی هم سیاحت قیلمش.

تیلنغوت یا که تیلیوت

تیلیوت یا که تیلنغوت آلتای تورکلرندن بری شعبه لردر. اسکیموس، نومولوصلر ایسه اوستاکلر، وصامویدلر ایله براروغ، اصلی تورکی اولان، فین قوملرندندر.

الحاصل بز بو کتابمزنڭ مختصرنده (* بیان ایتدیکمزچه «غیپپربوری»، اسمنلی گی، ایسکی جغرافیون ومؤرخین کا اصل لری معلوم اولمیان، قوملرنڭ، علماالانڭ اجتهادی سایه سنده هرقایوسنڭ اصل لری تابلمشدر. بهرنڭ بوغازنده ودیگر آطه لرنده ترکلك ایتمکده اولان خلقلرده بروقت آسیاغه توتاش اولان آمریقاغه کوچمش منغول لرنڭ ساچلوب قالمش بقیه لریدر. آمریقانی آسیاغه توتاشدروچی بوون حکمنده لردر.

---

*) «مختصر تاریخ قوم تورکی»، نامنده شاکردلرگا اوقتور ایچون اوشبو کتابدن اختصار ایدلنوب ١٣٢٥ ھ. ١٩٠٧ م. ده قزانده «ادریسف وعاییف»، تجارتخانه‌سی طرفندن طبع ونشر ایدلمشدر. شولوق سنه ده بالالارغه اوقتور ایچون «تورك اروغلری»، اسمنده، تورکی قوملرنڭ فهرستندن (بیك آزغنه بیان ایله) عبارة، اوزینه مخصوص ترتیب ایله تألیف وشولوق «ادریسف وعاییف»، لرطرفندن طبع ونشر ایدلمشدر.

خاتمه

تورك قوملرينه عموما بر نظر .

تورکلرده مدنيت: توركى قوم لردن شرقده تاريم وايلى نهرلرى بوينده غى « اويغور » لر ايله ، غربده ايتل وقاما نهرلرى بويندهغى «بلغار» لرنك مدنيتلرى شرق وغرب تاريخلرنده تصريح ايدلمشدر. بوحقده مؤرخلرنك اختلافى يوقدر. بونلرنك شكسز مدنى قوملر ايدکلرى ، وبيك كوب شهرلر وقريه لرده تركلك ايتدکلرى ، ايگون ايگو ، تورلى يمشلر اوسدرو ، سودا وتجارت قيلو ، علوم ومعارف، هر وصنايع ايله شغللنو كبى لوازم مدنيت صانلغان اشلرنك هرقايوسى آنلرده بولنديغى متداول تاريخلرده يازلمش اولديغى كبى آثاردن استدلال ايله ده تحقيق وتكميل ايدلمشدر . اما بونلردن باشقه توركى قوملرنك مدنيتكا يتشمدکلرينى ، بلکه بدوى ، حتى وحشى حالده قالدقلرينى گمان، وآنلره هرنوع وحشت نسبت ايتمك عالمده شايع اولمش، وبوكونكا قدر دوام ايتمکده ايدى .

اوشنداق بدويلك ، توركيلك نك خاصه سندن ايمش ، آرا ، تيره توركيلرده كورلکان مدنيتده باشقه لردن سرايت ايتمش صوڭغى براش گنه كبى قارامق عالمده موده حکمنه كرمش ، حتى توركلرنك اوزلرندن بوموده غه كوب مؤلفلر تنقيدسز تقليد ايتمش ايديلر . حمدلر اولسون عالمده حقيقت ازله گوچى وآنك كوزينه طوغرى قاراوچى عالملر ومؤلفلر ايسكيده ده يوق دكل ايدى . اما

صوڭغى زمانده بونوع عالملر ومؤلفلر دخيده كوبايوب ، مذكور گمان وموده‌لرنڭ اصلسز ايدوكنى كشف ايتديلر. واشانچلى دليل‌لر ايله اثبات هم قيلديلر. بزده آنلره استناد ، وآثار قلميه‌لرينڭ حاصلنى جمع ايله: (بعضلرينڭ اسملرينه ده اشاره قيلمق ايله برابر) اوشبو نظرمزنى يازامز .

درست ! معيشت جهتندن توركيلردن كوب لرى بدوى ايدى. لكن وحشى دگللر ايدى . بلكه لوازم مدنيت صانلغان اشلردن كوبسى آنلرده بولنور ايدى. بدوى تركلكرى مدنى معيشتنى بيلمدكلرندن واستعدادلرى يوقلقدن دگل ايدى. بلكه اوتردقلرى ييرلركا بوزمان خلقنه نسبت ايله ده آچقراق كوز ايله قارادقلرندن، آنڭ هوا واقليمنى وقوهٔ انباتيه سنى درستراك طانيدقلرندن ايدى.

ضرورة اولمغانلق قوتلى ييللركا معروض اولان آز صولى، اسسى صخرالرده ، آز ثمره كوريله چك ايگون ايگو ايله، توركلر اوزلرينه بيكار مشقت يوكلمسلر ايدى . اما ضرورة اولسه ويا الوغ ثمره كوريله‌چك ايسه ييرلرينى اوزلرى اصلاح ايدوب وصوغاروب بولسه‌ده (كيله‌چكلق كوريله‌چكى كبى) ايگون ايگارلر ايدى .

اوشنداق ضرورة اولمغانده وهر زمانده آز اولمغان دشماندن صاقلاى آلمايه‌چق يرلركا شهرلر بنـا قيلمق ، وآنى صاقلاب ياتمق مشقتنى يوكلمسلر ايدى . اما ضرورة داعى اولسه ويا الوغ فائده‌سى مأمول اولسه توركلر كوزل روشنلق شهرلرده وقلعه‌لرده بنا قيلورلر ايدى.

لزومى اولمديغىماللر ايـله ، مشتريسز قالاچـق اورنلرده توركيلر سودا وتجارة ايله ده شغل ايتمسلر ايدى . اما ضرورتى

ویا الوغ نفعسی کورندکده ، سودا وتجارت ده قیلورلر ایدی .

علوم ومعارف، هنر وصنایع خصوصلرنده‌ده تورکیلرنگ حالی اوشنداق ایدی: معیشتلرینه حاجت وضرور اولدقلری قدر ایله اشتغال ایدرلر، فضله‌سی ایله بیکار عذابلنمس ایدیلر.

ضرورتسز آدم اوغللری معیشت رسمنی اوکارتمایدر. تور-کیلرنگ کوبرا کینه مذکور روشلی معیشتنی اوزکارترکا ضرورتده هیچ یوق ایدی. کوچمه معیشت، مخلوقات الله ایله یـقین ترکلك، وآنلر ایله طبیعی حالنك وکند اورننده فائده‌لنمق‌دن عبارت اولد-یغی ایچون، (بعض حکیملر فکرنچه دنیاده سعادت حقیقیه‌ده اوشبودر) مدنی یعنی شهری تورکیلر هم جای کونلرنده ، بوکونگی شهر خلقلری صیفیه (داچا) لرینه چقدقلری کبی کوزل صخرالرده مال وحیوانلری ایله مزین چادرلرده قونب، کوچب یورور ایدیلر. بو-ندن شونچالاین استراحت،کیف، صفا، لذت حاصل ایدر ایدیلرکه باشقه نوع هیچ اشدن بونی حاصل ایده آلماسلر ایدی. الحاصل مدنی تور-کیلر «اویغور»لر ایله «بلغار لر»، غنه دگل ایدی بلکه شولوق او-یغورلر ایله بلغارلرده کورلدیکی کبی هر تورك طائفه سندن، اور نلرینه،اقلیمینه،هواسنه واحوال اقتضاسنه کوره‌بعضلری‌مدنی، وبعضلر-یده بدوی اولرلر ایدی. بوکونك هر قایو مدنی خلقلرده، شهر اهلی ایله قریه وآول وخوطر خلقلری بولندیغی کبی اول زمانك‌هم‌بعضلری شهری-مدنی وبعضلرینك بدوی اولور ایدی.

اوشنداق تورکلرده اولان مدنیتك باشقه‌لردن اقتباس ایدلمش برشی دگل ایدی. بلکه اوّلك اوزلرنده اولان کوچمه معیشتدن

کیگایتلمش اوز ثمرهٔ سعی لری ایدی (یادرینسف وغیرلر). بونلر ایسه تاتلی دعوا وقروغ خیال اولمیوب، بلکه تاریخ وآثار وعلماسی نک چیکسز اجتهاد واوزاق تدقیق وتعصبسز نظرلری ایله آچلمش حقیقتلر در. توبانده یازلمشلر هم بونی کورسته آلورلر:

شویله که تورکی قوملر ایله بیك ایسکیدن یقین کورشیلکده وآنلر حالی ایله آشنا اولان مدنی قوملر چینی (قطای) لردر. میلاد عیسی ع. م. دن ایکی بك ایکی یوز یل، هجرتدن ایسه ایکی بك سکز یوز اون طوقز یل، ایلك قطایلر شمال وشمال غرب طرفلرنده تورکی قوملرنك وجودندن وآنلرنك بعض احوالندن خبربله وبیره باشلامشلردر. قطای جغرافیونی میلاد مسیحدن کوب مقدم قطای نك جنوب غرب وغرب طرفنده کاشغر وتاریم وایلی تیکراسنده اویغورلرنك، کوب شهرلری وارلقندن خبر ویردکلرندن اوستون، شمال غرب وشمال طرفنده هم باشقه تورکیلرنکده کوب شهرلری بولـند یغنی یازمشلردر. از جمله منغولیه‌ده اورخون نهری *) تیکراسندن سبیرکا قدر تورکلرنك بیش پای تخت شهرلری وآلتی ولایت (غوبیرنا) ویوز ایللی آلتی واق شهر وقلعه‌لری بار ایدی دیورلر. سبیر یا حدودنده قطایلرغه ،، کیان-چژو،، و،، ایلان-چژو،،

---

*) اورخون نهری منغولیه‌نك شمالنده سیلنغانهری ایله برابر بایقال کولنه قویادر. اوّلده‌گی هونلر وآلتای تورکلری، صکره منغوللرنك پای تختلری اولان مشهور ،، قرا قورم ،، شهری اوشبو اورخون بوینده اولمشدر.

اسمنده ایکی تورك شهری، معلوم ایدیکه آنلر حقاص (قرغز)لرنڭ جنوب شرقنده، پیکن‌دن (٩٠٠٠) طوقزبڭ‌لی یراقلقده ایدیلر.

بوکونده بدوی اولان قرغزلرنڭ اجدادی «حقاص»لر هم‌ینسی جنوبلرنده، قطای موئرخلری بیانںچه مدنی ترکلك ایدر ایدیلر وکوب شهرلری بار ایدی. واقعا آنلردن قائمه شهر خرابه‌لری کوب تابلمشدر. بوکونگا قدر معلومدر.

«ایلان - چیژو» شهری‌نك اورننی «کلاپروت» آلتایده بولونی گمان ایلدر. اما «پاپوف» «کراسنی‌یار» شهری تیکراسنده بولونی گمان قیلوب: «سبیرده شهر وقلعه خرابه‌لری واثرلری شول قدر کوبدرکه قایوسی «ایلان - چیژو»در؟ تعیین ایدوی چیتن» دیمش.

قطایلر اسی کول تیکراسنده تورکلرنڭ «چی - غو» اسملی بر شهرلری وایلی نهری بوینده «کین - چا» ویاکه «شو - لی» اسمنده ینه بر شهرلری بولندیغنی یاد ایتمشلر.

تورك تاتارلردن «کیدانی»لر قطعا مدنی ایدیلر. شهرلرده ترکلك ایتدیلر. قطای سیاحی «چان - چون» کیدانیلر شهرلرندن بریسی‌نڭ خرابه‌سنده بولنمش. اوراملری وطقرقلری اورنی حالامعلوم دیمش. شولایده اولسه بو خرابه‌بیك‌ایسکی مدنیت اثریدر، دیمشلر. کیدانیلردن بر فرقه‌سی «شیژی» یاکه «شیغای» آتالدیلر. آنلر بایقال کولی شمالنده «داووریه»ده مدنی ترکلك ایتدیلر. البتته شهر وقریه‌لری بولنمشدر. آنلردن شرقده‌راك «آومالو» ویاکه «دومالو» اسملی‌تورکی قوملر ترکلك ایتدیلرکه آنلرنڭ هم شهرلری وقریه‌لری بار ایدی. کیدانیلرگا تابع اولان «موکی» ویاکه ،،موخو،،

اسملی تورکیلرنڭ اوزلرینه برنوع شهرلری بولنور ایدی. اورلر ایله ایلندروب آلورلرده یورطلرینی ییر آستینه بنا قیلورلر، باصقچلر ایله دوشب یورورلر ایدی. حتی ،، یو- قو- یچی،، کبی کوچه‌لی خلقلرنڭ شهرلری بولندیغی ،،خای - ژای،،نڭ مذکور یوقوچی‌لردن یکرمی بیش‌شهر آلدیغی قطای‌خانلری تاریخنده یازلمشدر.

،، خوتسیاو و،، شمال طرفنه یکرمی آط وکوب آزق ایله اون آدم یبارمش. بو سیاحلر ،،خی- چه- تزی،، دن کیدوب ،،یو- یی- چژی،، لر ییرلرنی هم کیچمشلر بریل مدتنده اوتز اوچ شهرنی اوتمشلردر. بحر خزر بوینده ترکلك ایتمکده اولان ،،آلان،،لر یایسه ،، یان- تزای،، لر هم شهرلرده ترکلك ایتدیلر. بوکونکی افغانستان پای تحت شهری اولان ،،کابول،، نی غزا ایدوب آلمش ،،یو- یی - جژی،، تورکلرینڭ پای تحت شهرلری ،،کیان- چی= چژنیغ،، شهری ایدی. اوقسوس= عمو دریادن شمالی وبحر خزر غربنده معیشت ایدو چی مساغیت‌لر هم شهرلرده ترکلك ایتدیلر (کلاپروت). اسکندر ماقیدونی باقتریان وصغدیانغه کردیکنده تورکیلرده کوب قریه وشهرلر کوردی (غریغورین). صاکی ویا اسکیف‌لرنی ،،استرابون،، ایله ،،غریغورین،، مدنی معیشت ایدوچیلردن حساب ایدلنورکا ممکندر دیورلر.

قپچاق تورکلری هم بعضا ایسکی‌تورکلر، بلغار وخزرلر شهرنده ترکلك ایتدکلری کبی بعضا اوزلرینه مخصوص شهرلرهم بنا قیلمشلر ایدی. دنیپر نهری بویلرنده‌غی ،،تورك،، ،،بیرندی،، ،،قایی،، اسملی وعموما ،،چورنی کلوبوك،، ویا ،،چرکس،، اسمی ایله روس تاریخلرنده

یاد ایدلمش تورکیلرنڭ هم روس نهری بوینده آلتی شهرلری بار ایدی. اوشنداق محاربه وقتلرنده روس کنازلرندن آنلره یاردملرینه مکافات اوچون ترکلك ایدرکا شهرلر بیرلونی صورار ایدیلر.

سیر وعمو دریالری وآرال وخزر دیگزلری بویلرندهغی یعنی آذربایجان وترکستانڭ ،،اوغوز،، وتورکمان خلقلرنده هم حال شولوق روشڭ ایدی. بلکه بونلر مدنیتده خیلی یول آلمشلرده ایدی. بیك ایسکی شهرلری تاریخلرده ذکر ایدلمشدر. (بیانغهده حاجت یوقدر).

فارس پادشاهلرندن «خسرولر» وروم قیصرلرندن «یوستنیان» لر طرفندن الوغ هدیهلر ایله وغایت متواضعانه کلمش ایلچیلرنی، آلتای طاغلرنڭ قیمتلی وآلتون وبفك اشیا ایله غایت مزین چادرلرده قبول ایتمش اولان «تو - کیو» یاکه آلتای تورکلری خانلری نڭ هم شهرلری بولندیغی تاریخلرده ذکر ایدلنمشدر. صوڭغی وقتلرده صرف صحرادن عبارت اولان منغولیهده هم بر وقت کوب تورکیلرمدنی ترکلك ایتمشلردرکه کوب شهر وحریق خرابهلری بوکونکا قدر معلومدر.

روسلر «سبیریا» نی استیلا قیلدقلرنڭ هم کوب تورك- تاتار شهرلرینی آلدیلر. یرماك تیمافیچ ،،تور،، صوینه اورنلشوب، اوّل تورکلرنڭ ،، تور،، شهرینی کوردی. شول سببدن تومین هم ایرتش تورك (تاتار) لری ،،تورالی،، لر یا که ،،تورالینسلر،، آتالدیلر. مدنی وشهری دیمك معنیسنده ایمش. صڭره روسلر ،،ایسکیر،، ویا ،،سبیر،، ،،نیروم،، ،،قاراتوره،، ،،یپانچی،، «چینغی توره» = (تومین) ،،یاولوتوره،، = (یالوطرسکر) ،،طرخان قلغه،،

= (تورخانسك) ,,بی قلعه‌سی،، = (بیسك) ,,آشیق،، ,,قاراچی،، قلعه لریلرینی آلدیلر.

ایرتش نهری یوقاروسنده ,,قللار،، و ,,یالیم،، یا که «آیالی» شهرلرینی، ایشم نهرنده بیك بورونغی ,,حان اونا،، شهرینی، اوم صونده ,,تان توره،، اورال طماغی یقیننده ,,صوروچینا،، شهرلرینی آلدیلر.

بونلردن باشقه تورکستان، قزاقستان وسبیر صحرالرنده اورلر ایله ایلندروب آلنغان تورکی قوملر شهر خرابه‌لری بیك کوبدر: بارابه هم اوب تیکرالرنده شهر اثرلری باردر. روسلر، بارابه تورك = تاتارلری نڭ ,,تونوس،، اسملی شهرلرینی آلدیلر. آنلرنڭ آلتمش سکز آول وقریه‌لری هم بار ایدی.

ینسی غوبیرناسنده هم شهر خرابه‌لری کوب کورنه در. پاپوف برنیچه شهر اورنلرینی واورلرینی ذکر ایده در. شونلر جمله‌سندن کراسنی یار تیکراسنده ,,بازایخی،، صوی بوینده بر شهر خرابه‌سنی بیان ایده در. «قاچین» تورك تاتارلری نڭ هم شهرلری بارایدی. زیمله میر لوصیف اوزی نڭ زاپیسکاسنده، «روسلر قاچین تاتارلری نڭ هم بر شهرینی آلدیلر» دیمشدر. مینوسین تیکراسنده هم شهر قلغه اوکریپلنیه اثرلری باردر. ینسی بوینده «صادین» اسملی بر شهر بولندیغنی هم پاپوف ذکرایده در. «صیدی» صوندن یوقاری طاو باشنده قدیمگی بر (تاتار) تورك شهری بارایدی (آغاپتییف). اورکوت غوبیرناسنده اون آلتی شهر خرابه‌سی تابلدی. هرقایوسی نڭ اورلری باردر. آمور صوی تیکراسنده تورکیلردن داورلر ودچیرلرنڭ

اور وخندق ایله ایلندروب آلغان کوب شهرلری بار ایدی.
اورنلری بوکوننك هم بلنه در.

آلتای ده حاضرده هم ,,شیبی،، قلعه سی سلامت در. ,,شیبی،، آتالمش کچك قلغه‌لر بتون منغولیه ده هم باردر. یروفی خاباروف داووریه ده (بایقال آردنك) قلغه‌لر ومناره‌لر وتیران اورلر کبی شهر اثرلری بارلقنی بیان ایك در. پتلین وبایقوف ١٦٢٠ سنه ده منغولیه ده سیاحت ایتدکلرنك پوچماقلرنك مناره‌لر ایله مربع بنا ایدلمش شهرلر کورمشلر. جونغاریه ده طاشدن بنا قیلنمش «قونتایسی» شهرینی هم بایقوف ذکر ایك در.

طومسکی تیکراسنده «تایان» شهری خرابه سی بوکونکا قدر بیلگولیدر. مذکور طومسکی تیکراسنك «چاطی» تاتارلری بارد که اوّلك آنلر اوم صوی باشلارنك ترکلك ایتمشلردر. آنلرنك هم اوب صوی بوینك «چاطی» هم «مورزین» اسملی ایکی شهرلری بار ایدی. غیورغی بیانچه بونلر حاضرده هم اوتز قریه ده ترکلك ایك لر.

طومسکی دن شمالك آلتای اروغی آبی (تاتار) تورکلری بارد که آنلر اون آلتی ۋولصت وایللی دورة قریه ده ترکلك ایتمشلردر. بونلردن شمالك سایان وینسی تورکلرندن آیرلمش چولیم وینسی نهرلری آراسنده ترکلك ایتمش تورکلر باردرکه «چولیم تاتارلری» آتالنه‌لر. بونلرده کچك، کچك قریه‌لرده ترکلك ایده‌لر.

چولیم نهری بوینده بر قریه‌لری. ٢٤ جان حساب ایدلنه‌در. بونلرنك

قزيل هم قاچين تاتارلری ايله قرنداشلکلری باردر. بارچه‌سی «تورك-تاتار» اروغلریدر. قريه‌لرنی بونلر «آيماق» آتيلر. رميزوف نڭ ايسکی خريطه‌سنده، تيليس کولی بوينده‌هم برشهر کورستلمشدر.

غريغوريف‌ننڭ کورستونچه بورونغی کوچمه‌لی «جون-جون» تورکلری‌نڭ هم شهر وقريه‌لری بولنمشدر. آسيا اسکيفلری هم طاش عمارتلر وکوزل مناره‌لر بنا قيلديلر.

منغول‌لردن بر فرقه اولان بوراتلرده ايسکيدن يخشی عمارتلر قيله بيلور ايديلر. شويله‌که اون آلتنچی عصر ميلادی‌ده روس سياح لری؛ اول وقت‌ننڭ پادشاه‌سی ايوان واسيليوچغه بويله‌خبر کوندر ديلر: «منغول يېرنده طاشدن بيك کوزل ايدوب بناقيلنغان مسجد لر بار. آنلر «خرام» (کليسا) لرکبی زينتلی بنا قيلنغانلر. اما باشلارنده خاچ يوق. بلکه اول مسجدلرنڭ باشلارنده شولايوق طاشدان يونغان وحشی حيوان صورتلری قويلمشدر».

تبت صخرالرنك هم مدنی معيشت ايدوچی تورکلر کوب ايدی. شهرلرده وقريه‌لرده معيشت ايدر ايديلر. عمو دريااياله هندوکوش طاغلری آراسنك ترکلك ايتمكك اولان خوارزمی‌لرده مدنی معيشت قيلديلر. (غريغوريف).

خالص تورکلرنڭ‌گنه دکل. بلکه تورکی الاصل اولان سبير يا فين‌لرندن بوکونده بتون بتونته بدوی ووحشی حساب ايدلکان «او ستاك»لرنکك شهرلری بار ايدی. بيريزوفسکی اطرافنی تفتيش ايدوب يازوچی «آبراموف» قرق اوچ اوستاك شهرلری اسمنی

ذکر ایلادر. *) از جمله «نیمیان شهری» «صامار وف قلعه‌سی» «اوقی شهری» آریمجان وباشقه‌لر.

بورنغی تورکی قوم لر، اثرلرندن کورنوینه قاراغانده شهر لرینی تورلی ماده‌دن: آغاچدن، بالچق، کرپچ دن طاشدن، حتی یاندرلغان کرپچ دن هم بنا قیلمشلردر. خرابه‌لرنده هر قایوسینڭ اثری کورلدیکی کبی، یاندرلغان کرپچ واطقلری هم کورنه‌در. تورکی قوملر بنا ایدو طریقنی بیك کوزل بیلمشلردر. حتی کوچمه‌لی اولانلرینده اصول عمارة ایله خیلی اشنا اولدقلری کورله‌در: قرغزلرنڭ زیاره‌لری اوستنده‌گی عمارتلر شهرلرکبی محکم بنا ایدلمشلردر. آنلرنڭ کوزللکی ونقلغی (وسیاحلرتعبیر نچه) «غرانك یوز» نیلقی سیاحلرنی عجایبکا قالدرورلقدر.

بونلر بارده ایسکیده‌گی تورك مدنیتی‌نڭ اثرلریدر. آنلرنڭ معیشت خصوصنده حقیقت حاللرینی کورستکوچی شاهد عادل‌لردر. بو نلرنڭ تورکیلردن باشقه قوملر اثری بولو احتمالی بعیددر. چونکه بو تیکرالرده باشقه قوملرنك بولنوی حقنده تاریخلرده بر سوز بولنمدیغی کبی، کورستوردای آثار هم تابلممشدر.

<u>تورکلرده ایگونچیلك</u>: تورکی قوملردن اسکیتلر، اوغوزلر، اویغورلر، بلغارلرنڭ ایگون ایکدکلرینی یوقاروده کورمش ایدك. تورکستان اسکیتلری، مساغیت لر، آلانلرنکده ایگون ایکدکلری تاریخلرده یازلمشدر.

---

*) آبراموف اوستاك شهرلری حقنده‌غی معلوماتنی، زیمسکی صودنڭ آرخیڤاسندن ازله‌ب تابمشدر.

شمدی تورکلرنڭ منشائی حساب ایدلمش آلتای وسایان یایلاقلرنده وآنکا کورشی صخرالرده هم بیك ایسکیدن ایگون ایگوله باشلامشنی کورەمز.بو تیکرا تورکلرینڭ باشلوچه ایککلری آرپا اولمشدر. بو تیکراده آرپا بیك بیوك، هم آلتی قرلی بولب اوسه در. آرپانڭ خلقی صورتده (چاچمابنچه) اوّل ظهوریغی بعضلر فرات بوینده وبعضلر سجلیا آطه سنده کورستسەلرده، اما برفن نڭ علما سندن مشهور «قونت» آرپانڭ اوّل ظهور ایتکان اورنی «تاتارستان» (تورکستان) صخراسی دیمشدر (* . اوشنداق بوکونده بیك مشهور اولان آرش نکده اوّل خلقی اولەرق ظهور ایتکان اورنی، شولوق تاتارستان آتالمش یرده بایقال کولی آردنده ایسکیدن «داووریه» آتالمش ییردیمشلر .

تابلغان ایگون ایگو قورالرینه قاراغانده تورکلر بیك ایسکیدن ایگون ایککانلر بولرغه کرك . چونکه برو نزادن یاصاغان صوقاتیمرلری، کیرتمانلر، واوراقلر وغیر ایگون اسبابلری تابلمشدر. اوشنداق تورلی ضورلقده بیك ایسکی تگرمان تاشلریده تابلمقدەدر . قایوبریسی شول قدر ضوردرکه، آط ویا صوکوچندن باشقه آدم کوچی ایله گنه حرکتکا کیتورورلك دکلدر . ایگون ایگولرده وقتلی غنه اولمای بلکه بیك کوب زمانغه صوزلدیغی بلنه در.چونکه یوقاروده بیان ایدلکان برونزادن یاصالغان ایگون اسبابندن باشقه تیمردن، هم صونڭ زمان محصولی اولان چویندن یاصالغانلریده تابلمشدر .

---

*) بو تیکرا خلقی آرپانی «آرش» آتیلرایکان

ایگون ایگو قطایلرغه یدی بلگ یلدن بیرلی معلوم اولدیغی کبی، تورکی قوملردنك کوبسی نك بیك ایسکیدن ایگون ایگو ایله شغللندکلرینی قطای تاریخلری یازمشلردر. تورکی قوملردن کیدانیلر، تی-له لر، آلی-می لر، او-نی لر پو-غو-لولر، نیویچژی لر، تاتارلر، مانجورلر، تونغوص لر، مغرب طرفی تورکیلری، تو-کیولر وکورشیلری وآنلردن شمالده سبیریاده غی تورکیلر وغیرلرنگ ایگون ایکدکلری ذکر ایدلمشدر. لکن بونلرنگ نی اورلق ساچدقلری بیان ایدلممش. اما بعضلرینگ بیان ایدلمش: ازجمله «آومالو» یاکه «دومالو» لرنگ بورچاق ایکدکلری، «کیان-کین-چرو» لرنگ بغدای ایکدکلری، حقاص لرنگ تاری، آرپا، بغدای ایکدکلری، سوتجین ویاکه جورجین لرنگ بیش نوع اورلق ساچدقلری، موکی ویا مو-خولرنگ بغدای وجیتن ساچدقلری، موخو خاتونلری جیتن سوسندن حاضرلب کولمك کیدکلری ضبط ایدلمشدر. عمو وسیردریا بویلرنك بیك ایسکیدن ایگون ایگولدیکی وهر تورلی یمشلرده یتشدرلدیکی بیاندنك مستغنی در. بتون بتوننه صحر احالنده اولان منغولیه وجونغاریه ده هم ایگون ایکولدیکی آثار (حریق) لردنك معلوم. هم ایسکی سیاحلرده مشاهده قیلمشلردر. قتای سیاحی چان-چونك کورمش. همك ۱۶۲۰ سنهٔ میلادیه ده منغولیه وجونغاریه ده سیاحت ایتمش روس قزاقی ایڤان «پتلین» دیور: «منغول» یری الوغ اوزون هم کیگ در. منغول یرنده گی شهرلر دورة پوچماقلی ایدوب بنا قیلنغانلر. پوچماقلرنده مناره لری بار.

منغول یرنده هر تورلی آشلق اوسه در: تاری، بغدای، آرش، یارچه، آرپـا، صولی، هم بوندن باشقه اورلقلرده کوب، اما بز آنلرنی تانومایمز. منغول یرنده هر تورلی باقچه‌لرده بار. تورلی یمشلرده اوسدره‌لر: آلما، قاون، قاربوز، قباق، چیه، لیمون؟ قیار، صوغان، صارمصاق هم بونلردن باشقه تورلی یمشلر اوسه‌لر. منغول‌لر ایکمك دن اچملکده قایناتـالار. لـکن قلماقسزغنه بوله‌در. یرنی توبل تاتارلر نقی کبی صبان ایله ده صوقا ایله ده سوره لر. اما طرمالری تار هم اوزونچه بوله‌در.»

۱۶۵٤ نچی سنهٔ میلادیه ده توبل دن پیکین کا سفر ایتمش «بایقوف» هم منغولیه‌ده اون کونلك مسافه‌ده کوب ایگون یرلرنی کوردیکنی وایگونچیلر آراسنده قشلادیغنی جونغاریه‌ده هم «تاران» آتالمش ایگونچی‌لر آولنـده ایکی کون بولدیغنی یازمشدر. تیمر چرغر (* اسملی صو بوینده‌غی ایگونلکنده بغدای آرپا، تاری، بورچاق ایگولدیکنی حکایه قیله‌در.

تورکلرنك ایگون ایگوکا آرتق اهمیت ویردکلرینی بـوده کورسته درکه، آنلر بیك کوب یرلرده اصول حریق یعنی کاناولر ایله صو کیتوروب ییر صوغارو اصولنی قوللانمشلردر، نفس آلتایده وتیکراسنده یدی صو ولایتنده (سیمریچنسکی اوبلاصده) سیمی پالات تیکراسنده، قرغز صحرالرنده، مینوسینسکی اوکروغده، زابایقالده، ینسی باشـلرنده حتی منغولیه‌ده اورخون بویلرنده ایریغاتسـیه یعنی اصول

---

*) بو صو «قزل چلیق» آطالغان طاو قویننده‌ن چغادر، زایسان بوینه آغادر. حاضرده «جیتی-آرال» آتالنه‌در.

حریق اثری آچیق مشاهده ایدلنه‌در. ییر صوغارو اصولی بو کونده‌ده یدی صو وسیمی پالات وبوختارمه تیکراسنده تورکیلرده دوام ایده‌در. اول طرفلرغه کوچمش روس قزاقلری، قرغز قزاقلردن وقالمقلردن ییر صوغارو اصولنی اوگراندیلر. زابایقالده بوریاتلر هم ییرلرنی، پچانلکلرنی بو کونده‌ده صوغارالار. ییر صوغارونك الڭ مکمل اصولی بو کونده تورکستان وبخارا طرفلرنده‌در. آنده‌غی تورکیلر بو اشنڭ کمالنه ایرشمشلر. ییر آستلرندن کوبشه‌لر ایله بیك یراقدان صو کیتوروب ایگونلك ییرلرنی گوزل روشده صوغارالار.

سبیریانی آلغانده روسلر هم تورك- تاتار شهرلرنده کوب کوب زاپاص آشلقلر تابدیلر. تیلیوت قالمقلرنیده وباشقه‌لرنیده ایگون ایگوچی طابدیلر. سبیریاده زراعت اون مثلنی بیره‌در. زابایقالك بر آرش مشقتسز اون قامل، آرپه اون سکز قامل اوسدره‌در. مینو سینسکی تیکراسنده ییر شول قدر منبتدرکه: تایغالر توبنده اولانلر پچانلر شول قدر اوسه‌درکه آطغه آطلانغان کشی‌دن بیوکلری سیراك بولمایدر (کناز کروپوتکین).

زراعت‌ده مدنیت‌نك لوازملرندن بری صانله‌در

<u>تورکلرده سودا وتجارت</u>:— تورك قوملری عموما سودا وتجارت کا مستعد وآنی سور ومقدس بیلورلر ایدی. دشمان بولشوب محاربه ایتدکلری قوملرنك سوداکارلری هیچ ممانعتسز بری ایکنچیلری ییرلرنده سودا ایدوب یورورلر، هیچ دشمانلق اثری کورساتلماس ایدی. اما آراده بعض تورك قبیله‌لری سوداکارلك ایله بتون عالمگا مشهور اولدیلر: اویغورلر قطای ایله فارس حتی روم آراسنده واسطهٔ

تجارت اولدقلری کبی، بلغار- خزرلرده مشرق ایله مغرب وجنوب ایله شمال آراسنده واسطهٔ تجارت اولدیلر. یعنی فارس وتورکستان ایله آوروپا آراسنده، روم وفارس ایله، فین واسلاڤان آراسنده واسطهٔ تجارت اولدیلر. عربلر مدنیت عالمنه ظهور ایتکاچ آنلرنی هم آوروپا وشمال خلقی ایله «بلغار»لر تانشدردیلر. عموم تورانیلر طوغریلق وعدالت بابنده بتون دنیاغه اورنك بولرقدر اوزلرینی توتدیلر. بلغارلر معروف سودادن اوستون بتون عالمنی عجائب کا قالدرمش تلسز سودالر قیلدیلر.

سیاحلر سبیریاده‌غی یاقوت تورکلرینی، اوشنداق طوم وطوبل (تاتار) تورکیلرینی، قزان تورکیلری کبی سوداوتجارت کا زامیچاتیلنی (تعبیرسیاحلرنڭ) مستعد دیه‌لر. سودا وتجارت روحی تورکیلرنڭ قاننه قاتشقان، اینستینکت = طبیعت بولب اورلکان دیه‌لر. علوم ومعارفده اوز درجه‌لرنده بولغان باشقه قوملرکا کوره تورکیلر شکسز سوداکارلردر (اغلب اعتبارنچه).

اسکیف لر ایله هونلرده غریقلرکا ماتیریه وقورال کبی کوب نرسه صاتدیلر. آلتای تورکلری = توکیولرده مشرق ایله مغرب = قطای ایله روم آراسنده‌غی سودالرنی کیکایتو، بلکه واسطهٔ تجارت اولمقنی قصد ایدوب، رومغه اتفاق مثلث تقدیم ایتمشلر ایدی.

چنگزخان هم باشده سودا وتجارت کا هوس ایدوب، سلطان محمد خوارزمشاه ایله عقد اتفاق ایتمش ایدی. وآنڭ ییرلری آرقلی هندستانغه سوداکارلر یبارمش ایدی. لکن خوارزمشاه نك آتابکی وقائن آتاسی چینگز سوداکارلرینی خیانت ایله اولترتبماللرینی

تالاتدی . چنگز ، بوحقده خوارزمشاه غه شکایت ایدوب قصاص طلب ایتدی . خوارزمشاه عدالت ایله چك یرده ینه الوغ خیانت ایدوب ، عسکر ایله چنگز اوستنه یورودی . اوشبو واقعه چنگزنك تمام قاننی قایناتب مشهور واقعه لرکا سبب اولدی .

تورکی قوملردن بیك کوبلری بوکونده ده سوداکارلردر . سودا وتجارت هوسنی هم صاقلیلار . لکن باشقه قوملرده ده سودا وتجارت هوسی بیك قوتلی اویغانب ، بونك اوچون لازم اولان علم ومعارف ایله ده قوراللنه لر . تورکی قوملرکا بونلردن مغلوب اولماس ، هیچ بولمسه قالشماس ایچون مقابلهٔ بالمثل دن باشقه چاره یوقدر . یعنی تورکیلر ده لازم اولان علوم ومعارف ایله یاراقلانورغه مجبورلردر .

تورکلرده صناعت: تورکی قوملر بیك ایسکیدن صناعت بیلمشلر واوزلرینه ومعیشتلرینه لازم اولان هر اسبابنی اوزلری یتوشدرمشلردر . هرتورلی کون اشله مك ، آط اسبابلری وایارحاضر لمك ، وکیزدن یورط بنا قیلمق وآغاج اسبابلرینی یتکورمك وایو اچی اسبابلری ، صاوت صبا وهر تورلی معدنی اسباب وقورالللرنی یتشدرمك کبی صناعتکا متعلق اشلر هرقایوسی تورکلرنك اوزلری طرفندن قیلنمشدر .

تورکلر هر تورلی عمارتلر بنا قیلورغه اوستالقلرندن اوستون ، صنایع نفیسه دن صانالمش ، طاشدن تورلی هیکل واستا تویلرده یونورلر ایدی . (هیکللر عموما منغول قیافتنده یونلمشلردر) معدندن هر تورلی لازم اسباب وزینة حاضرلمکده ده خیلی مهارت کورستمشلردر . بز آنلردن بعضلرینی یوقاروده بیان ایتمش

ایدوك. آنلردن احفادلرینه قالمش ومزار وخزینه لرده تابلمش معدنی اثرلر ـ کوبه، قالقان، کوزکو (معدنی) وهر تورلی قورالّلر وزینة لروآط اسبابی وصاوت صبالر، آنلرده صناعت نڭ بیك ایسکیدن باشلانب، حیلی ترقی ایتدیکنی هم کورسته لر. چونکه مقبره لرده صاف جیز وبرونزا قوراللردن باشلاب، آلتون وکمش ایله زینتلنکان تیمر قوراللر، بعضلرنڭ آغاچ صاوتلر، حتی چروب بتمکان یفك ماتیریه کیساکلرینڭ تابلادر.

تورکی قوملر معادنی ییردن چقاره، وآنی اشلی هم بیلمشلردر. ایسکیدن بیرو آلتون کمش وسائر معادن بایلقی ایله مشهور تورکستان، آلتای وسایان تیکرالرنڭ معدن اوچاقلری هم کوب کورنه در. کوبراك جیز وباقر معدنلری اشله مشلر. آره تیره تیمر معدنلری هم اوچرایدر. معدن قویا طورغان اورنلری بعض وقت صحرالرده اوچراسه ده اما کوبراك شهرلر یاننده واورمانلرده ـ یاغا طورغان ماتیریال کوبراك یرلرگا یاصاغانلقلری کورله در. ینسی نهری نڭ اوڭ طرفندن قویغان «لـوقازی» نهری تیکراسنڭ هم غمیلین ایله پاللاس، بیك کوب معدن اوچاقلری کورمشلردر. بونلرنڭ ایسکیلکی شوندان معلوم اولمشدرکه، پیچ طاشلری آراسنده بیك الوغ ناراط طامرلری اوسمشدر. شول پیچلرنڭ برنده بیك ایسکی فورمه ده بر صوقا تیمری هم تابلمشدر. بونلردن باشقه بو اورنلرده ایسکیده بر وقت کمش هم آلتون معدنلرنی میخانیچسکی طریق ایله ده اشلدکلری کورله در. آلتای تورکلری ـ توکیولر ودولغاصلر

ده میلادن کوب ایلك معدن اشله مشلردر. جون - جون (آوار) لر آلتای تورکلرینی معادن کوب اشله دکلرندن قیومچی لر (صواغ) آتامشلر ایدی.

بو آثار ایسه ایسکیلك کی قوملرنڭ بو معدنلر ایله لایقنچه فائدلنه بیلدکلرینی، مدنیت، وهنرخصوصنده حاضرگی خلقلرندن کوب یوقارو درجه ده اولدقلرینی کورسته در. (دیور کناز کروپوتکین).

تورکلرده یازو: تورکلرنڭ اوزلرینه مخصوص یازولری وار لغی صوڭ زمانلرغه قدر معلوم دگل ایدی. مدنیت ایله مشهور اولان تورکلردن، برطرفلرنده اویغورلرنڭ نیسطور راهبلری کلتوردکلری سریانی یازونی بر آز تحریف ایله «اویغور قلمی» اسمنده استعمال ایدولری، ایکنچی طرفلرنده بلغارلرنڭ عرب یازونی (خط کوفی ونسخ) اوزکارتماینچه اوك آلدقلری تاریخلرده ضبط ایدلدکدن، تورکلرنڭ اوزلرینه مخصوص یازولری بولنمدیغنه قرار ویرمشلر ایدی.

حمدلر اولسون بوقرارنکك یاگلشلقی صوڭ زمانلرده غنه فن علماسی‌نڭ اجتهادی سایه‌سنده میدانغه چقدی: شویله‌که تورکلرنڭ مصر واسکاندیناویه یازولرنده ایسکیراك اوزلرینه مخصوص هرو غلیفی یاکه رونی الشکل یازولری بولندیغی تحقق ایتدی. هرو غلیف ویا رونی دیوب اشکال وصورتلر واسطه‌سی ایله یازلغان یازولرنی آیته‌لر. ایسکی تورك هرو غلیفی یازولرنده کوبراك دیوانلر وآدملر وتورلی قوراللر وبوندن باشقه خلقی اشیانڭ

شـكل وصورتلرندن عبارتدر . قویاش ویلدزلر وآدم صورتلری
گاه یالغز، گاه ایکی کشی برگا، گاه کوب کشی تزیلوب طورغان روشده
ویا بارو، روشنده ویارقص ایدو صورتده ویا آط اوستنده، یایسه
قاچب بارغوچی وحشی حیوانغه اوق آطوب طورو روشنده، اوشنداق
دورت آیاقلی حیوانلردن صغر، قوی، قر کجه‌لری، قویان، توه،
بلان، پشی، بوری، آیو صورتلری باردر. بعض اورنلرده جلانلر،
قوشلر، آغاچلر صورتلریده کوره‌در .

قوراللردن: اوق، جایه، سونگو، قلچ، قلقان، قامچی وغیر صورتلر
هم باردر . بونلر هرقایوسی بر ویا برنچه سوزگا دلالت اینکوچی
حرفلر وسوزلر مقامنده استعمال ایدلمشلردر.

بونداي یازولر مینوسینسکی غوبیرنالرنده ونیرچینسکی تیکرا
سنده بایقال کولی، ینسی وآباقان نهرلری یارلرنده، طاغ تیشکلرنده
منغولیه صخرالرنده بیك کوبدر . بعضلری نڭ یازولری اوقلمش.
ثورك عالمندن خبر بیرگوچی تورك یازوی ایدوکی شکسز تحقق
ایتمشدر (* . اما کوبسی بوکونگا قدر اوقلمقلری یوقدر .

آقمینسکی کریپست یاننده صنعی طاوتیشکی بار. استینه (دیوار)
لری یازولر ایله طولیدر. طاو یارلرندغی الوغ طاشلرده هم
یازولر کوبدر. بو یازولر حقنده خلق آراسنده بیك کوب حکایه‌لر
تارالغان. «اونان» صوی بوینده ینه بر طاوتیشکی بار. ایچنده
تبت وتورك منغولچه یازلغان یازولر کوبدر. بو یازولر تورلی

---

*) قوشو چایدام صخراسندغی طاشلرده اوغوز تورکلری
احوالی یازلدیغنی یوقاروده ذکر ایتمش ایدك .

زماندن قالمه بولورغه کرك. چونکه ایلڭ صوڭغی لری منغول تلنچه یازلمشدر. بونلردن بر بیلگولیسی «آباقان» آولی یانندە پیرا ژاز (کیچو) قارشوسنده بیك کورنشلی اورنده در. صو توبان وقتده بو یازو صویو زندن اوچ قولاچ (صاژین) بیوکلکده قالادر. قزلسمان طاشغه یازلغان، اطرافنده چغوب تورغان طاشلار ایله صاقلانب طورادر. بویازو کمده بواسه اوزوب بارغوچی برخان نڭ عسکرلرینه فرمانی اولوی احتمال توتلنه در. «کیبتکا» و «اولوس» عبارەلری آچیق بلنه‌در (کناز کروپوتکین). ینه کلیچینسکی رودنیك (معدن) کا بارغانده یول بوینده منغول تلنچه اویغور قلمی ایله یازلمش بر الوغ طاش بیك اوزاق یاتدی. آخرده بو طاش پتربورغغه «آقادیمیا ناوك» گا کیلتورتلدی. یازوی هم اوقلدی. چنگزخان احفادندن برینه ویرلمش یرکا اولطرتلوب، آنڭ حدودی بیان قیلنمش ایکان.

«آنغارا» صوی نڭ بر تارماغی اولان «اوقا» صوی (* تیکراسنده اوشنداق یازولی طاشلر کوب. بونلر هروغلیف ایله یازلغانلر. کوبسنی هوا ویل جویغان اما بعضارنده آطغه آطلانغان کشیلر وصغرلر صورتلری همانده بلنه‌در. بونلردن باشقه قبر طاشلرنده هم یازولر بیك کوبدر. لکن اوقلدقلری یوقدر.

---

*) اورال طاغلرینڭ غرب طرفنده اولان صولر ایله براسمده سبیریاده صولر کوبدر. جمله‌دن «اوقا»، «اوصا»، «بیلایا» (آق صو یا که آق ایدل) «اورال»، «قاما» «صامار»، «زی» وغیر اسملی صولر بار. عجب تصادفمی؟ یا که مغربده گیلری مشرقده گیلری اسمی ایله آتالمشلرمی؟

اورکوت قلعه سنڭ سمناریه ده منغول تلی معلمی کشیش آرلوف، بویازولرنی اوقورغه عذابلنمشدر. هم بعض صوڭغیراق لری-منغول تللرنده کیلرنی اوقوغـالاب ترجمه هم قیلمشدر. فنلاندیه ده غلسنغفورس پروفیسورلرندن طومسون، مذکور هر وغلیف ورونی یازولرنی اوقو طریقنی کشف ایتمشدر. مذکور پروفیسور ایله، امم شرقیه، خصوصا تورکیلر احوالی ایله ایسکیدن مشغول اولان مشهور «رادلوف» مذکور ایسکی تورك یازونی اصلندن استنساخ ایدوب، ترجمه سی ایله برابر طبع ونشر قیلمشلردر.

اما اوشبو مدنیتلی «یازوچی» آتالرنڭ بالالاری، وبو قیمتلی میراث (آثار قدیمهٔ مدنیه) نڭ مستحق (وارث) لری - تورکی قوملر اوشبو صوڭ زمانغه قدر آتالرینڭ یازولرینی اوقمقدن، وقدرلی میراثلرینی تانومقدن (اکثری) محروم ایدیلر. سببیده بعضلری نڭ علمسزلکی، وعلملی اولرغه هوس ایتمدکلری وبعضلری علملی اولسه لرده لکن مخصوص برنچه فن علم ایله گنه مشغول اولوب، باشقه لرغه، خصوصا تاریخ وآثارغه کوز صالورغه ده تله مدکلری ایدی. بوندن صوڭ انشاء الله بوقصورلر آرادن کوتارلسه کرك. تورکیلر آراسنڭ کورلـگان علوم ومعارفگه هوس، تاریخ وآثارغه رغبت، مذکور امیدلزنی قوتلندره لر.

تورکلردن قالمه آثار قدیمه: ایسکی لردن قالمش هرنرسه آثار قدیمه اوله بیلور. بناء علیه بیانی کچمش تورکیلردن قالمش مدنیت وصناعت اثرلری بارچه سی «آثار عتیقه» در. تورکلر کرك قایڭ وکرك قایو زمانڭ اولسه لر اولسونلر عرف وعاده جهتندن تمام بری

ایکنچیلر ینه اوخشاشلی اولدقاری کبی آثار جهتندنده بری برینه اوخشاشلیلر در: بوکونکی شرق، آلتای ومنغولیه تورکلری آراسنده برونغی مغربی اسکیتلر عرف وعاده سنی کوردیکمز کبی، مغرب ـ بلغار آثار قدیمه سی ایله، مشرق آلتای تورکلری واویغورلر اثر مدنیتی آراسنده تمام مشابهة کورلمشدر. اما آثار عتیقه علماسی مقبره تیکرهسندهگی اثرلرکاده الوغ اهمیت ویردکلرندن بز بوبابده مخصوص آنلرنیغنه کلتورهمز: تورکی قوملر ایسکیدن بیرو مزارستان وقبرلرنی حرمت قیلدقلری وآنلرنی لایقنچه تربیه وتعمیر ایتدکلری وعلامت قویدقلری وبوعلامتلرگاده خاطره ایچون یازولر یازدقلری معلومدر. تورکی قوملر کرک نی قصد ایله اولسه اولسون مزارستانلرینی اوننب بتورمدکلری بلکه یش، یش زیارة ایتدکلری مشهوردر. ژولغا وقامابویلری تورکلری «بلغار شهرینی» «وایسکی قزان» و«بولار» وغیر شهرلر اورنلرینه ویخشیلر قبرلرینه بیك اخلاص ایله زیارت ایدهلر. اوشنداق سبیر پای تختی اولان «ایسکیر» قلعهسی خرابهسنی واطرافندهغی صاچلمش قبرلرکا زیارة اوچون یاز، کوز (مای وسنتبر) آیلرنده، اوزلرینك آبا واجداد ونسللرینی خاطرلرینه توشورور ایچون کیلهلر ایمش (ژیژپیسنایا روسیه). باشقه طرفلرده هم خرابهلر ومقبرهلرگه زیارة شایع در.

بیك ایسکی تورکلردن قالمه هر طرفده قبر طاشلری، قورغانلر وقبر ایچلرنده بیك کوب اشیا هم تابلمقدهدر. تورکستان وقرغز صحرالرنده هم زماننده الوغ اهمیت ژیرلمش قبرلرده کوب کورلهدر. بونلردن بیك کوبسینه یاز وسزغنه طاشلر اوطرتغان بعضلرینه طاشلر ایر ویاخا تون

صورتنده یونلوب قویلغان. لکن بارچه‌سی منغول چهره و قیافتنده یونلغان. بوندای طاشلر «کامننی باب» آتاله‌لر. سبیردن ینسی تیکرا سندن بتون قزاقستان وتورکستان آرقلی روسیه جنوب صحرالرینه، دنیپر بویلرینه قدر اوشبو روشلی طاشلر کوب تابلمشدر. اوشنداق کوب قبرلرگا هر وغلیف یازوی ایله یازلغان طاشلر اوطرتلغان. بعض قبرلر عمارتلر ایله ایلندروب آلنغان، بعضلری نڭ اوستنه گوزل ونق عمارتلر بنا ایدلگان. بعضلرینه بالچق اویولب «قورغان» قیلنغان.

طاشلی قبرلر بعض اورنلرده شول قدر کوبدرکه یراقدن قاراغانده مذکور طاشلر حیوان کتوی کبی کورنه‌لر. ینسی نهری شمالنده عموما قبرلك بیك کوبدر. آباقان وطوبا صولری وابکی یاقدن آنلرغه قویغان صولر تیکراسنده قبرلر شول قدر کوبدرکه اول یرلر «قبر صحراسی» آتاله‌لر. قبرلر اوچراغانچه وترتیبسز صالنمغان، بلکه قطاری قطاری ایله برگا جیوب جیوب هر قایوسی نڭ باشلرینی مغربگا تابا قویلب صالنغانلر.

قورغانلرده، عادتده بر ویا ایکی قولاچ (صاژین) بیوکلکده بولالر اما بعض قورغانلر باردرکه نهایتسز بیوکلردر: قرق بیش صاژین بلکه آرتغراق بیوکلکده قورغانلر باردر. ایڭ بیوك قورغانلر «صوبقه» آتاله‌لر. قبرلر وقبرلکلر کوبره‌گی بیك گوزل کورنشلی اورنلرغه یاصالغان: بولونلرغه ویا توبه اورنلرغه، طاو بویلرینه کول یقالرینه چیشمه ویا صو بویلرینه قایسی درکم بیك گوزل منظره تشکیل ایده‌لر.

بو قبرلرده بیك بورنغی زماندن صوڭغی زمانغه قدر کشیلر کوملگان بولرغه کرك . چونکه قبرلرده صاف جیز وبرونزه قوراللردن وزینت اردن باشلاب، آلتون وکمش ایله زینتلنگان تیمر قوراللرده کوب تابله‌در. بعضلرندن چروب بتمگان یفك ماتیریه وپارچه‌لر وآغاچ صاوتلرده چغادر.

تورکی قوملردن بعضلری مذکور جهازلردن باشقه قبرلرگا آلتون وکمش آقچه‌لرده صالمشلر ایکان (البتة اسلامیت‌لرندن ایلك). لکن صوڭراق آنی روسلر بیلوب، قبرلرینی آچوب آلالر ایمش. بیك کوب قبرلر آچلمش، ایچندگی قیمتلی جهاز واسبابلری طالانمشدر. تورکی قوملرنڭ قیمتلی آثارندن کوبسی روسلر طرفندن تلف ایدلمشدر (ژیووپیسنایا روسیه ۱۲ نچی جلد، ۱ نچی جزء). قبر طاشلرندن بیك کوبسی هم روسلر طرفندن آلنادر، عمارتلر حتی کلیسالر بناسینه‌ده قوشلنه‌در. بوتاءسفلی واقعه هر طرفده بار. برکلیسانڭ دیوارینه صالنغان یازولی مسلمان قبر طاشنی بزده کوردك. ییردن اوچ چرك آرشین مقدارنده بیوکلکده، کلیسانڭ صول طرفنه قویلمشدر.

ایسکیدگی بلغار وقزان خانلقلری زماننددن قالمش هر طرفده قبر طاشلری بیك کوب. لکن خلقمز آنلرغه آز اعتنا قیلمشدر. کوبسی‌نڭ یازولری اوقلممش وکوچرلممش. طاشلریده حفظ ایدلممش، بوسببدن کوبسی تلف اولمش، قالغانلریده یازوی تانلماس درجه‌گا کیلمشلردر. شولایده اولسه آثار قدیمه علماسی اوقورغه ویازولرینی کوچروب آلورغه بیك سعی ایدلر. بزنڭ اوزمزگا بیگرا کده تیوش

ایدی. «شهر بلغار» خرابه‌سننگ اوّل مرتبه باردیغمزده طاشلر آراسنگ بیك الوغ وبیك کوزل خط ثلث ایله قالقتوب یازلمش طاش کورمش ایدوك. بازونی خاطره دفترلر یمزه کوچروب هم آلمش ایدوك. ایکنچی باردقمزده آنی اورننده کورمدك. مجاورلر دیدیلرکه: اول طاشنگ تلف اولوندن قورقب آثار قدیمه (آرخیولوغیا) علماسی قزان اونیۋیرستیتنه آلدر دیلر. واقعا مذکور طاشنی قزان اونیۋیرستیتی کتب خانه‌سی بناسنه قویدقلرینی مشهور آرخیولوغ-پروفیسور کاتانف (سیبریا تورکلرندن) بزه سویلدی،. فوطوغراف واسطه‌سی ایله آلدرلمش رسمنی هم ویردی.

تورکلردن قالمش هر نوع آثار قدیمه‌دن بیك کوبسی قدرینی بلمکانلر قولنه توشب تلف ایدلکانلردر. برآلتونچی عمرندن سکز یود «بلغار» کمش آقچه‌سنی بوزوب باشقه نرسه‌لر یصادیغی یوقاروده ذکر ایدلمش ایدی. بو قبیلدن تلفات نهایتسز کوب اولمشدر. برقدریسی خصوصی کشیلر قولنگ صاقلانسه‌ده، اشهار واعلام قیلنمدقلرندن «آثار قدیمه» فنی ایچون بلنمای طوره‌لر. شولاینگ اولسه آوروپا وروسیه موزه خانه‌لرنده تورکیلر آثار قدیمه‌سی بیك کوبدر.

صونگ زمانلرغه قدر تورکیلرنگ اوزلرنده «آثار قدیـمه»کا رغبت ایتکوچی واهمیت ۋیرکوچیلر بتونلای یوق بولمسه‌ده لـکن آز ایدی. حمدلر اولسون حاضرده کوبایمکا باشلامشلردر. ملی موزه خانه‌لر تأسیسی لزومنی هم درمیان ایتمکده‌لردر.

<u>تورکلرده حکومت وحاکملر</u>: وحشی خلقلر، بدویت، حتی مدنیت نکگ اوّلـگی باصقچنده اولان قوملر، قبیله، قبیله ایل، ایل ویا اروغ

اروغغه بولنوب، هر قایوسی اوزلرینه باشقه متفرق روشده یاشارلر. نسلدن نسلگه ویاخلق طرفندن صایلانمه «حاکم» صورتنده معین کشیلری اولمای، بلکه هر قبیله اوز شیخلری، وهر ایل اوز آغالری (وهر رودا اوز استارشینالری) کیگاشی وقراری ایله باشقارلورلر.

بونلرنلك ویردکلری کیگاش وقیلدقلری قرارلرینی اجرا، یالغز اوگت ونصیحت وایل یخشی قارطاری‌نلك یاردملری ایله‌گنه اولور. محکوملرده صرف وجدان وانصاف بیورقی ویا ایل خلقی‌نلك بالاتفاق تحدی قیلدقلری ایله‌گنه مذکور کیگاشلر واوگتلرنی توتارلر وقرارلرغه اطاعت ایدرلر.

اگرده ایل آغالری‌نلك وجدانلرنده قصور اولسه‌ده عدالت ایله حکم ایتمسه‌لر، ویا محکوملر وجداننده قصور اولسه‌ده ایدلمش حکملرکا اطاعت قیلمسه‌لر ویا آغالرده ویا خلقده اتفاق اولمسه، نظام وانتظام معاش فی‌الحال بوزولور. هیچ نی ایله توزاتورکا اقتدارلری اولمس، خلقلر طرف طرفغه بولنور. اختلاف قوتلنور؛ نزاع وجدال باشلانور، حتی محاربه ومقاتله‌کا قدر یتشور. فتنه اوزونغه‌صوزلور. آز خصوصده ایکی طرفنلك مصالحه‌سی ویا بر طرفنلك غلبه‌سی ایله فتنه باصلور. اما کوبراك خصوصده ایکی طرف‌نلك ده ضعیفلنوینه، بلکه هلاکنه وباشقه‌لرغه غنیمت اولولرینه مؤدی اولور.

اگرده بوکبی ایل آغالری، قبیله شیخ‌لری (رودا استارشینالری) ایله‌گنه باشقارلغان قوملرکا (هیچ وقت یوق بولب طورمغان) خارجی دشمانلر هجوم ایتسه‌لر، اول وقت حاللری بیکرا کده مشکللشور: دشمانغه مقاومت وبونلك یراقنی کورمك ایچون مخصوص کشیلری اولمدیغندن

کوکراك کیورکان آز ماز قهرمانلر بولغالاسه‌ده اما کوبلری بو کون اولمکدن طاغده اولمکنی یخشی کورلرده قاچابیرورلر ویا که اوز آرالرنده دشمانلق قوتلی اولمیغندن، اوز قرنداشینه اطاعتدن، اجنبیلرکا اطاعتنی ینگلراك حساب ایدرده (احوال عالمدن بیخبر آدمارده بو واقعه آز بولمایدر) دشماندن مدافعه ایدشمس بلکه آکا یاردملشور.

نه قدر الوغ وکثیر الافراد اوله‌طور وبده‌ه فین قوملر ینك یانلر بنه کلمش هراجنبی قوملرکا باش ایارکا مجبور اولولری، اسلاؤان قومی نگله اوز آرا طنشه آلمای وایچلرندن بر حاکم چقارا بلمای (مشهور روایتکا بناء) ؤاریا کلرنی چاقرولری، ویا کیلمش بر اوچ ؤاریا کلرکا باش ایارکا مجبور اولولری وبتون سبیریاایناروسلری‌نك بر نچه یوز روس صالداتلرینه مقاومت ایده آلمای باش ایارکا مجبور اولولری البتته باشلوچه اوشبونوع اصول اداره یعنی حکومت وقوتلی حاکملری یوقلغی سببندن ایدی.

اوشبو داخلی نظامسزلقلردن، وخارجی دشمانلردن صاقلانور ایچون سیاست بابنده کوزلری آچلو، وفکرلری کیگایونسبتنده قومار دائرهٔ مخصوصه‌ده الوغ بر جمعیت تشکیل ایتمکا، خلق‌نك هراشنی کورروعدلك ایله یوروتور ایچون، خلقده هیچ مخالفتسز آکا اطاعت ایتمك شرطی ایله «حاکم» نصب ایتمکا واکا یاردم ایچون «معاون حاکملر» تعیین ایتمکا، قارشیلر (عاصیلر)نی اطاعت ایتدرور ایچون ضابط (پولیسه)، نظام بوزوچیلر وظالملرنی تأدیب ایچون تورلی جزا-روزکا، حبس خانه تأسیس ایتمکا، خارجی دشمانلردن

صاقلانور ایچون عسکر، ویا عسکرلك نظاملری توزومکا لزوم حس ایتمشلر در.

بونوع حاکملر وضابطلر خلق‌نلڭ حریتنی بر آز کیموتب ،جهت مالیه‌لرینه هم نوعی آغراق کتورسه‌لر ده، لکن اهون الشرین قبیلندن اوله‌راق چار وناچار اختیار قیلنمشدر: چونکه هرقوم ایچنده بولمای قالمی طورغان *) خلقتن جابر وظالم یارادلمش وهیچ نوع تربیه‌کار قیلممش داخلی اوغریلر وطالاغوچیلرغه، ویا خارجی دشمانلرغه بالکل اسیر اولمقدن، وآنلر تصرفنه اکثر، بلکه بتون مال وملکنی قالدرمقدن حتی اوزینی ده واهل عیالنی ده مال قطره‌سنده (ایسکی زمانه‌غه نسبة) صاتدرمقدن ایسه، ذمه‌سنه عدالت لازم اولان حاکملر حضورنده برنوع حریتلرینی یوغالتمق، وبر آزده مالنی چقارمق البتة یگلراك ضرر حساب ایدلمشدر.

تورکی قوملر بارچه‌قوملردن اولمسه‌ده، اما بیك کوب‌لرندن ایلك بو (حکومت وحاکملر) لزومنی حس ایتمشلر در. بناء علیه نظام معیشت بابنده، تورکیلرنلڭ بیك ایسکدن کوزلری آچلمش وفکرلری کیکایمشدر. دگل فین واسلاۋانلر دنغنه! بلکه آوروپا خلقندن بو خصوصده کوبسینه تقدم ایتمشلردر: قطای ویونان تاریخلری بیك ایسکیدن تورکلرده، اسکیتلرده قوتلی حاکملر «تانژو»لر «خان» لر و«خاقان» **)لر بولندیغنی یازدقلری کبی، فارسیلر، وتورکلر

---

*) تورکیلرده بونی کورستومقامنده «ایل اوغریسز بولماس ـ تاو بوریسز بولماس» مقاله‌سنی سویله‌مشلر در.

**) قطایچه «خو ـ خان» یازلمشدر.

اوزلریده بیك ایسکیده شام ومصرغه قدر یرلرنی استیلا ایتمش قو-
تلی «قره‌خان»لری و«اوغوزخان»لری بولندیغنی یاد ایتمشلردر.
عادی خانلردن اوستون تورکی قوملرده بك مدبر وسیاسی وبتون
عالمگا اوزلرینی تانوتغان ممتازخانلرده کوب اولمشدر. «هون»لرنك
بتون آوروپاغه دهشت صالور، ومهاجرة عمومیه دورینی آچار قدر
اوزینه قوة جیغان «آتیلا» و«بالام بیر»لری، «آوار»لرنك، تور
کستانده الوغ حکومت توزوکان ودونای یقالرینه قدر کیلوب روم
ایمپیراطورلرینی اوزینه اطاعت قیلدرغان «وار» و «خونی» لری
ایله «بیان»لری، «بلغار»لرنك، ایدل یقاسندن استانبول حصارینه
قدر وارب، قیصرلرنی خوفکا توشورکان «زبیر»لری، واوقادن قفقاز
غه، اورالدن دونایغه قدر ییرلرنی تصرفنه آلغان «قوارآت»
لری، «توکیو» لرنك خینغان طاغلرندن قریمغه قدر حکومت سور
کان، واتفاق مثلث کبی سیاسی فکرلر یوروتکان«کول‌تکین»و«بومنه،
لری بوجمله‌دندرلر. یعنی ایسکی تورکیلرنك اوزلرینه بیك کوب
خلقلرنی محبت واطاعة ایتدره آلغان تدبیرلی، سیاسی، قوتلی حا-
کملری جمله‌سندندرلر.

بغداد خلیفه‌لرینك قوللرندن اشلرینی آلابیلوب، تله‌دکلرنچه
ممالك اسلامیه‌نی اداره ایدوچی سلطانلر، آوروپا اهل صلیبنه بك
شانلی سبقلر ومعارف اوگراتوچی ،،سلجوقیلر،، و،،ایو بیلر،،مملکتلر
ینی افغان وهندستانه قدر یتشدرمش ،،غزنویلر،، افریقاشماللرینی
ومصر ممالکنی ،آوروپا اقوامنك هجومندن حفظ ایدوچی ،،مملوك
چراکسه،، و،،مملوکیلر،، بارچه‌سی تورکیلر ایدیلر.

اوشنداق تدبیر و سیاستی سایه‌سنده اوزینه فوق العاده کوب قوة جیغان وعالم نڭ یارطسینه (دیارلك) مالك اولغان «چنکز»لر، «پیکین» تحتنده حکومت سورکان «قوبلای»لر، پادشاهلق ایله موءلف لکنی برکا جیغان «ابوالغازی»لر و «بابرشاه»لر (اثرلری بوکون قولمزده‌در) وهندستان‌نڭ کوبراکنی استیلا ایتمش «اکبرشاه»لر، بتون تورك فارس عالمنی بر نقطه‌غه جیغان «تیمور»لر، ایراندن هندکا قدر بیله‌مش «نادرشاه»لر، روم قیصرلرینه خاتمه چیکمش اولان «فاتح»لر، «خلیفهٔ رسول الله» مسندینه ایرشمش «سلیم»لر تورك اوغللری تورکیلر- منغوللر، تورکمنلر، تورکلر ایدیلر.

بوکونك هم بیش یوز میلیونغه قریب ««قطای»» خلقنه مستقل پادشاه اوله کلمشلر تورك اوغلی تاتارلردر. هندستان‌نڭ کوب‌یرنك بعضیسی یارم مستقل، بعضسی آنگلیزلرکا تابع هند شاه‌لری تورك اوغلی منغوللردر. فارس تحت حکومتنده هم صوڭ کونلرکا قدر مستقل پادشاه اولب کلمش تورك اوغلی تورکمنلردر. مصر تحتنده حاکم اولان مصر ««خدیو»»لری تورك اوغلی تورکلردر. (مسکاو تحتنده هم بر وقت روسلرغه حکومت ایدن ««بوریس غودونوف»» آلتون اورداتاتارلری نسلندن ایدی). بوکونده بتون اهل اسلام‌نڭ قبله‌سی ««کعبة الله»»نڭ خادمی وحرمین الشرفین ««مکهٔ مکرمه»» و ««مدینهٔ منوره»»نڭ حامیسی ورسولمز محمد صلی الله علیه وسلم‌نڭ ««خلیفه»»سی واکثر انبیامضجعی اولان ««بیت المقدس»»نڭ صاقچیسی ««عثمانلی سلطانلری»» هم تورك اوغلی تورکلردر.

توركيلر ايچندن، اوزلرينه فوق العاده كوب خلقنى محبت ايتدركان واطاعة قيلدرغان مدبر وسياسى حاكملر وبو قدر كوب يير لركا مالك اولغان جهانگير لراوشنداق بتونلاى باشقه قوملركاده حكومت ايتمشلر، شول قدر كوب چقمشدركه باشقه قوملر ايچندن بو قدرچقديقى بو قدر ديمكا سزادر.

توركلرده حكومت نظاملرى: توركلرده اداره مملكت ايچون توزلمش قانونلر بيك ايسكيدن بيرو بار ايدى. رأسا بو نظاملرنى توزومك ايسكى تاريخلرده، يافث‌نڭ، باشقه اولادينه پادشاه ايدوب قالدرمش اوغلى ،،توركـ،،كا نسبت ايدلمشدر. ،،اوغوز خان،، هم بايتاق نظام وقوانين آرتدرديغى يازلمشدر. زمان واحوال تلهوى بو ينچه برنچه قوانين صوڭغيراقلر طرفندن آرتدرلمش اولويغ شبههسزدر.

مذكور نظاملر كوب‌ابواب وفصول‌وموادا وزرهبولنمش‌دگل ايدى. بلكه اصل‌نيگزى وجدان وعدالت اولمق، اوزره عرف وعادهدن انتزاع ايله انتظام معاش ايچون لابدمنه اولان اصل وقاعدهلر، تطبيقى آسان نظاملر، مملكت ايچندههر كم‌نڭ وظيفهسنى كورستمش‌قانون‌لر،قسقه، ساده وآچيق بيان ايدلمشلر ايدى. بونلرنى آڭلامق ايچون ضور علملر حاجت اولمديغى كبى، صاقلار ايچوندده كوب جلدلر جزٔلر لازم دگل ايدى، چونكه هر تورك آڭلار قدرى يكل‌وهرقايوسى‌نڭ حافظهسينه صيغار قدر قسقه ايديلر.

مملكتڭ باش حاكم بر ،،تان-ژو،، ويا ،،خان،، ويا ،،خاقان،، بولنور. آڭا نائب — ،،قالغا،، ولزومى مقدارنده معاونلر، ولايتلرده كركى قدر والى‌لر ،،خان،، لر (ابن فضلان‌چه پادشاهلر) بولنور ايدى.

باش حاکم‌نڭ باردمنده اولان بارچه توره‌لر وضابطلر آراسنده منتظم صورتده توزلگان، خدمت ترتیب‌لرنی ودرجه‌لرنی بیان‌ایتگان قانون بولنور ایدی. قطای مؤرخلری یازمشلردرکه «تو-کیو» (تورك) لرده باش حاکم‌نڭ یاردمچی صورتنده اولان بیش الوغ، وآنلردن توبان یکرمی اوچ مأمورلری اولمشدر.

نظاملری‌نڭ اصلی-نیگزی بودرکه: حاکملرده وجدان وعدالت ایله حسن تدبیر، محکوملرده اوشنداق وجدان ایله انقیاد واطاعت اولمالی. الوغراق حکملری: فسادجمعیتی توزوکانلر، باش تارتقوچیلر، کشی اولتروچیلر، ایرلی خاتون‌غه جنایت ایدوچیلر اولم جزاسیله حکم ایدلنورلر. قز کشینی اغفال ایدوچیلرنی اوّلا ضمان بکراوله‌راق آغر تولاو توله‌مگا، صگره‌قزنی تزوج ایتمگا اجبار ایدلنور. قیناو، جراحتلاو کبی جنایتلرده‌تمام مثلی ایله قصاص ایدلنور. نرسه وحیوان اوغرلاغانلرغه اون مثلی توله‌تلنور. کفو اولان قزنی صورا غوچیغه آتا آناسی مانع اولماسقه تیوشلیدر.

وفات اولغان آغاسینڭ خاتوننی انسی نکاحلنمق لازمدر. هر تورکنڭ مال حیوانلری اولدیغی کبی برایگون یری-تارلاسی هم بولور ایدی. تقسیم میراث وقتنده آطا یورطی ایله مذکور ایگونلك یير، ایلڭ کچك اوغلغه ویرلور. الوغراقلری منقول مالّلرین وحیوانلرین بولشورلر. بو هم برقاعده‌اوزرینه‌که‌ایلڭ قوتلی وجسارتلی اولاننه آطلر ویرلور ضعیفلرینه باشقه‌حیوانلر-قویلر ویرلور. عسکر وآط جیو، خزینه‌کا ویرگو (نالوغ) تولاو حقلرنده هم مخصوص قانونلری‌وار ایدی. نظام وقانونلر، مقاوله‌نامه (اوصلوۋیه وکانتراك) لر

بورچ آلو وبیرو سندلری (ویکسللر) مخصوص لوحه‌لرکا ایسکی تورك خطی ایله یازلنور،صوغش قورالی صورتی ترسیم ایدلمش مهر (پچات) ایله تأیید ایدلنور ایدیلر. صکره بر زمان یگل‌لك ایچون «اویغور» قلمی ایله یازلمشلردر. بو قلم ایله یازابلوچی «اویغور» لر باشقه تورکی حکومتلرده هم سرکاتب (سکریتار) خدمتنی کورمشلردر.

تورك خاتونلری هم معیشت ونظام جهتندن الوغ اورن توتب، یورط اچلرینی باشقاروچی اولد قلرندن اوستون، صوغش وقتلرنده ایرلرینه الوغ یاردمچی‌ده اولور ایدیلر. رزق حاضرلمك، جراحت باغلامق وباشقه کرکلرنی حاضرلب بیرمکدن اوستون، اش قورقنچ غه کیتسه ایرلر ایله برابر قورال توتب دشمانغه قارشی محاربه هم قیلور ایدیلر. خاتونلرنڭ هر حقوقی تأمین ایدلمش ایدی: ایر اولان نکاح وقتنده «قالون» آتادقلری مهر مالی بیرمگا مجبور ایدی. نکاح صوڭنده «یوز کورملکی» اسمنده کیاو، «قول اوبولك» اسمنده آتا، آنا ویقینلری حاللرینه کوره بولاك بیرو عرف ایدی. امابولك اسمنده‌گنه اولسه‌ده نظام جهتندن قالون مالی کبك بولاك مالرده خاتون مالی حساب ایدلنور ایدی. بناکاه آیرلشسه‌لر خاتون اوزی آلوب کیدر ایدی.

تورکلرده قز خاتون «حاکم» لکدنده منع ایدلمس ایدی. اسلامیتلرندن ایلك کوب خاتونلر حاکملك ایتدکلری کبی اسلامیتدن صوڭنده حاکم خاتونلر بولغالامشدر. (تفصیلینه اورن مساعد دگل). چین مؤرخلری تورکلرده خاتون قزلر حرمتلی توتلدقلرینی،

ایرلر طرفندن آنلرغه محبت ورعایه ایله معامله ایدلدیکنی یازمشلردر.

ایسکی تورك یازوی ایله یازلمش بوندای نظام نامه‌لر بو کونکا قدر آز کشف ایدلمشدر. قولمزده موجود «قوداتقو بیلك» کتابی اوشبو نوع قانونلرنی شامل ایسکی بر سیاست کتابیدر.

چینکز خان واولادی مملکت قانونلرینی ینه بر آز اصلاح قیلمشلردر. مشهور «مارقو- پولو» بیاننچه داخلی اشلر ایله محاربه اشلرینی آیرم مأمورلرکا تابشرمشلردر. اون ایکی حاکم داخلی اشلر، وایکنچی اون ایکی حاکم محاربه وعسکر اشلرین قارار ایچون تعیین ایتمشلردر. حاللرینه اونکایلی وموافق باشقه نظاملر هم آرتدرمشلر در.

تورکلرده عسکریلك: تورکلرنك بوخصوصلری آچیق معلوم ومشهور اولدیغندن بیانغه‌ده حاجت یوق. شولایك اولسه مسکوت قالماس ایچون چین، عرب، فارس وآوروپا مؤرخلرندن برارینك تورکلر حقنده یازدیغنی بونده نقل ایدونی مناسب کوره من: چین مؤرخی: «تورکلر آطغه آطلانمقده وآط اوستنده هرتورلی معامله‌ده بیك اوستالر در. اوق، جایه وقلچ استعمالنی‌ده بیك گزل بیله‌لر. قلچ قایشلرینی تورلی زینة ایله زینتلیلر. کوکره‌کلرینه تیمرکیوم کیه‌لر. عسکرلك خدمتینه یارارق یکتلر تورکلرده ایکی حرمتایلر در. آدمنك قیمت ذاتیه‌سی اوشبو خصوص عسکریلککا استعدادی وآنك مهارتی ایله تقدیر ایدلنور. تورکلر صوغشده جان فدا ایتمك ایله افتخار ایدرلر....» دیمش. ادبای عربدن بری «فضائل الترك» نام کتابنده: «تورکلر آطلی عسکرلردر. محاربه اشلرنده غایت اوستا

لردر، برکاتب کتاب کاغدلرینی آقناردیغی کبی تورك عسکریلریله دشماننی بویله آقناروب تارمار کیترور. وجون کبی صاچار. اکر فارس وعراق وخوارج قوتلری بر کشیده جیولسه همانه بر تورك کا برابر کیله آلماس. تورکنڭ حیوانغه ویرکا آغرلقی ده یوق کبیدر. بزم سواریلر، آلدیلرنده هیچ نرسه کوره آلمدقلری حالده تورك آردندن کیله‌چك شیلرنیده سیزوب (خبردار اولب) طورور. تورك آطلیسی بزنی آو(صید)، اوزنی آرسلان، آطنی جلان حساب ایدر. قوللری باغلی کوبی قویوغه طاشلانسه حیله قیلمقسزبن‌ده چقار. چامادن طش آرومایندچه یوقوغه یاطماس. یوقوغه کیتسه‌ده آغر یوقلامیوب نوع اویانقلق ایله یاتار. اکر بونلرنڭ قبیله‌لرنده انبیا، وارضلرنده حکما اولسه، بصره‌لیلرنڭ ادبنی، یونانیلرنڭ حکمتنی واهل چین‌نڭ صنعتنی تحصیل ایده‌چکلری شبهه سز ایدی» دیمشدر. بشنچی عصرمیلادی‌ده فارس احوالنی یازغوچی مورخلردن بریسی حکایه ایده‌در: «ایران شاهی فیروز توران زمین‌کا حرب ایچون عسکرکا حاضرلق ایله‌بیوردقنده عسکریلر: «شاهمز بزنی جانلرمزدن آیرونی استیدر. بزنی آفتالیت‌لر (تورکلر) کا قارشی یباروب تلف قیلدروب، ایران یورطینه وایرانلیلرغه بر منکولك اویاد(محجوبیت) کیترکانچی، بارچه‌مزنی آنده یبارمایکنه اولترتسه مصلحترلك اولور ایدی» دیه زارلنمشلردر. آوروپا مورخلردن بری: «سز روسیه‌کا کیدارسز آنده ...لرغه اوچرارسز. سز هر وقت آنلرنڭ آرقه طرفلرینی کوررسز. آنده سز تاتار سوار یسنه اوچرارسز. اول آطندن توشورلکان. قورالمرندن آیرلغان.

شول حالك بولەطوروب اولسزكا بیرنماس. قولی ایله أتار. آیاقی ایله تیبار. تشی ایله تشلار. آخر صولوغه قدر مدافعه‌دن قالماس» دیمشدر.

تورکلرنڭ عسکر قانونلری بیك منتظم اولدیغی کبی استعمال ایدلکان اصطلاحلری هم شولایوق مکملدر: عسکری بر ولایت «تومان» آتالمش. عسکر باشی «یصاول»، دشمان کیلودن خبردار اولمغه مخصوص عسکر «چغداول»، صاقچی عسکر «قراول»، اوڭ قول عسکر «برانغار»، صول قول «جوانغار» آتالمشلردر. اوشنداق «غول»، «هراول»، «ایراول»، «تولغمه»، وغیر ذلك عسکرده تورلی معنیده استعمال ایدلمش اصطلاحی سوزلر کوب اولمشدر.

تورکلر عسکرلك خصوصنده آرتق صلابت کورستدکلری کبی شول درجه‌ده صداقت واشانچلیلق هم کورستمشلردر. بو سببدن چینلیلر حدودلرینی اوزلری صاقلاودن عاجز اولب، تورکلرکا بو خدمتلرنی تابشردقلری کبی ایرانیلر، عربلر حتی روسلرده تورکلرگا بوخدمتنی تابشرمشلردر. تورکلرده عهد ویمینکا صداقت ایسکی ایسکیدن هر تورلی شخصی وملی منافعلردن اوستون ومقدس توتیلور ایدی. لکن تورکلرده کورلکان مذکور صداقت وعهدکا وفا، باشقه‌لرده کورلمدیکندن، تورکلر کوب وقت بیك آغر صورتده آلدانور وضرر ایدر ایدیلر. روم ایله فارس آراسنده هر وقت بولنه کلمش محاربه‌لرده تورکلر قایو طرفده اولسه‌لر، غلبه شکسز شول طرفده اولور ایدی. بو سببدن هر ایکی قوم تورکلرنی اوز طرفلرینه استمالەکا طروشورلر ایدی. روس کنازلرینڭ هم اوز آرا ویا چیت دشمانلر ایله محاربه‌لرنده، تورك، قپچاق، تاتار، عسکرلری مداخله

ایدرلر، کوب وقت غلبه‌نی تاٴمین قیلور ایدیلر. کنازلر کوبراك وقت محاربه امرلرنده «تورك خانلری» پلانی ایله یورور ایدیلر.

تورکلرده دین: مجموع تورك قومی‌نڭ جد اعلالری تورك بن یافث بن نوح علیه السلام ایدوکی مشهور و موٴرخلر آراسنده مقبولدر. نوح ع.م. پیغمبرلکی قرآن کریم ایله ثابتدر. یافث نڭ نبوتی هم تاریخ کتابلرنده تصریح ایدلمشدر. یافث نڭ نبوتی قرآنده ذکر ایدلماوی آنڭ نبوتینه مانع دکلدر. چونکه قرآن کریمده: « منهم من قصصنا علیك ومنهم من لم نقصص» وارد اولمشدر. یعنی «بز سزکا اول پیغمبرلرنڭ بعضسنی قصه قیلمدق. و بعضلرینی قصه قیلمدق یعنی قرآنده ذکر ایتمدوك» دیمشدر. ایمدی یافث نڭ الوغ اوغلی «تورك» نڭ نبوتنه روایت اولمسه‌ده، اما اسلامیتنه روایتده بار هم احوال وقرینه‌ده آنڭ اسلامیتنی تاٴیید ایده‌در. چونکه یافث بن نوح ع. م. آنی اوز اورننه پادشاه قیلمشدر. باشقه اوغلانلرینه «تورك نی پادشاه بلگز و آنڭ سوزندن چقماگز» دیمشدر. «تورك» آتاسنه یقین (البتة دیانة جهتندن) اولدیغندن آڭا «یافث اوغلانی» دیه لقب قویمشلردر. تورکیلرده بعض خاص اولان رسم وعادتلر آندن قالمشدر. «تورك» هم آخر عمرنده اوز اورننه اوغلی «توتك» نی پادشاه قیلوب قالدرمش. بونڭ اسلامیتی حقنده هم روایتلر اولدیغندن اوستون، مسلمان «تورك»نڭ، اورننه کافر اوغلنی پادشاه قیلوب قالدرو احتمالیده یوقدر. توتك عقللی، دولتلی، بخشی پادشاه اولمش تورك قومی اچنده «توتك» بن تورك بن یافث هم کوب رسم وعادتلر پیدا قیلمش. «تورك» ایله «توتك»نڭ پیدا قیلمش رسم

وعادتلری، عهد نبی بیلک یقین اولدیغندن اسلام دیننه موافق وسنة حسنه‌لر اولونده شبهه یوقدر. الحاصل یافث بن نوح ع.م.دن «آلنچه خان» (یافث‌نك آلتنچی بوون اوغلی) زماننه قدر (تاریخلر بیاننچه) تورکلر کامل صافی مسلمانلر اولمشلردر. بونك صحیح بولوینه هیچ مانع یوقدر. بلکه قرائن واحوال اوشبو تاریخلرده یازلمشنچه بولونی مؤیددر.

آلنچه خان زماننك تورکلر ایچنك بعض برخلاف اسلامیت عرف وعادهلر پیدا اوله باشلاب «قاره خان» زماننه قدر تورك خلقی بایتاق قارالمشلر. ایسکی تورکی تاریخلر: «قاره خان زماننده ایل شول قدر قارالغان ایدیکه آرالرنك خدانی یخشی تانوب برله‌کان بر مسلمان قالممش‌ایدی» دیمشلر. اماقارا خاننك اوغلی «اوغوزخان» طوا طوغمشندن مسلمان اولوب طوغوی، وبارچه تورك‌ایلنی یگادن مسلمان ایدوی اوشنداق تاریخلرده تصریح ایدلمشدر. «اوغوز خان» نلك نچك آناسی توشینه کروب «ای آنا مسلمان اول! مسلمان اولمسك سوتکنی ایمماسمن» دیدیکی، واقعا مسلمان اولغانچه ایممای طوردقی ونچك بیشکده وقت سویلشدیکی ونچك تلی چقا باشلاغاچده «الله» اسمنی یاد ایده باشلاوی، نچك الله‌عز وجل «اوغوز» غه بالا وقده اوق ولی‌لك ویردیککی، اوسب بویغه یتکاچ نچك خاتونلربنی اسلام دیننه دعوت ایتدیکی، تاریخلرده تفصیل ایدلمشدر. نفس امرده وباشقه کشیلر حقنده ولایت وکرامت نلك وجودینی اعتراف ایتکوچیلر ایچون،،، اوغوز،، حقنك اولان کرامت وولایتنی انکار ایدرکا اورن یوقدر. ،،اوغوز،،نلك اسلامیتنه

,, قاراخان،، رضا اولمای آنڭ خلافنه حاضرلنمشدر . اما هیچ اویلا نمغان واقعه اولمشدر : قراخان نڭ کچك برادرلرینڭ اوغللری مسلمان «اوغوز» غه کیلوب اویوقدیلر. — قوشلدیلر. بوسببدن ,,اوغوزخان، آنلرنی ,,اویغور،، (اویومقدن مشتق) آتادی. دقت ایدلسونکه بو نقطه تورکیلردن ,,اویغور،، اسمنده بر فرقه نڭ اوّل دنیاغه ظهور ایدووی وقتیدر. ,,اویغور،،لر ابتدا ظهور لرنده اوق مسلمان اولان ,,اوغوز،،غه ایارب مسلمان اولب، آنڭ باشقه تورکلرنیده اسلامیتکا قایتاروینه یاردمچی اولەرق ظهور ایندیلر! *)

,,اوغوز خان،، یتمش ایکی یلغه چه اوز سویاکی واوز تور کیسی ایله اوغراشب، همه تورك قومنی مسلمان ایدرکا موفق اولدی. بو نقطه هم دقت ایدلەچك نقطه درکه ,,اوغوزخان،،زمانەسندەبارچه تورك (تاتار مغول) قوملری ینه مسلمان اولمشلر! ایمدی اوشبوقدر صریح وآچق شواهد تاریخیه بار ایکان، ایسکی تورکلرنڭ اسلام دیننده اولدقلرنده شبهه ایدرکا اورن وارمی؟ درست! آلنجه خان ایله قاراخان زمانندەگی واقعەلر یعنی تورکلرنڭ تکرار ارتجاع ایدولری وقارالقغه باطولری مستبعد دگلدر. لکن تاریخلرده ولیلکی بیان ایدلگان ,,اوغوز خان،، کبی لرنڭ تکرری ده مستبعد دگل.

---

*) بوحال یعنی باشقەلرنڭ اسلامیتنه یاردمچیلك اویغورلرنڭ احفادنده هم کورلدی: کاشغر اویغورلری اطرافندەغی باشقه تورکیلر حتی دونکانیلر اسلامیتنه تسبب ایتدکلری کبی ,,بلغار،، اویغورلری ده جوجی وباتو تاتار ومنغوللرینڭ اسلامیتنه تسبب ایتدیلر. فین واسلاوانلر اسلامیتنه ده سعی قیلدیلر.

توركلرنڭ ابراهيم عليه السلامغه نسبتلرينى كتابلرده يازلمشدر. بعضلر «اوغوز خان» دين اسلامنى ابراهيم عليه السلامدن اوگرندى ديمشلر (كنه الاخبار وغيرلر). بعضلر وشراح حديث رحمه الله توركى قوملر ابراهيم عليه السلامنڭ قنطورا اسملى جاريه‌سى نسلندن تارالدى ديمشلر. ابوالفرج رحمه الله ابراهيم عليه السلام تورك ملكينك قنطورا اسملى قزينه تزوج ايتدى ديمشدر. اوشبو وجه‌لردن توركى قوملر بعض كتابلرده حتى حديث شريفلرده «بنى قنطورا» آتالمشلردر.

بوخبرلرده البتة اصلسز دگلدر: چونكه تورك معيشتى، تمام ابراهيم عليه السلام معيشتنه اوخشاتلديغنى يوقاروده كورمش ايدك. بونك اوستنه بز ابراهيم عليه السلامنڭ ما به الامتيازى مثابه‌سنده اولان حسن اخلاقنى خصوصا اكرام ضيف–قوناق حرمت ايدو خصلتنى بارچه قوملردن آرتغراق تورك قوملرنده تابلديغنى كوره‌مز. چونكه اكرام ضيف خصوصنده توركلر قدر جومارد دنياده هيچ باشقه قوم كورلممشدر.

«تورك» قومى كبى الوغ وايسكيدن مسلمان قوم ايچنده «پيغمبر» لرکيلويده مستحيل دگل. توركلر ايچنده صوڭغى سياحلرنيده عجايبكا قالدرورقدر «مكارم اخلاقنڭ» صاقلانب امتداد ايدوى، ايچلرنده پيغمبرلر كيلمش اولو احتمالنى تقويه ايتدر. اما «وان من امة الا خلافيها نذير»، آيه كريمه‌سى مقتضيسنچه تورك قومى ايچنده هم پيغمبرلر كيلكان بولرغه تيوشليدر. پيغمبرمز صلى الله عليه وسلم ده «وكانت الانبياء قبلى يبعثون الى قومهم خاصة وبعثت الى الناس عامة»

دیمشدر. امام ربانی ایله مولینا مرزاجان‌هند قومنه هند اهلندن پیغمبر یبارلدیکنی بیان ایتمشلردر.

,,بروج،، سوره‌سنده حضرت علی رضی الله عنه دن روایت ایدلنه درکه اول: «اصحاب احدود حبشی لردر. آنلرغه حبشدن پیغمبر یبارلمش ایدی،، دیمشدر. بونلنڭ صوڭنده ,,ولقد ارسلنا رسلامن قبلك منهم من قصصنا علیك ومنهم من لم نقصص علیك الایة » ایة کریمه‌سنی اوقمشدر. (خازن جلد رابع ٤٣٩ صحفة) ایمدی هند قومنه هند اهلندن، حبش قومنه حبشدن، یهود قومنه یهوددن، عرب قومنه عربدن (صالح علیه السلام عرب قومندن ایدی دیمشلر) پیغمبرلر یبارلسونده نیچون تورك قومنه تورکدن پیغمبر یبارلومستحیل کورلسون؟ حقنده ,,وما ارسلناك الا کافة للناس،، بیورلغان وخاتم النبیین اولان پیغمبر کیلگانچه تورکلر ایچنده هم پیغمبرلر یبارلگان اولوی ظن ایدلانه‌در. «وما ارسلنامن رسول الا بلسان قومه» «وما کنا معذبین حتی نبعث رسولا» آیة کریمه‌لری هم مذکور ظن‌نی مؤیددرلر.

کتب عقائد اسلامیه‌نڭ کورستونچه الله عزوجل اوزینه مخصوص کتاب وشریعت ایله اوچ یوز اون اوچ مرسل پیغمبر یبارمشدر. اما مرسل پیغمبرلرنڭ دین وشریعتنی تقویه اوچون، یکرمی مڭ (بعضلر یوز یکرمی مڭ دیمشلر) نبی پیغمبر یبارمشدر. قرآن کریمده ایسه بونلردن باری یکرمی سکز یگنه ذکر ایدلمش. آنلرده بارچه‌سی مرسل دگل، بعضسی مرسل بعضسی نبی‌لردر. بونلردن قالغانلری قایو یرلرده ونچك کتاب وشریعت ایله یبارلدیلر؟ واول کتابلر قایا کیتدیلر؟ بوقدریسی معلوم دگلدر. درست! انبیانڭ کوبرا کی شام

شریف تیکراسنده یبارلمشدر. اما آندان، آڭا باشقه یرلرده پیغمبر یبارلمدیکی چقمایدر. نیندای عقل قبول ایـدرکه، الله عز وجل بر ولایندهگی قوملرینه طوغری یول کورستور ایچون بری آردندان برینی پیغمبرلر یباروردهٔ، ایکنچی طرفلردهغیلرینه برسنیده یبارماس؟ تورکلر ایچنده پیغمبرلر یبارلمش اولوینه بوده دلالت ایده درکه، تورکلرنڭ فترة زمانلرنده دین الهی‌دن یراقلاشولری باشقه قوملرنکینه نسبة بیك آزدر. فترت زمانلرنده بعض تورك فرقه‌لری عناصر وابلیس، خصوصا اوت ایله تیمرنی مؤثر درجه‌لرینه کوتارب آنلره سجده قیلمق کبی اشلر قیلغالاسه‌لرده اما هیچ خالق ویا شریك باری اعتقادایتممشلردر. بوشیلر کتب الهیه‌لرده هم عبرت‌مقامنده کوب مرتبه‌ذکر ایدلمشلردر. کتب قدیمهٔ الهـیه‌لردن صاتاشدروله یاڭلشدروله شول درجه‌لرگا کلتورلمش اولولری گمان ایدلنه‌در. فترت‌نڭ ایڭ صوڭغی زماننده، وتورکبلرنکده ایـڭ نادانی اولان منغوللر خانی چنکز«بخارا»نی استیلا قیلغان‌صوڭ، بخارا قاضی سی اشرف ایله محاورهسنده مذکور قاضی‌نڭ: «مسـلمانلر خدای‌نڭ بنده‌سیدر. خدای تعالی‌اوزی بر ویالغز، هیچ کمدن توغمدی وهیچ کم آنی توغدرمدی. آنڭ نظیری‌واخشاشی یوقدر» دیدکندن صوڭ چنکز خان ایتدی: «بلی‌من‌هم تنگرینی شولای‌دیب بلورمن» دیدی ودخی قاضی اشرف ایتدی: «پیغمبرمز محمد مصطفی ع.م. وغـیر رسوللر تنکری‌نڭ ایلچیلریدر. امر ونهینی بنده‌لرینه أیتمك اوچون یبارلمشلردر» دیدی. چنکز بونی هم تصدیق وقبول ایتدی. بیش وقت نمازنی تعریف ایتدیلر. آنی هم قبول ایتدی. روزه‌نی

بیان ایتدیلر . آنی هم معقول کوردی و قبول ایتدی . زکاتنی اوشنداق قبول قیلدی . حج نی بیان قیلدیلر . چنکز بوکا تعرض ایتدی . «تمام عالم خدای نڭ یورتی در . بر یر نی تعیین قیلوب آنده بارماق نڭ معنیسی نه در» دیدی . (دیمك حج عبادتی نڭ فلسفه و حکمتنی صورادی . بخارا علماسی نڭ چنکز نڭ بو ، تعرضنه نی جواب بیردکلری تاریخلرده ضبط ایدالمکان .) بو ، ینه شونیده کورسته درکه : توحید ، صلواة ، زکوة کبی عبادتلر ایسکیده کی کتاب و شریعتلرده ده بولنب ، حج عملی آنلرده بولنممشغه اوخشایدر .

تورکلردن شمال طرفنده غی قبیله لرنڭ بعضلری ، تحقیق بعلنده بیك ایسکی ده کی بیك الوغ تحریفلرکا اوغرامش دین الهی بولوی ظن ایدالمش ، لکن مجوس دینی آتالمش شامانی دیننده لردر . فین قوملری هم شولوق و یاشوڭامشابه مجوس دینلرنده لردر . بوریاتلر مانجورلر ، منغوللر کوبراك بوددا دیننده لردر . بوددا دینی هم بیك کوزل اخلاق و تربیهٔ نفس ایله بیورغوچی بر دین اولدیغندن بر دین الهی بقیه سی ، لکن تحریفکا اوغرامش ، اولوی گمان ایدلنه در .

تورکلرنڭ اسلامیتکا ایسکیدن یقین اوله کلکلرینه بوده دلیل درکه ، اسلامیت آنلرنك یاننه کلسه ده آنلره آچیق معلوم اولسه فی الحال آنی قبول ایتمشلردر . هیچ کم طرفندن کوچلنمای «بلغار» لرنك بیك ابرته اسلامیتنی قبول ایدولری ، تورکستان تورکلرندنده اوشنداق هیچ کم طرفندن کوچلنمای اونار ملڭ حتی اوتزار ملڭ اهل بیت نڭ بریولی اسلامیتکا کرولری ، بر آز خزرلرنك یهود دیننده ، و بر آز اویغورلرنڭ نصاری دینندن ، هیچ کم نك جبر و تکلیفندن حتی سعی

ودلالتندن باشقه اسلامیتکا کوچولری وچنکزی تاتار — منغوللری نکک تیز کوندن اسلامیتکا ایلنوب بتولری بزنکڭ سوزلرمزنی مؤیددر

تورکلر «دین»نی اوزلری کمال حریت ایله قبول ایتدکلری کبی باشقه‌لرنیک استه‌دکلری دینده کمال حریت اوزره قالدرمشلر در. بوخصوصک باشقه‌لرنی راحتسز ایتک طورغان تعصبلر فلانلر کور متممشلردر. وارفولومی کیچه‌لرینه واینکویزیتسیه عمللرینه مشابه اشلر تورکلرده بولنممشدر. بوروشلی (یعنی دینک کمال حریت اوزره، وتعصبسز) معامله ایدرکا بولور، بولماسقنه مدنیت یته‌چك دگلدر.

<u>تورکلرده علوم ومعارف:</u> مدنیت، زراعت،تجارت، صناعت کتابت، دیانت، قوانین حکومت ومعیشت بابلرنک بیان ایدلمش درجه لرکا یتشمش برقوم‌نکڭ، علوم ومعارف بابنده هم توبان درجه‌ده اولمیه‌چقلرینی استخراج مشکل دگلدر. بوکونک قولمزده قالمش آثار مکتوبه‌نکڭ آزلقی، تورکلرده علوم ومعارف اولمدقینه حتی آزلقینه ده دلیل دگلدر. چونکه بارلقندن خبرمز اولان بیك کوب کتب قدیمه‌نکڭ بزه قدر یتشمای تلف اولدقلری معلومدر. حتی ینشکانلرینک بر مرتبه تلف اولوب، روایتلره کوره صوڭندان الهام ایله باشقه‌لر طرفندن یڭادن یازلمشلردر. (بز بونلرنکڭ تفصیلنه کرشمایمز). او- شنداق ایسکیده‌گی کوب مدنی قوملر (فنیکالیلر ،بابلیلر، آثوریلر، مصریلر وغیرلر)نکڭ فن وریا ضیاتغه متعلق کتابلرینک تلف اولمشلر در. یونان کتب قدیمه‌سیده آفینا شهرنده شمال ژارژارلری، غوط (غرمان) قوملری طرفندن اوطغه یاندروب تلف ایدلنورکا قصد ایدلمشنی، یالغز برعقللیراقلری‌نکڭ کیڭاشی ایله قالدرلمشنی یوقاروده

کورمش ایدوك. یازولر چیتن، یازولەچق مادەلردە طاش، طاقـتا، تیری کبی سهلة الحصول مادەلر اولمدیغندن کتابلر اوزلرینك کوب دگل ایدی. تعلیم وتعلمدە کوبراك شفاهی ـ آغزدن اولر، علم وفن لرنگدە کتابلر وکتب خانەلردەحفظ ایدلنوینە نسبة قلبلردە وانسان حافظەسندە صاقلاینو ترجیح ایدلنور ایدی. حتی بعض بر فنلر (طب ونجوم کبی) بتونلای کتابلرغەیازلمای، اربابی آراسندە سر اولەرق صاقلاندغیدە روایت ایدلنەدر. زمانلرنکدەبیك کوب اوزوی، احوال لرنکدە تیز تیز آلشنوی، بوزماندەغی کبی اوط کرماس اورنلر بولنمدیغی، بو آز کتابلرنگدە هلاك اولولرینە تسبب ایدر ایـدیلر. تورك کیفیت معیشتی، وباشلرینە کلمش احوال، آنلردن بعضلری نلك آثار مکتوبەکا نظرلری، آنلرنك تلف اولوینی بیگرا کدە آشقدرور ایدیلر. چنگزوهلاکوواقعەلرندە بغداد ولایتلرندەهلاك اولمش آثار مکتوبە آراسندە شکسز تورکی آثاردە بولندیغندن اوستون تورك عالمندە یعنی هر ایکی تورکستان وبلغار مملـکتلرندەدە بیك قیمتلی آثار تورکیەنلك تلف اولدقلری شبهەسزدر. منغوللر ایچنك غوطلر ایچندەگی کبی عقللی کشیلر بولنمشمی، یایسە بولنسەدەمنغوللر نلك کتاب ورسالەلر حقندە فکرلرینی آلشدرمغە موفق اولممشلرمی، هرنە اولسە اولمش، آثار مکتوبە منغوللر اتلافندن، قورتلممشدر. صوك وقتلردە روسلر آثار قدرینی بیلە باشلامشلر ایسەدە، لـکن تورك مماللـکینە اولا آیاق باصدقلری وقت بونلر طرفندندە باشقەلر ایلە برابر بیك کوب وبیك قیمتلی آثار مکتوبەنلك اتلاف ایدلدیـکی انکار ایدلنەچك قدرحقی دگلدر.

ایسکی تورکلرنڭ غربنده اسکیتلر آراسنده‌هم علوم ومعارف ایله اشتغال ایدوچیلر بولندیغی، بعضلرینڭ (آناخار یست کبی) «آفینا» شهرینه قدر وارب، حکمة وفلسفه‌اوگرندکلری یونان تاریخ لرنده یازلمشدر. اوشندااق شرق طرفنده‌غی تورکلردن، چیندە «پکین» شهرنده «هان-لین» آقادمیاسنه امتحان ایله‌کرمش و«لین یا» اسمنده کندوسی هم آقادمیا تأسیس ایتمش (یه‌لوتاشی کبی) آدملر بولندیغنی قطای تاریخلری یازمشلر.

غربده «بلغار» لرنڭ علوم ومعارف ایله ایسکیدن بیروشغللند کلری معلوم اولدیغی کبی ایچلرندن بریسی - بلغار قاضیسی یعقوب بن نعمان‌نڭ بلغار تاریخی یازمشنی هم مؤرخلر بیان ایتمشلردر. لکن باشقه‌لری کبی بوکتاب هم‌تلف اولمشدر. بوکونکاقدر بر نسخه‌سی اولسون برکم قولنده بارلقی معلوم دکلدر. شرق طرفنده‌غی ،،اویغور ،،لرنڭ هم ایسکیدن علوم ومعارف ایله اشتغال ایتدکلری کبی، بغراخان‌نڭ خاص حاجبی «یوسف» نامنده بك عالی ومدنی فکرلر اوزره بنا ایدلنوب، ،،قوداتقو بیلك،، نامنده سیاست کتابی یازلدیغی ده معلومدر. دیباجه‌سندن بلندیکنه کوره بو کتاب اول زمانده‌غی کتابلرنڭ یخشیراقی‌در. دیمك که اول زمانده‌باشقه کتابلرهم تصنیف قیلنمشلردر.

اسلامیت انتشاری صوڭنده تورکلر علوم دینیهٔ اسلامیه ایله‌ده جدی صورتده اشتغال ایدوب، آنده هم یدطولی کوستمشلردر: ابراهیم بن العباس بن صول تکین الصولی، وابی بکر محمد بن یحی بن عبدالله العباس الشطرنجی والشیخ عبدالقادرجرجانی ورشید

الدين الوطواطوغيرلر كبي ادبيات وعلوم عربيه ده اصل عرب لرقدری عالم واديب لر، علامهٔ محمود الزمخشری ويوسف بن ابي بكر السكاكی وتاج المفسرين لقبی ويرلمش ابو العلاء حامد بن ادريس البلغاری كبی مفسر لر، وكتابی، قرأن كريم دن صوڭ اصح كتب صانالغان امام المحدثين ابی عبدالله اسمعيل البخاری و«فن حديث»ده معتبر آلتی كتابدن بری اولان ،،سنن الترمذی،، صاحبی كبی محدث لر، والشيخ برهان الدين بن يوسف البلغاری، وعلامهٔ سعد الدين التفتازانی كبی ،،علم التوحيد والصفات،، عالملری،وابو محمد صدر بن علاء الدين البلغاری وباشقه لر كبی اصولی لر، وخواجه احمد البلغاری والشيخ حافظ الدين محمد الخوارزمی وغير لر كبی فقيه لر،والشيخ خواجه احمد يسوی، وعليشير نوايی، وصوفی الله يار وبنايی وحكيم آتا وسلطان آتا وغير لر كبی ادبيات توركيه ده اديبلر، حسين بن علی بن سينا، وتلميذی بهمنيار كبی حكيملر - طبيبلر، وابی نصر محمد بن طرخان الفارابی، وملا علی القوشجی كبی حكيم وریاضيلر بارچه سی توركلر دره بونلردن ما عدا مذكور فن لر وباشقه هر تورلی فن لرده توركلردن بيك كوب عالملر،حكيملر، مؤلفلر ومصنفلر بولنمشدر كه بعضلرينڭ اثرلری تورلی طرف توركلرده حتی باشقه قوملرده هم درس كتابی اتخاذ ايدلمشدر. وبعضلريده بو كونكاقدر دستور العمل قيلنمشلردر. بوكبی قسقه كتابده بارچه سی يازلنورغه ممكن دكلدر.(بونلرنی بيانغه متكفل اولان كتابلره خصوصا مرجانی حضرتلرينڭ «مستفاد الاخبار» و«وفية الاسلاف» نام رساله لرينه مراجعت ايدلسون).

لكن «دين» كتابلری عربچه يازلمش، و«فن» كتابلريده

(کوبراك) یونان وباشقه تللردن عربچه‌کا ترجمه ایدلمش اولدقلرندن عالم اسلامیته‌ك لسان علمیه اوله‌رق عربی، صکره فارسی لسانلر اتخاذ ایدلدیکندن، تورکلرده کوبراك اثرلرینی عربی وفارسی یازمشلردر. اسم وکنیه‌لرینی بویله عربلره تقلید ایدوب، ملك تأسف ایدلسه آزدرکه، کوبسی تورکیلکرینی اشعار،حتی ایما بویله قیلممشلردر. بوسببلردن بونلردن بیك کوبسی حقسز اوله‌رق، یاعرب، ویا فارس علماسی قطره‌سنه‌ك کورنب، *) آنلرغه تیوشندن آرتق کمالت،وکندو تورکی قوملرینه حقسز جهالت نسبت ایدلنورکا سببچی اولمشلردر. صوك زمانلرغه قدر تورك علماسی آراسنه‌ك بوعادت جاری ایدی. کورشیلرکا ضیافت ایچون اهل بیتنی آچ قالدرمق کبی مناسبتسز اش اولسه‌ده، عادة ورسم اولغان صوك تقلید ایدلنور، صوزلور وتو رکی تیلده کون بکون ادبیات میداننده چقا بارور ایدی. شولایه‌ك اولسه تورکستان وبلغار وتورکیهٔ عثمانیه علماسی طرفندن،مملکتلر نه‌ك گی عامهٔ تورکیلر ایچون اوز تیللرنده هم کوب کتابلر یاز- لمشدر. لکن بو (تورکی) تیله‌ك «فن» و«علوم عالیه» صانالغانلر یازلمای، اکثر عوامغه‌مخصوص کتابلر یازلنور ایدی. بونلرده‌عربی

---

*) عالمه‌ك الوغ ایرلر ومشهور عالملرنی هر قایو قوم اوز- لرینه نسبت ایدرکا یاراتمشلردر، آنا خاریست حکیم تورکینی یو نانلر اوز فیلسوفلرندن عد قیلدقلری کبی، عربلر،خصوصافارسیلر وقطایلرده‌تورکی قوملردن‌مشهور آدملرنی،نی‌ده اولسه برمناسبت‌ایله اوز قوملرندن صانامشلردر. بوکا مثاللر بیك کوبدر.

وفارسی سوزلر کوب قاتشدرولب، تورك عوامی آڭلاوی چیـتن روشه یازلنورلر ایدی. حملر اولسون صوڭ زمانلرده ممکن قدر کوبراك تورکیلرنی «فن» وعلوم عالیه ایله آشنا ایتمك، وتورکی تیلنیده ایسکی اورننه‌ـلسان ادبی درجه‌سینه کوتارمك قصدی ایله بوتیلده هم فنون وعلوم عالیه‌کا متعلق کتابلر ممکن قدرینڭ وآچیق یازلمغه باشلادیلر «لعل الله یحدث بعد ذلك امرا.»

ایمدی بز بواورنده تورکلرنڭ قرون اولی‌سی حقنده یازاغه تلدکلرمزنی تمام ایده‌مز. لـکن کوریلورکه، بز تورکلر مدنیتی ومعارفی حقنده کوبراك یازدق. بعضلرنڭ قلبنه‌خطور ایدرکه: تورکلرنڭ هیچ کمچیلکلری یوق ایدیمی؟ خطادن معصوم ایدیلرمی؟ یا نیچون اول حقده تفصیل ویرلمیور؟

دروست! تورکلر معصوم دگل ایدی. قصورلری ـ کمـچیلکلری وار ایدی. لـکن بر جهتدن آنلرنی یازمغه بزکا حاجت‌قالممش‌در. چونکه آنلردن هیچ شئی تحت الخفا قالمدیغندن‌اوستون ڈللہ‌نیچه او لوش آرتدرلوبده میدانغه چقارلمشدر. بزده آنلردن‌یالغز شخصیاتغه عائد اولانلرنی یعنی ضررینی اوزلریگنه کورکان، باشقه‌لرغه تجاوز ایتمکانلرنی‌گنه یازمدق. اما ضرری‌باشقه لرغه،قرنداشلرینه، قومنه ملتنه اوتکان کمچیلکلرندن سکوت ایتمدك. یاصراحة ویا ضـمنا ذکر ایتدك. ایکنچی جهتدن قرون اولی تورکلرنده کورلمش کمچیلکلر معاصرلری اولان باشقه قوملرده کورلمشلردن آرتق، دگل بلـکه

کوب درجه کم ایدی. بلکه بوکون مدنیت ومعارف بابنده آلده‌غی صفده اولان قوملرنڭ اجدادلری، معاصرلری اولان بزم اسلافمز قرون اولی تورکیلرکا نسبة کوب درجه قصورلی، معامله‌لرنده کوب وحشیانه، بلکه بعضیسی بتونلای وحشی دیارلك ایدی. شول سببدن قرون اولی تورکلرنده کورلمش قصورلرده تعجب ایدله‌چك شیء اولمدیغندن تفصیلا بحثنه لزوم کورلمایدر. همده تورکلرنڭ مدنیت ومعارف بابنده تنزل وانحطاطلرینه (توبان کیدولرینه) قرون اولی ده کورلکان قصورلر دگل ایدی. چونکه اول وقت تورکلره کوره ده کوب درجه کچیلکلی قوملر، بوکون مدنیت ومعارفده عالی درجه‌لره آشمشلر. واول وقت عالی درجه‌ده مدنیتلی قوملر بوکونده کوب درجه تنزل ایتمشلر: شونلر جمله‌سندن تورکلرده. چونکه تاریخ، وآثار، واتنوغرافیه علماسنڭ تفتیش وتحقیقلاری بعدنده ویرمش قرارلرینه کوره، ایسکیده‌گی تورکلر، بوزمانده شول مملکتلرده ترکلك ایتمکده اولانلرینه کوره کوب درجه آرتق مدنیتلی ومعارفلی اولمشلردر. بونڭ اوستنه مدنیت ومعارف بابنده عالمه بیك اولوغ خدمت کورمشلر: آوروپا خلقنی مدنی اولان شرق (هند، چین، تورکستان، فارس، عرب) ایله تورکلر تانشدرمشدر. وآرالرنده واسطهٔ مدنیت ومعارف وتجارت اولمشلردر. بو احواللرنی تفتیش وتدقیق بعدنده تورکولوغلاردن بری: «درست! نچه مگلر ایله یللر ایچنده بر نچه مرتبه بدوی ویا بدویلشمش خلقلر هجومی ایله تورك مدنیتی ییر یوزندن یوغالوب طوروی ممکن. لکن همانده اثری بتونلای

بتمای قالمشدر. آنلرنڭ خاطره ویادکارلری ,مورخلرنڭ شهادتی شکسز بو اورنلرده مدنیت عالمی بولندیغنی کورستهلر. وبونلر بار چهسی بولهچق، وقتی ایله کیلهچك مدنیتنڭ مقدمه وسرمایهلری بوله آلورلر» دیمش.

تورکلرنڭ مدنیت ومعارف بابنده تنزللرینه سبب قرون اولیدهغی کمچیلکلری دگل. بلکه قرون وسطی وقرون نازلهلرنده (اورطه وصوڭغی عصرلرنده) گی کمچیلکلری ایدی. بز شول سببدن هر اشنی (شول حسابده کمچیلکنی ده) اوز طوغر یسنده واوز وقتنده ذکر قیلمقنی تیوشلی کورهمز.

والسلام علی من اتبع الهدی.

تمام.

ایکنچی جزء میدان انتشاره قویلمسدن مقدم اوشبو اوّلکی جزءکه تتمه اولهرق «بلغارشهرلری» اسملری وقایو اورنلرده ونه کیفیتده بولندقلری حقنده مفصل بیان ایدلمش «تکمله» ان شاء الله نشر ایدلنور.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ